

ЗМІСТ.

1904.

ІЗ ПОЕЗИЙ БОГДАНА
ЛЕПКОГО :
Над рікою 105

ЛІРНИК КОСТЬ :
I. В дорогу 107
II. Казка 108

ІГОР САВИН :
I. На границі 109
II. Зимова думка 110
III. Промов до мене,
весно 111

ЯКІВ ЖАРКО :
Баштанник 112

ІВАН ФРАНКО :
Хома з серцем і Хома
без серця 123

ГНАТ ХОТКЕВИЧ :
Пристрасти, драма в 4
діях (кінець) 146

ЗЕЛЬМА ЛЯГЕРЛЄФ :
Чуда Антихриста, ро-
ман (кінець) 164

ЛЕОНІД АНДРЕЄВ :
Книга 211

I. ТУРГЕНЄВ :
Баба 215

С. ЗАГОРОДНИЙ :
Війна і опозиційні еле-
менти в Росії 69

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО :
Філософія оптимізму 79

Музично-драматична шко-
ла М. В. Лисенка в
Київі 92

ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ :
Вільні університети ... 97

М. ГРУШЕВСЬКИЙ :
Українсько-руські нау-
кові курси 102

М. ГРУШЕВСЬКИЙ :
Антін Чехов 114

Хроніка і бібліографія ... 118

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
ДР. ІВАН ФРАНКО.

РІЧНИК VII. ТОМ XXVII.
КНИЖКА VIII. ЗА СЕРПЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1727/1021 1727/1021
1727/1021 1727/1021

1727/1021 1727/1021

ІЗ ПОЕЗІЙ БОГДАНА ЛЕПКОГО.

Над рікою.

Одинокий сиджу над рікою,
Одинокий з думками, з журбою.

Вечорів. За горами гасне,
Як небесна ватра, сонце ясне.

Від лісів холодний вітер віє,
Шуварі гне і квіткі леліє.

Над селом, між горами, в долині,
Висять мраки легкі, сіро сині.

З коминів до неба дим снуєть ся —
Образ меркне, дійсність наче снить ся.

Лиш ріка заєдно грає, грає,
Щось в ній бурить ся, плаче, зітхає.

Гей ріко! Однакі наші шуми!
В тобі хвилі шумять, в мині думи.

Беріг взяв тебе в свої окупи —
А мене жита важкі умови.

В нас обох і броди і безодні
І обоє ми стати не годні.

Лиш ідемо крізь бори і гори
У невідоме нам чорне море.

*

Над полем зимний вітер віє
і листєм гонить.
Село у мраці ледви мріє.
Гень — дзвонять дзвони.

Далекі, тихі, легкі звуки
 плывуть сьвітами,
 Немов калатанє розпуки
 до щастя брами.

*

...Цить!
 То не філя шумить,
 Не вода котить срібні хрустали —
 То невпинно плывуть
 У невідому путь
 Людські сльози, терпіня, печалі...

*

Скінчив ся день, як п'яний пир.
 Гень за горою
 Старий, дівочий монастир
 вповитий млою.

„Покинь жите! Покинь жите!“
 Гуде в дзвіниці,
 І на вечірні молитви
 ідуть черниці.

Горючі в їх руках сьвічки,
 сльоза в зіниці —
 „Покинь жите! Покинь жите!“
 гуде в дзвіниці.

*

Гей ріко, однакі наші
 шуми!
 В тобі хвилі грають,
 в мінні думи!...

*

Сонце гасне за горою
 і з провола
 Сьвіт вкриваєть ся імлою,
 доокола.

Так минають дни за днями,
 рік за роком...
 Близше, близше нам до ями
 з кожним кроком.

Тая яма — темна сила!
 Моцний Боже!
 Чи стрінемо ся там, мила?
 Може... Може...

*

А дзвони дзвонять, дзвони дзвонять,
дзвонять дзвони.

Перлові звуки з вітром гонять
в перегони.

Перлові звуки підлітають
аж до неба.

Чогось шукають і питають,
щось їм треба.

*

Так минають дни на днями,
рік за роком.

Ближше, ближше нам до яни
з кожним кроком...

Сьвітів бездонні океани,
Житя незгублений Мальштром!
Від Прометея до Шіrvани —
Які-ж великі вц, Титани!
Який нужденний я атом!

А прецінь гльобів метелиця,
Сьвітів відвічна метушня,
І смерти ніч, й життя зірниця,
Усьо в моїй душі містить ся.
Який, який великий я!

*

Одинокій сиджу над рікою,
Одинокій з думками, з журбою.

Гей ріко, однакі наші шуми.
В тобі хвилі грають, в мійні думи.

А обоє ідемо крізь гори
У невідоме нам, чорне море.

Краків, у цьвітни 1904.

Лірник Кость.

I. В дорогу.

Цвило деревце, та чогось листя жовкне;
Співало серце, та чогось голос мовкне:
З півночи туга листя градом побила,

Жаль віссав серце, то й туга повялила.
 Тепер хоч сонце, хоч і зорі сіяють,
 Листя і серце болів уже не мають.
 Посохле листя всюди земляньку криє;
 Втомлене серце день за днем гірше мліє.

Вітер повинув тай тумани розкинув,
 Впав дощ холодний, сухий листок загинув.
 Даремне серце по сьвітї ти блукало,
 Не знайшло долї, хоч де вже не шукало...
 Пора-ж тобі се помолити ся Богу,
 Пора збирать ся в далекую дорогу:
 Де ані туги, ані плачу не чути,
 Відкіль ніколи не можна вже вернути.

Мар. 22, 1888 р.

II. К а з к а.

В память живим і мертвим любителям рідного слова.

Дід був пан писар, а внук писатель,
 Та вже дїдуся мови цурав ся...
 Жалко, коли-б він був засїдатель,
 Певно-б до неба швидче достав ся.
 Там, бачте, треба або пашпорта,
 Або як бляшку на шапці мають;
 Чи де в дорозї зустрінуть чорта,
 Чи вже в воротах, зараз пускають.
 Коли ні бляшки нема, ні вида,
 Тебе продержать і місяць цілий:
 Зовуть на сьвідки батька чи діда,
 Така кумед'я, що сьвіт не милий.
 Наш пан писатель вперед брив сьміло,
 А тут за руку сїп зушнїв ся.
 „Відкіль?“ Полтавський.— „А яке діло
 Зробив для краю, в котрим вродив ся?“
 Книжки писатель всунув їм в руки,
 Кажучи: „Хутче кінчайте справу!
 В книжках такі я пописав штуки,
 Що здобув ними гроші і славу“.
 Тодї в воротах стояв сам Иво,
 Що в Почаєві ляг спочивати:
 Зирнув на письма — та що за диво,
 Нїяк не може їх прочитати.
 Сьвятий дивив ся і головою
 Мотнув та каже: „Кецько, небого!“

Се не полтавські книжки з тобою,
 Тільки писання краю чужого.
 Либонь ти з иньших?“ „Та ні, паноче!
 У нас хто розум чи гроші має,
 Сей предків мови знати не хоче,
 Тільки від малку чужу вживає“.
 Сьвятий аж крикнув: „Не може бути,
 Щоб рід козацький жив так погане:
 Поміж другими того не чути,
 Шапують мову навіть Цигане“.
 „Та їй же Богу!“ „Ну, що почати?
 Рушай ось в ліво в тернову гущу:
 А ми позвемо батька і мати,
 Тебе признають, — тоді вже пушу“.
 От се-ж на лихо як раз в ту пору,
 Батькам докука була сидіти:
 Зібрались в гості на таку зору,
 Що на ню треба шість літ летіти.
 Кликнули діда. Пан писар бриде,
 Глянув і каже: „Онук, здасть ся“.
 Та як писатель речі заведе,
 Пан писар чує, то аж жахнеть ся.
 А пан писатель лящить, що мова
 Хоч не козацька, — помилуй Боже! —
 Дуже хороша, зовсім готова,
 Славу і гроші принести може.
 Скінчив. Пан писар махнув рукою.
 „Палотче, -- каже, — не розбираю!
 Може й онука, тільки з собою
 Боюсь його я взяти до раю“.

 В кущах писатель шість літ остав ся,
 Колючки в ногу шигнуть, то в руку...
 Заким батьків він з зорі дождав ся,
 З болі забув ся чужу азбуку.

Ігор Савин.

Н а г р а н и ц і .

В задумі стою я на самій границі
 І бачу довкола картину одну:
 Подільську долину безбарвно-сумну,

Хати і городи, поля і копичі,
 І хлопські померклі, зажурені лица:
 Та сама песьмілість і острах і стид
 Прислонюють темний, нечухраний вид,
 Знать в хлопській недолі не має ріжниці.
 Як в нас, так в Росії кайдани, вязниці,
 Освітлу і правду неволять, кують;
 Бо в нас і в Росії темряви столиці,
 Прислонюють ясну до свободи путь,
 У нас і в Росії без змін, без ріжниці
 Одні других кривлять, катують, гнетуть...

У сірій шинелі по над берегами
 Салдат пожожає, границь береже,
 Давить йому плечі оруже тяжке,
 Що парід наш ділить між двома орлами.
 Салдат у півсоню туживими гадками
 У край свій рідний, в сім'ї лине круг
 Де братія рідна в безтолї наруг
 Понижена стогне, здавлена катами...
 Коли-ж у салдатеській прибитій душі
 Пробудить ся думка зоряна, свободна?
 Коли завитають ідеї нові
 І стане земля ся салдатови рідна?

Лиш міст порохнявий гнилыми дошками
 Братає двох сильних, могучих царів.
 Він піби граничний вигладжує рів
 Розритий злодіїв лихими руками.
 Та міст сей закутий двома рогачками,
 Бережений муром страшних салдатів
 Замінює рідних в сліпих ворогів
 І сіє ненависть помежи братами...
 Сліпі, бо не бачуть, як мур сей дрожить,
 Як ржа проїдає тверді рогачки..
 Глухі, бо не чують — в народі кипить!
 Нові, небували ширяють думки..
 І парід воскресне!... тоді в одну мить
 Рів щезне, пропадуть отсі рогачки!

Зимова думка.

Свище вітер, снігом посить,
 З хати кришу розриває...
 Наші сили горе косить,
 Підриває, підживає...

Гонить вітер сніг полями,
 Видуває доли, гори...
 Невеселими думками
 Нашу душу сміток оре.

Смуток оре, муку родить,
Мука болем скаженіє...
А по небі сонце ходить
І на землю ясність сіє...

І земля від снігу біла
Аж сияє, аж іскрить ся..
Нам на плечі змора сіла,
За гріхи минулі мстить ся.

Для контрасту нашій долі
Хоч мертва земля — радіє!
Ми живі! — та нам в неволі
Й іскра втіхи не затліє...

Промов до мене, весно!

Промов до мене, весно,
Небесними чарами,
Нехай весело, ясно
Зоріє сьвіт над нами!

Промов до мене, весно,
Як перше говорила,
Нехай зі сну воскресне
Душі тазмна сила!

Промов до мене, весно,
Хоч громом, блискавками!

Промов до мене, весно,
Веселими думками!

Промов пеаном бою
І піснею побіди!
Я кликну — а за мною
Увесь народ мій піде...

І лавою підемо
Нове житє будити,
Твій клич ми піднесемо,
Усіх будем кріпити.

Та в перед, моя весно,
Огнем промов до мене!
Зневіру вбий невчасну,
Відродь мене ти, нене!
Верни мені ті сили
І віру і надію,
Що злії люди вбили..
Верни! — ві(молодію...

Яків Жарко.

БАШТАНИК.

Багато років минуло з тієї доби, як жив я у Золотоношському повіті, в гарному містечку Гельмязові, а постать баштанника діда Панька мов жива й досі стоїть передо мною і здаєть ся мені, що я ніколи його не забуду, що буду пам'ятати його до самісінької моєї смерти. Вимирають уже ті діди, що на своїх плечах винесли пацьське право, а через те і життя їх цікаве задля нас; через те і я хочу поділити ся з читачами про те, що мені оповідав старий крестак із свого лихого життя.

Дід Панько був за баштанника, як уже я вазнав його, у гельмязівського полупанка Панаса Левченка, що мав біля Гельмязова свою земельку і жив усе літо в курені на баштані, верстов чотири від містечка.

Шлях на баштан із Гельмязова прямий та рівний. Праворуч по луках веть ся річка Супой, із своїми плесами прозорої води, високими очеретами та вільховими і дубовими перелісками, де завжди була прохолода і куди під спеку ховала ся безліч усякої птиці і відкіля завжди чули ся її веселі щебетання. Ліворуч розгортаєть ся аж до самісінького Дніпра вольний, чарівний степ з його таємними могилами, вкритий ланами жита, пшениці, ячменю, гречки та вівса; а по над шляхами жовтіють баштани, обсажені високими сояшниками, що повертають свої великі жовті голови раз-у-раз до сонця і наче стежуть за ним, відкіля воно віходе і куди запада. За Дніпром леліють гори Київщини вкриті могутними лісами і степ без кінця, без краю степ...

Я часто цім чарівним шляхом ходив на баштан до діда Панька; а частійше тоді, як, було, поспіють кавуни, а у старого їх завжди можна було наїсти ся до сходу.

Як зараз памятаю діда Панька: він був увесь білий, білий, а борода та вуся аж жовті — певно повицьвітали від старости. Темне та сухе, мов печене яблуко, його обличчя було маленьке як кулачок; довгі, білі брови понависали над червоними очима, а тонкий, сухий ніс похилив ся від старости на губу і заглядував у беззубий рот. Увесь сухенький та маленький, дід Панько був дуже проворний і усе робив похапцем. Він на баштані завжди ходив у білих, широких штанах із товстого полотна і в такій же білій товстій сорочці. На темних його грудях теліпав ся на мотузочку мідяний хрестик, а на сухих чорних ногах та на моволяних руках видно було, як понапружувались, мов бечівки, товсті сині жили. І балакав дід Панько швидко, шамкаючи своїм беззубим ротом.

Памятаю: сонце ховало ся за обрій, а червоний мов діжа місяць викочував ся на чисте небо, як поруч діда Панька я сидів на баштані біля куріня. Мов зачарований широкий степ ховав свої далекі країни у темному мороці тихої ночі і тільки на осередку по невеликих горбах денед бовванів рожевий сьвіт, здіймаючись у гору... Незабаром і він зник, і тихий спокій покрив увесь степ і почав наганяти сон-дрімоту. У високому небі в його темно-синій блакиті почали займати ся зорі, весело дивлячись своїми ясними очима на вкриту темнотою землю. Побіля баштану проходили люди, вертаючись із степу до дому.

— Гапко!... Чуеш, Гапко!... А йди сюди!... — гукнув дідусь на молодицю, що йшла в степу, несучи на руках маленьку дитину.

Поруч молодиці йшов років шести хлопчик, несучи на плечі здоровенні граблі. Молодиця з дитиною підійшла до куріня і привітала ся до діда.

— На діткам кавунчика...

— Спасибі вам, дідусю!..

Молодиця низенько уклонила ся дідови, поклатла за паузу кавуна і пішла шляхом до села. Хлопчик її підбадьорив ся, перекинув граблі з плеча на плече, пішов швидче і весело защебетав про кавунчик, який то буде він смачний, як стануть вони його їсти.

— Удовиця... — проказав дід дивлячись у слід молодиці.

— Дайте й нам, дідусю, кавунчика!

— Одного на двох!

Двоє діток, що підійшли до баштанника і попросили кавунчика, стояли мовчки і пильно дивилися дідові у вічі. Старий мовив:

— Одного на двох не дам, бо не помиритесь... А на тобі, Василю, більшенький, а тобі, Левку, на ось меньчий, бо ти-ж за нього меньчий...

— Спасибі!... Спасибі вам, дідусю!... — до самої землі уклонившись подякували діти і побігли шляхом, піднімаючи босими ногами страшенну куряву.

— А це чий? — спитав я діда вказавши на дітей.

— Молочая Охріма. Дуже вбогий чоловік... А це діти від першої жінки...

Я доїдав другого кавуна.

— Може ще кавунчика, паничу?

— Дякую, дідусю...

— А цей рябий буде дуже солодкий.

Дід узяв „рябого“ в руки і здавив — кавун затріщав...

— Добрий!... — протягнув дід. — Починайте!

— Ні, спасибі — уконтентував ся.

— Як знаєте.

Дід поніс кавун у курінь і поклав його окремо від інших кавунів, що лежали в куріні, назначивши на ньому хрестик, то б то: буде гарний.

На заході ледви червоніла смужка неба; за те на сході повний місяць уже підбив ся в гору і сипав із високости небес срібне проміння на землю, освічуючи тьмим світлом і степ, і баштан, і курінь любого мого дідуса Панька. Дід вийшов із куріня і сів біля мене.

— О-о-х... — протягнув він сідаючи.

— Чого, дідусю, зітхаєте?

— Старість...

— А скільки разів топтали ряст на своєму віку?

— Багато!... і-і багато!... Коли-б до моїх років та прикласти ваші — перетягло-б за сотню.. Дарма, що ви дуже молоді.

— Вісімдесят є?

— Глядіть коли-б не більше. Як зійдемося під церквою ми, старі люди, баба Ївга, баба Шостачка, Кіндрат та дід Непнтайло, то вони усі за мене молодші. Ївга колись хвалила ся, казала, що

мати її оповідала, що вона саме тоді знайшла ся, як горів панський будинок.

— А коли ж він горів?

— Та як би вам не збрехати? Після того як пройшла чутка, що Француз іде на нас війною.

— Так ви діду давні?

— Давній, дуже давній!... Як згадаєш про минуле тай думаєш: Господи милосерний, скільки чоловікови доведеть ся страждати на світі, коли Ти даси йому довгий вік!...

— То вам, дідусю, багато чого трапляло ся на віку?

— І — і, синку!... Та коли б тобі хоч частину оповідати про те, що мені трапляло ся на віку, то вийшла-б книга куди більша за ту, що держите в руках.

— А коли, скажіть, краще було жити, чи тепер, чи за давні часи?

— Тепер... тепер!... Тоді було кренацтво, а тепер хоч і гірко доводить ся, а все-ж вільні.

— А ви чії були?

— Та Троцького-ж Петра Івановича. Суворий був наш пан... Він іще за цариці Катерини служив у війську і за те, що звоював десь Турка, цариця подарувала йому ці землі. Петро Миколаєвич, це вже унук, а паничі, що ви їх навчаєте, правнуки його.

Дід позіхнув і почав хрестити свій беззубий рот, щоб, як казав, п'яка погань не вскочила проти почі у нього.

— Чи добре-ж вам було жити у вашого пана?

— Усяко було, а більш що не добре. Двічі-ж так відчурали на конюшині різками, що й досі, як згадаю, то аж шкура болять.

— За що ж вас били?

— Довго оповідати, а вам час іти вже спати.

— Про сон мені байдуже... А от ви так усе позіхаєте.

— Я хоч і позіхаю, так то від старости, а сон мене не бере. Сплю і чую все, як півень на сідалі.

— То й добре. Коли є охота, а я слухати-му залюбки.

Дід знов позіхнув, перехрестив рота, кахикнув, сплюнув, обітер губи рукавом своєї сорочки і мовив:

— Батька свого я не памятаю: малий іще був, як балкою їх прибило, коли після пожежі пан почав будувати новий будинок. А от діда свого так добре памятаю — кременний був чоловік...

Тепер таких нема. А сила така, що хто його знає де вона у них брала ся! Самі раз знесли на плечах камінь жорновий у млин... Завзятий був мій дід, бо ще з гайдамаків, коли чули. Оповідали було, як вони з „св'яченим“ гуляли з Желізняком та Гонтою по Уманщині... А як піймали їх Ляхи, то у Кодні вухо обрізали таї пустили. Через те їх і прозвали Карनावух; таї мене доси звуть Карнавушенко, а по ревізії я Панько Кравчута. Як оповідають було що про старовину, то очи у них так вогнем і займають ся; а найпаче тоді, як забалакають про Ляхів. А вмерли тихо, мов дитина та заснули. Зостав ся я без діда на одинацятomu році свого життя при самій матусі. Наша хата, як тоді стояла, так і тепер стоїть; тільки тоді вона була вища, а за такий довгий час мов у землю вросла. Давно, дуже давно це було, отже мені здасть ся, мов учора. І чудне діло: давнину памятаю, а те що робив чи казав учора — забуваю! Та ви-ж знаєте, які високі та товсті поросли осокори по над ставком; а тоді ні ставка, ні осокорів не було. Це вже опісля і ставок загатили і осокори насадили. А колись, оповідають було мій дід, по Дубовій балці ріс ліс та такий густий та темний, що й не пройти, не пролізти. А звіря скільки в ньому водило ся! А тепер денеде тільки й маячить поганенький дубок. Балкою текла річка, текла і не пересихала; а тепер курка перебрела і воробець перестрибне — вода тільки й бува весною. А було як налетять птиці: хохітва, журавлі, мов отара ходять по степу; а по річці плавають зграями лебеді, гуси; а качок така сила: як зпінуть ся, то й сонце заслоняють!... І де воно все подівало ся? Господь його знає! Села тоді не було: хат із десять стояло по над балкою. Церкву вже збудували пани, після того як вирости ті палати, де вони й тепер живуть. Так, кажу, померли мій дід, царство їм небесне, вічний спокій їх душі праведній, і нас у хаті зостало ся двоє: я та мати. Мати ходили на панщину, а я зі свинарем пас поросята. Раз приїхав до нас у степ у колясі пан подивити ся на свою худобу, а біля нього верхи дворецький, подивив ся на мене таї питає свинаря:

— А це чий хлопець?

— Ваш, пане, — одмовив свинар.

— Та знаю, що мій... усі ви мої... А хто його батько?

— У нього батька нема...

— Подозвольте доложити вашому високоблагородію, — обізвав ся дворецький, — що це сирота — Явдокинихи син. Батько

його вмер після того, як балка по голові вдарила, коли будували хороми.

— Доставить у двір...

— Чую.

Пан поїхав. За ним верхи поскакав дворецький. Не пройшло й години, як прибіга до нас отаман і мене повіз до матусі...

— Радій, Явдохо... — казав отаман до матері, увійшовши зовною в нашу хату.

— А що таке? — з жахом спитала мати.

— Твого Панька пан беруть у хороми..

— І яка вже то радість!... — промовила мати тай залила ся гіркими сльозами.

Мене обмили, причепурили і повели у двір. Там одягли у гарний з синього сукна каптанок, у сині штани з червоними подовж холош смугами, підперезали червоним поясом, наділи чобітки і став я з свинаря — панський „козачок“. Страшно мені було з початку стояти біля пана. Він сидить, було, у великому мягкому кріслі, а я стою біля нього, стою і держу в руках здорову з срібною кришкою люльку з товстим та довгим чубуком. Ноги, було, мліють, а треба стояти... „Трубку!“ крикне — в той мент йому й подай... „Вогню!“ — зараз викрешу йому вогню, кладу у люльку... він її і смочче потроху. А ти стій. Чи покликати кого, чи побігти куди — усе було я. Занудив ся у хоромах я, важурив ся за степом, за хлопцями, за поросятами і одного дня, як пан ляг після обіду спати, утік. Прокинув ся пан — нема козачка: нікому подати ні люльки, ні води... Усіх підняв на ноги!... Розшукали мене, привели.

— Ти як посьмів покинути горниці, та ще тоді коли я спав? — грізно спитав мене пан.

Я, звісно, мовчав.

— На конюшню!... Всипать йому двацять пять, щоб знав, як тікати з горниць... — сказав пан дворецькому.

Де й взяли ся дядько Явтух та Петро, підхопили мене тай повели на конюшню... І як я не просив, як не кричав — нічого не допомгло ся: вволили панську волю — всипали мені двацять пять... ні сісти, ні лягти не можна!... А в вечері я знов стояв біля пана і знов подавав та запалював йому люльку. Не позагоювались іще як слід струпи від першої сікучії, як мені знов довело ся побувати на конюшні... А через що? Сьміх казати. У літку пан на-

казав мені обганяти мухи, як вони після обіду лягали спати. Спить було мій пан, аж хропе, а я стою біля ліжка і дивлюся в обидва ока, щоб, бороня Боже, не сіла яка муха на вид. Та мабуть мені на щастя вже йшло: стаю я обганяти мухи... пан сонуть... лежать горілиць... Де не взялася каторжна муха, бодай вона-б вдихла на той час, і як-раз сіла на самісінький кінчик носа. Я як махнув рукою, тай зачепився за панського носа, бо він у них шівроку був здоровий... Боже-ж ти мій праведний!.. Як схопить ся з сонця пан, як затопить мене в пику!.. так каганці у очах і засвітили ся, аж захитав ся я і за малим не впав на килим, що лежав біля панового ліжка. Далі гукнув дворецького і як той прийшов тільки й мовив: „на конюшню“. Періщили мене там доки не зомдів... тоді давай уже водою обливати... Два тижні я пролежав у матусі; думав, що й дуба дам... аж ні!

Дід вітхнув. По небі покотила ся зірочка, блиснула злотистою смугою і погасла в один мент десь у високости небес. Якась здорова птиця хутко пролетіла побіля курія свистючи крилами, і знов усе затихло, і знов тільки дід Панько шамкаючи беззубим ротом мовив:

— Запедужав після Покрови наш старий пан, а через тиждень і Богу душу віддав. Сумно стало у хоромях; усі ходили повісивши голови і кожен думав, що то тепер буде? Сумно задзвонили дзвони, як несли тіло пана з хоромів до церкви.. Поховали-ж у склепу під церквою, поруч його жінки, що вмерла за кілька років поперед пана. Не швидко приїхав син-гусарин, Миколай Петрович, і зараз доручив доглядати усе своє добро дворецькому, а сам знов подав ся до війська. Я зостав ся козачком біля дворецького, що був таким-же крепаком як і ми всі, та тільки доля була у нас не однакова: він панував, йому було життя, а мені через нього горе.

З хлопця я виріс у гарного парубка і вже був за льокая біля дворецького. Не одна було чорнобрива задивляла ся на мене, а мені тільки й запала в око Галя, дочка Мартиненка Степана. Покохали ся ми щиро з нею... А щоб нам узяти шлюб, треба було мати дозвіл від самого пана. А через кого той і дозвіл мати-меш, як не через дворецького? Упав я раз йому в ноги тай кажу:

— Хведоре Івановичу, вихлопочіть мені дозвіл від пана одружити ся!

— З ким? — питає.

— З Галею, — кажу, — Степана Мартиненка дочкою.

Дворецький блиснув на мене очима і закусив губи. Далі мовив :

- А я хотів одружити тебе з Степанідою...
- Не до вподоби мені Степаніда...
- Подумай! Поберешся з Степанідою, будеш моєю правницею.

- Не хочу!
- Грошій дам...
- Не треба мені ваших грошій.
- То не бути твоєю й Галі...
- Вопа моя!...
- Дурниця!...
- Степаніда у вас за покоївку... Усі кажуть...
- Мовчать!...
- Усі кажуть, що ви гріх свій хочете прикрити, аби її з ким одружити...

Хведір Іванович зблід, затрусився, потім розвернувся і з усього маху дзвизонув мене по пиці... В нестямі я кинувся на дворецького... Він закричав не своїм голосом, бо я мабуть таки добре його придавив... Убігли люди і ледви мене відтягнули від нього.

- Зв'язать його! Він хотів мене задавити...
- Брешеш! — промовив я несамовито.
- Я запорю тебе!... Бийте його, бийте, щоб шкура з нього летіла, щоб кров із нього дзюрчала, поки не пропаде, собака!...

І довго він щось репетував, та я вже не чув, бо мене зв'язаного тягли на конюшню... І били, Боже, як били!... Думав, що під різками і вмру... Потім закинули мене у льох... Двоє суток сидів я в тім льоху нічого не пивши, а на треті таки втік... Через Дніпро мене перевіз добрий чоловік і дав хліба. Добився я аж до Чигирива... Вийшов на торг, думка була заробити що, тай далі на Басарабію пробирати ся. Коли дивлюся, десятник тягне якогось убогого чоловіка, певно такого-ж утікача як і я, і бачу його чим дуж по потилиці... Я заступився... Він мене за груди :

- Ти хто такий?
- Хиба не бачиш, чоловік... — одмовляю.
- А бамага у тебе є?
- А тобі на що?
- Так і ти утікач... А ходімо до розправи...

Я тікати... Він за мною... Люди допомогли, піймати... повели...

— Ти чий? — питає з себе мордатий та червонопикий, чи становий, чи справник...

— Господа Бога, — кажу.

— В холодну його...

А на моє лихо отаман наш Павло Горпинченко та був у Чигирині, зайшов до розправи і пізнав мене... Погнали мене до дому. Привели на подвірє... Вийшов дворецький на ганок. От, думаю, коли почеше руки на мені... Коли ні! Відразу приказав мені розв'язати руки...

— Куди-ж ти тікав? — сьміючись питає мене.

— Куди очи дивились...

— Будеш же ти тепер чабаном біля отари... А твоя, як ти казав, Галя, так вона буде у мене замість тебе за покоївку... Чи ти згоден?

І він якось погано усьміхнув ся облизуючи свої товсті, одутловаті губи.

Вільно я зітхнув у степу біля отари. Цілий день, було, пасу „шматок“, а в ночі слухаю у вербах пісню соловейка, та жду поки прибіжить до мене з горниць Галя. Прибігла одного разу моя кохана і уся тремтить, а за сльозами і слова не вимовить.

— Що з тобою? — питаю.

— Чула від економки, — каже, — що Хведір Іванович хвалив ся їй, ще одержав від папа лист, у якому пап пише, щоб прислати йому до послуги чоловіка... Дворецький казав, що відошле тебе...

— Чортового батька відошле!...

Ми попрощали ся; а на ранок я був уже далеко, далеко... Тільки й забіг на хвилину до матусі у хату. Благословили мене мати оцім хрестиком, що на мені, і я подав ся з хати... Опинив ся я аж на Басарабії. Шість року жив там, як сорока на тину, а далі пристав до одного багатого Молдавана, прослужив у нього два роки, заробив копійчину тай рушив до дому, щоб узавши Галю знов тікати на Басарабію... Та не таке моє щастя, не така моя доля!...

Дід трохи помовчав, тяжко зітхнув, а далі мовив:

— Була осінь. Темну ніч мрячив дощ, як я підходив до рідної хати... Серце у мене так колотило ся, що здавало ся мені, ось, ось

вискочить із грудий. У нашій хаті сьвітило ся. Я глянув у віконце : мати сиділа на лаві з веретеном у руці... Я постукав.

— Хто там?! — трівожно спитали вони.

— Я... відчинить...

— Та хто-ж ти?

— Панько...

Мати кинула ся до дверей і через хвилину, обливаючись сльозами, пригортала та цілувала мене.

— Де ти взяв ся, голубчику мій?

— З Басарабії... Прийшов за Галею...

— Помоли ся за неї...

— Як?!...

— Після того, як ти помандрував, Боже, як лютував Хведір Іванович! І мені, старій, не було через нього життя... А чого вже натерпіла ся бідна Галя, то й сказати не можна! Потім він почав до неї залицяти ся... Пішов поговорі, слава... Вона не здолала й кинула ся під лід в ополонку...

Заплакав я... Пішов із матусею на могилу Галі, що сумно стояла в самотині над битим шляхом, узяв грудочку сямлі, переднював у матусі, а ніччю знову потяг до свого Молдавана, бо вставати ся було небезпечно, того й дивись, що спіймають. Гарно мені було на Басарабії! Трапляла ся й дружина, так я ніяк не здолав забути минулого і завжди памятав свою безщасну Галю. Хоч і гарно, кажу, було мені на Басарабії, а все щось тягло у рідний край... і як вийшла воля, я, мов птах із вирію, вернув ся під рідну стріху. Матусі давно вже не було на сьвіті. Село стало велике. Церква нова. Повернув ся я до дому таї наняв ся чабаном до громадської отари; а тепер, як і ви знаєте, полохаю воробців на баштані у нашого, як і ви кажете, полупанка Левченка, бо вже ні нащо друге й не вдатний. Нема у мене ні роду, ні плоду! Увесь вік свій збурлакував один, як та билина. Дружина моя на тім сьвіті, та коли-б уже й мене швидче Господь приймав до себе!...

Дід утер сльози, що котили ся по його щоках і почав мстити собі під голову драну свитину. Було за північ. Я попрощав ся з дідом і пішов до дому. Місяць високо підняв ся в гору і осьвічував сріблястим сьвітлом безкраїй тихий степ.

Незабаром я покинув Гельмязів і тільки років через двадцять мені знов довело ся побувати у ньому. Діда Панька вже не було...

— Швидко після того як ви виїхали з нашого містечка, він і помер, — казали люди.

— Де-ж його домовина?

— А Господь його знає, — одмовляли знайомі селяни, — хиба їх мало на гробках.

Я пішов на кладовище. І справді, багато було гробків і свіжих і таких, що слід від них заледві що зоставсь. І як я не розпитував, як ми не шукали, а ніхто мені не вказав, де могила діда Панька. Сумним я вертав ся з кладовища... Тільки двадцять років минуло, а вже ніхто не вкаже, де упокоїв ся мій любий дідусь Панько!... Мине ще десяток років, мине два десятки, і ніхто вже не знати-ме про діда Панька, не знати-муть навіть, що й жив він на світі. Забуте! Ось що жде і діда Панька й нас.

Іван Франко.

Хома з серцем і Хома без серця.*)

I.

Раз якось у двох ріжних селах східної Галичини, але одного й того самого року, одного й того самого дня, а власне в провідну або так звану Томину неділю вродили ся два хлопчики. Оттим то обох їх охрещено іменем Хома.

Їх сьвятий патрон, апостол Тома, був ласкав на них обох і показав на них великі чуда. Вони не повмирали анї від простуди, хоч малими дїтьми бігали босо по снігу, анї від соняшного удару, хоч бігали голі по соняшній спеці і нераз спали в відкритими головками під палючим лїтнім сонцем, анї на різачку, хоч лїтом день у день напихали собі животики недозрілими овочами, анї на задавлячку, анї на голодний тиф, хоч зимою жили нераз моченим бобом та вівсяним ощишком із дурійкою, анї на жадну з тих 77 язв, що ненастанно, зимою й лїтом обсаджують хлопську хату. Се певно було велике чудо.

Але сьвятий Тома показав іще більші чудеса на своїх малих тезках: вони попали до шкіл, учили ся пильно, перегризли ся сякне-так крізь тисячні противности та перешкоди, які руському хлопському синові завалюють навіть найпростійшу і найрівнійшу дорогу до соняшної сторони житя, і дістали ся нарешті на університет.

*) Отсе оповіданє в скороченій і менше обробленій формі було написане по німецьки і надруковане в недільнім додатку до віденської газети „Die Zeit“ ч. 626 із д. 19 червня 1904.

I. Фр.

Та святий Тома і тут не випустив їх із під своєї опіки: вони не зробили ся безхарактерними, як не один із тих суб'єктів, що видобув ся з безодні вбожества, зробили ся острі на язик, правдомовні, зарозумілі й невірні, як сам їх святий патрон.

Аж тут, на університеті, вони й зустріли ся. Се стало ся при досить дивоглядній нагоді.

Було се в полудне, коли студенти виходили з університетських аудиторій, а запізнені п'яниці з шинків, аби плентати ся до дому. Один із тих веселих сватків вийшов із молитви до скляного бога в такім неприкаянім стані, що скоро лиш опинив ся на вулиці і його обвіяло тепле, свіже повітря, зараз ударив крепкий поклін до землі і не міг уже потім підняти ся на ноги, але пильно слухаючи чмелів переривав се занятє лише беззв'язними відривками якогось монольога.

— А я тобі кажу, куме Блажею... кроть твою мать за ногу... жінка має рацію... що за богато, того й свині... чи то чесно, чи то подобно, як чоловік оттак уне ся...

Досить значна купка студентів обступила сю жертву надмірної інспірації і в веселім настрою духа хапали обривки її моральних рефлексій. Серед тої купки здибали ся випадково й оба Хоми, що доси ще не були знайомі з собою.

Перший Хома з затурбованим лицем нахилив ся зараз над п'яним і силкував ся підвести його на ноги.

— А ви що робите? — запитав другий Хома.

— Прошу вас, допоможіть мені, — благав перший. — Адже-ж бачите, бідний чоловік не може встати. Надлетить фіякер і переїде його. Або поліціяни надійде тай арештує його.

— Щож, се може було-б і найрозумнійше. Думаю, що було-б ліпше лишити його тут у спокою і зараз таки покликати поліціяна. Найкраще я сам і зроблю се.

І він пустив ся йти.

— Але-ж прошу вас, — благав другий Хома. — Що ви вигадуєте? Се-ж може бідний робітник, його арештують і пару день передержуть у заперті, а його сім'я тимчасом буде гинути в голоду. Треба-ж мати серце. Се-ж безсердечно зараз кликати поліцію.

— Е, що там! — відповів другий Хома. — Бідні робітники не мають звичаю впивати ся отак у робучий день, а в тім —

Він перервав свої докази і пішов вулицею, шукаючи поліціяна. А що в Галичині поліціяна звичайно зовсім не можна знайти

там, де його власне треба, то се потрівало добру хвилю, заки він повернув на те саме місце в супроводі „рамени закона“.

Там за той час зібрала ся вже ціла купа людей, а в середині тої купи відгравала ся якась високо драматична сцена, бо в посеред загального гомону та реготу юрби чути були раз грізно-крикливі, то знов благально-зацитькуючі слова. При наближеню сторожа публичної безпеки люди розступили ся в дві лави і прихожим показала ся се надто приваблива картина. П'яний стояв уже на ногах. Обома руками він держав ся за кляни сурдута Хоми і телепав свого помічника як грушу обвішану дуже твердошкірими грушками, риплячи ненастанно :

— Поліція! Поліція! Арештувати його! Се злодій! Се мошенник! До ката в тобою! Ти обікрав мене! Віддай мої гроші! Де мій годинник? Поліція! Поліція!

Кляни від сурдута бідного Хоми давно були повідривані і висіли мов нужденне фалатє; капелюх свого поратівника збив п'яний на землю і топтав по нїм ногами.

— А леж... пане... чоловіче... християнине! — стогнав уриваним голосом Хома н-р 1, держачи ся руками за руки п'яниці, що сам заточуючи ся не переставав телепати його.

— Кроть твою мать за ногу! Я тобі де чоловік! Я тобі не християнин! Віддай мої гроші й годинник! Поліція! Поліція! — кричав що сиди п'яний.

Тут інтервеніювало „око закона“. Воно крепкою правицею вхопило мяного за маншестер, а лівою дало йому такого стусана в груди, що неборакови від разу євіт замакітрив ся і він на пів во страху та несподіванки, а на пів із надмірного потрясеня розвів руками широко і горілиць повалив ся на землю. Поліціян добув свою свиставку, засвистав, як стій над'їкала дорожка, і оба Хоми, поліціян і п'яний потуркотіли до поліційної інспекції. По дорозі оба студенти розповіли поліціянови, як було діло, і не минуло пів години, а вже в поліції все було залагоджене, протокол підписаний, мяного відведено до поліційного арешту, а оба Хоми, нумер перший у зовсім несальоновім костюмі, опинили ся на вулиці.

— Маю честь представити ся — Хома Галабурда, — сказав Хома нумер другий.

— А я Хома Бідолаха, — відновів Хома нумер перший.

— Слухач прав на третім піврічю, — продовжав Хома номер перший.

— А я слухач германістики на третім піврічю, — додав Хома номер другий.

— Ну, а що думаєте про того бідного робітника? — запитав Хома номер перший не без іронії.

— Ну, прошу вас, хто би був таке подумав! — з болем у голосі відповів другий.

— Я відразу подумав, — відповів перший. — Але знаєте, ваш сурдуд і ваш капелюх конче потребують якоїсь індемнізації, а бодай невеличкої санації. Було-б добре пошукати для них відповідного майстра.

Хома Бідолаха позирав то на свого нового знайомого, то на своє понівечене убранє, а на його лиці малювало ся не то зачудуванє, не то якийсь жаль; потім оба подали ся шукати якогось полатайка.

II.

Від тоді вони зробили ся приятелями. Не надто близькими, а все таки. Вони були майже вповні контрасти один супроти одного, і ся сила контрасту лучила їх до купи. Хома Бідолаха, се був невеличкий, живий чоловічок, із повним виразу, але звичайно меланхолійним лицем, з очима майже все немов примгленими слізми, з лагідним, м'яким, хоч не мелодійним голосом. Натомість Хома Галабурда був високий ростом, троха неповертливий, з лицем немов деревляним, із різким, сухим голосом і з іронічним усміхом на устах. Перший усе чутливий, иноді сантиментальний, легко попадав у ентузіязм, усе одушевлений високими ідеалами загального ущасливленя, в невичерпанім засобом деклямацій про свободу, братерство і гуманність, одним словом, не вважаючи на свій атеїзм натура наскрізь релігійна і навіть склонна до сектанства; другий усе скептичний, иноді цинічний, здержливий і мовчазливий серед шумних товариських балачок, робив вражінє ума вбогого на думки і невисокого лету, зверненого більше на практичні питання. Перший задля своєї товариської, легко запальної і немов липкої вдачі волочив за собою все цілий хвіст сателітів, прихильників і побожних слухачів; другий, звичайно самітний, ходив якомсь боком, своїми окремими дорогами. Знайомі назвали длятого одного Хомою з серцем, а другого Хомою без серця, — розуміють ся, жартом, бо оба

були хлопці наскрізь чесні і далекі від егоїстичного шкаралупництва.

Оба Хоми сходилися не раз із собою на ґрунті популярних тоді серед молодіжи дискусій про народництво та задачі інтелігенції супроти робучої маси.

— Мусимо любити народ, що вигодував нас працею своїх рук і потом свого чола! — проповідав із щирим запалом Хома в серцем.

— До чого здасться народови наша любов? — бурчав Хома без серця. — Народ потребує реальнішої поживи.

— Нехай ми тільки полюбимо його! Любов піддасть нам також реальніші думки.

— Любов сліпа. Вона затемнює думки, затісняє горизонт, — говорив Хома без серця, про якого злі язики говорили, що смертельно закохався в якійсь гарній Польці, але силкувався тепер перемогти сю свою любов і сердився сам на себе та ляв себе, що та нещасна любов не хотіла вступити в його серця не вважаючи на всі ясні як сонце докази його розуму. — Тільки розум наведе нас на добру дорогу, — повторяв він майже скрегочучи зубами, хоч зі спокійним видом.

— Ах, розум холодний і егоїстичний, — зітхав Хома в серцем.

— В таких разі се дрібненький і обмежений розум; можна його вважати синонімом глупоти. Правдивий розум глядить ясно й широко, обдумує загальні завдання і розважає великі реформи.

— Але любов мусить бути движучою силою; без неї діло розуму мертво.

— Дурниця! — відбуркував Хома без серця. — Любов плодить немовлят і ідіотів і тільки розум робить із них твори більше або менше подібні до людей. На тобі сю роботу довершено лиш до половини.

Хома в серцем відвертаєся більше засмучений ніж розсерджений, а Хома без серця спльовує і відходить не прощавши ся, вийти мабуть більше сам на себе, як на товариша.

III.

Потім на одну часть молодіжи найшла нова дужова течія. Говорено багато про бідних пролетаріїв і твердосердих виискувачів, обмірковувано соціяльні проблеми, дискутовано в більш або менше розкішною дрожю про великий соціяльний переворот, який

ось-ось має надійти і перебудувати цілий сьвіт на нових основах. Хома з серцем залюбки плавав у бурливих хвилях тої течії, відавав ся новій вірі всею своєю мало-критичною душею, прагнув якоїсь твердої догми. Він покинув навіть свої германістичні студії і віддав ся в цілим запалом пропаганді соціалістичних ідей, промовляв на робітницьких зібраннях, писав статі в робітницьких газетах, обертав ся в самім центрі нововродженого, не дуже ще зрештою міцного робітницького руху.

По однім бурливим робітницьким вічу, де в разу аранжери мусли видержати завзяту боротьбу в поліційним комісарем за свободу слова, а потому говорено іронічно про ті льояльні міщанські верстви, що вважають себе підпорами престола й вітара за те, що вносять до цісарських кас гроші не ними зароблені і такіж гроші складають на будоване церков і монастирів на честь Бога, в якого не вірять, і для проповідуваня простому людови та робітникам віри й моралі, якої самі ті ніби осьвічені верстви не признають, — по тім памятнім зборі, на яким наш Хома з серцем, не мігши стерпіти шівслівець та іронізованя, нарешті промовив „від серця“, в слізьми на очах малював недолю робучого люду, в огнем сьвятого обуреня почав їздити по новочасних тиранах та кровопійцях, що насичують ся потом і слізьми робучого люду, і закінчив блискучим пророкованем швидкої побіди „влучених пролетаріїв усього сьвіта“, при чім на жаль поліційний комісар перервав його на половині реченя і бачучи надто великий ентузіязм зібраних розвязав збори, — по тім памятнім зібраню, коли сотки зворушених, розгорячених, обурених робітників купами, звільна і серед живих розмов та погроз розходили ся в Євїтського саду на всі боки міста, Хома з серцем, вирвавши ся з одної такої купи, де всі мовчки і в подякою стискали йому руки, здибав ся на однім закруті хідника зі своїм приятелем і противником, Хомою без серця, який очевидно також ішов із тих зборів, хоч иньшою дорогою.

— Ну, що, ґратулювати тобі твої блискучої промови? — мовив Хома без серця, всміхаючи ся іронічно і простягаючи приятелеви руку.

— Говориш „ґратулювати“, а думаєш щось иньше, — мовив Хома з серцем бачучи його іронічний усміх.

— Ти вгадав, — мовив Хома без серця. — Я думав власне про те, що твій професор германістики допитував ся вчора, коли

принесеш на семінарію свою працю про „Короля Ротера“, на яку він жде отсе вже пів року.

Хома в серцем махнув рукою.

— Король Ротер! Ну, скажи сам, що кого в світі обходить нині „Король Ротер“ і яка кому користь із того, що я сидіти-му в цюпі та бабрати-му руки в тій мертвеччині? Сам бачиш, яка нині пора!

— Значить, вішаєш свою германістику на кілку?

— Ну, тай далась тобі ся германістика! Хай вона сказять ся без мене! А ти скажи мені, що думаєш про сьогоднішні збори? Який матеріял! Яке поле до ділання, га!

— Чекай, чекай, — мовив Хома без серця, — прийдем і до того. Але поперед усього позволь сказати собі, що на мою думку се ще не льогіка задля того „матеріялу“ і задля того „поля“ покидати ті університетські студії, які могли-б дати тобі коли вже не щось инше, то бодай яке таке самостійне удержанє.

— Посаду! Ярмо на шию і намордник на уста! — з нетаєною пенавистю скрикнув Хома в серцем. — Ні, дякую красенько. Се не для мене.

— Ну, певно, посада гімназіяльного вчителя, звісно, не велика малина. Але хто-ж тебе силував іти на германістику? Перепишуй ся на права! Будеш адвокатом, будеш боронити селян, організувати робітників, будеш незалежним —

— Брехунцем! — не менше злобно отрутив Хома в серцем.

— Чого-ж брехунцем? Се-ж уже від тебе самого залежати-ме.

— Всяке становище в суспільности накладає пута на душу, на волю, на язик, а я хочу бути свободним, — заявив горячо Хома в серцем.

— А при тім, — тягнув далі Хома без серця не звертаючи увагу на його заяву, — правничі студії дали-б тобі троха більше ероуміня суспільних відносин, троха більше критичности — —

— Втовкмачили-б мені в голову троха більше конвенціональних брехень та буржуазійних софізмів! — скрикнув із обуренєм Хома в серцем.

— Вибачай, — відповів Хома без серця, — але я мушу висловити тобі свій жаль, що ти в таким запалом і в такою певністю торочиш отій безкритичній масі такі дурниці. Се не свідчить корисно про стан твого розумового підкованя.

— Дурниці! — скрикнув аж немов переполоханий Хома з серцем. — Чоловіче, вкуси себе в язик! Ти сказав хулу. Се-ж ідеї найбільших геніїв людства, Маркса й Енгельса! Се-ж євангеліє **новочасної людськості!**

— Знаєш, любчику, що сказав небіжчик Гоголь: „Певна річ, Александер Македонський — герой, але нащож зараз крісла ломати?“ Ніякий геній не забезпечений від дурниць, та я й не суджу геніїв, а твою сьогоднішню промову. Може ти не зрозумів гаразд тих геніїв, а може вони й помиляють ся. В усякім разі ти не повинен був так говорити.

— Робітники мають право почути раз повну правду про своє положенє і про свою будучину.

— Певно, певно, тільки що ти анї того положеня, анї тим менше тої будучини не знаєш.

— В мене серце краєть ся дивлячись на їх убожество й нужду.

— І ти годуєш їх фантомами.

— І я піддержую їх надію.

— Щоб зготовити їй тим болючійше розбите, коли всі ті прокованя не сповнять ся.

— Не бій ся, сповнять ся! Мусять сповнитися! То вже не такі люди, як ми з тобою, обміркували та обчислили. Читай Маркса! Читай Енгельса!

— Читав, братіку, Маркса, але там не знайшов того, чого шукав, тай не знайшов того, що ти говорив. А Енгельсове пророкованє по мойому не може сповнитися.

— Не може? Чому?

— А тому, бо збудованє на фальшивих премісах.

— А то які по твому фальшиві преміси?

— Такі, що колись буде така революція, яка одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами.

— Се в тебе фальшива преміса?

— Розумієть ся. Нема ніяких визискувачів, нема ніяких тиранів.

Хома з серцем зупинив ся, мов пригвожджений до місця і не міг сказати анї слова. Його товариш глядів на нього спокійно, мов отсе сказав річ таку просту й ясну, яка розумієть ся сама собою.

— Як то? Значить, по твоєму нема також ніяких пригнетених та визискуваних? — не то промовив, не то простогнав Хома в серцем.

— Ну, се ще не те значить. Ми всі, бідні й богаті, всі ми пригнетені й визискувані. Але наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціальний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива.

— Ей, ти знов скачеш у сухий проповідницький тон! Учи ся, труди ся, щади! Се ми вже давно чули!

— Розуміть ся! Тільки ніколи гаразд не виконували, — буркнув Хома без серця. — Певна річ, се-ж безмірно легше гоняти ся за фантомами зверхніх тиранів та визискувачів, ніж узяти себе самого в руки і увільнити себе від внутрішніх ворогів. А все-ж таки, повторю тобі, доки не доконаємо сього внутрішнього увільнення, доти всі теорії соціального перевороту, доти всі соціальні реформи безплідні. Сьогодні увільнені від одного зверхнього натиску люди попадуть завтра під инший, ще гірший.

Оттак розмовляючи приятелі зайшли на квартиру, де жив Хома в серцем. Він, утоmlений, ще весь горячий від внутрішнього запалу, кинув ся на софу, коли тимчасом Хома без серця, немов задивлений у щось далеке в своєму нутрі, ходив по хаті широкими кроками.

— Новий лад принесе з собою також нове вихованє, а по кількох генераціях будемо мати нове людство.

— Еге-ж, еге, все тільки якась панацея, якийсь таємничий еліксир на всі хвороби, якась гучна формула і якийсь переказ на будущину, що повинна зробити все те, чого ми не можемо навіть обміркувати гаразд. Се ваша метода, ви всі добродієць народу! — бурчав Хома без серця. — Нове вихованє! Як коли-б се було щось таке, що можна отак шасть прасть виссати з пальця і накинути цілій суспільности. Вихованє народа мусить вирости з традиції, з культурного стану того народа, мусить корінити ся в характері, привичках народа, инакше се буде даремна трата часу й сил. Нове вихованє потребує нових учителів, а сих не може народ виписати собі з за границі.

— Значить, поперед усього організуємо вчительську семінарію на нових принципах, — пробував тепер і зі свого боку іронізувати Хома в серцем. — Се мабуть було-б тобі до смаку. Тільки

що нема ще того правительства, яке признало би ті принципи, за-
снувало-б ту семінарію і наставило-б тих нових учителів на
посади.

— Не плети дурниць! — сердито відгризнув ся Хома без
серця. — Кождий мусить сю семінарію пройти сам у собі і сам із
собою, мусить виповісти війну апатії й шабљонові у всіх формах,
мусить сам у собі і в своїм окруженю збудити і піддержувати тугу
не за новими порядками, але за новими, висшими духово й етично,
культурнійшими людьми. Ось у чім діло!

Тут розмову обох приятелів перервав прихід кількох знайо-
мих, університетських студентів, горячих молодих ентузіастів, при-
хильників Хоми в серцем. Вони всі були ще під вражінем сього-
днішніх зборів, іритували Хоми, оповідали свої вражіня та спо-
стереження ві зборів, упоювали ся блискучими надіями на недалеку,
радикальну зміну людських відносин. Швидко звичайна розмова
стала занадто вбогою і холодною для їх ентузіастичного настрою
і вони почали співати. Сама собою з їх уст зірвала ся пісня уло-
жена Хомою в серцем, якої остатні куплети будили серед молодіжи
особливий ентузіазм:

Ви в церкві в свічках перед образами,
А ми стоїмо за дверми;
Ваш честь за столами поміж богачами,
А слинку ковтаємо ми.

Ми дбаєм, збираєм, тай голі й немиті,
А в вас повні каси й склени;
Ми постим і сохнем, ви-ж п'яні і ситі,
Вчите нас: молись і терпи!

Терпливість — від вас нам наука єдина,
Від церкви, від шкіл і тюрми!
Терпливість, се наша найтяжша провина!
Отрим то все бідні ми!

Кінцеві два рядки повторено з таким притиском, що аж шибки
в вікнах забрязчали. А коли по скінченю пісні в катині залягла
хвилива тиша і всіх лица палали ще рум'янцями і всіх груди важко
дыхали з натуги й розбурханого запалу, залунав серед тої хвиле-
вої тиші сухий, упертий голос Хоми без серця:

— От то, то, то! Терпливість, або ще краще: терпимість,
із якою всі ми вносимо свою власну безкритичність та недумство та

безхарактерність! Ось чому ми бідні! І сказавши се він вийшов із хати.

IV.

Минуло пару літ. Хома без серця скінчив права і щез якось раптово з горизонту, а Хома з серцем увесь віддав ся діяльності серед міських робітників.

Надійшла ера арештовань і політичних процесів, і оба приятелі здибали ся знов — у тюрмі. Вони належали до двох різних процесів, а що увязнених із одного і другого процесу було багато, то їх дали обох до одної казні.

— Ага, шпачку, і ти тут? — зажартував сим разом виємово Хома з серцем, коли Хома без серця, двигачучи величезний сінник, протискав ся крізь вузькі дверці до казні.

— Дуже мене тішить, що застаю тебе в таким добрім гуморі, — відповів „цувак“, коли казню замкнено і ключник віддалив ся.

— І що привело тебе сюди?

— Ат, дрібниця. Я помагав організувати хлопський страйк. Моє арештованє має більше моральний, ніж кримінальний характер.

— Як то моральний?

— Ну, хочуть через се на страйкарів зробити моральний натиск. Скоро страйк буде зломаний, мене випустять на волю.

— Але-ж се може всякого обурити! — скрикнув запалюючи ся Хома з серцем. — Організувати страйк, се не жаден злочин. Се вільно, коли тільки не намовляє ся людей до ніяких насильств. За що-ж тут арештувати?

Хома без серця поклонив ся іронічно.

— Спасибі тобі за комплімент! І бачу, що хоч невдалий германіст із фаху, та все таки практикою здобув деякі правничі відомости. Але як же ти думаєш, ліпше було-б, як би мене арештували дійсно за якийсь злочин? Думаю, що тоді ти мав би більше право обурювати ся. А так — байдуже.

— Ну, може тобі байдуже, але я не можу дивити ся байдужно на очевидну несправедливість.

— Ну, то ти сам певно мусиш мати на сумліню якусь немалу провину, коли твоє власне увязненє не лиш не обурило тебе, але ввело в такий незвичайно веселий настрій.

— Мос увязнене? Ну, як би тобі сказати? У нас було дуже бурливе робітницьке зібранє, комісар безправно розв'язав його, жандарми кинули ся розтручувати людей, а я крикнув людям, щоб не давали штуркати себе. Люди троха не так зрозуміли мене. Прийшло до бійки, кількох жандармів потурбовано, а потім рушено походом на поліцію, повибивано вікна камінем і так далі. Одним словом — вражінє демонстрації було величезне.

— Скажи яснійше: дурниця була величезна.

— Чому дурниця? Хйба задемонстрованє народної сили і рішучости в обороні свободи слова по твому дурниця?

— Ні, не се дурниця, а те, що така демонстрація була зроблена без намислу, задля дурного, необдуманого слова.

— Елементарний вибух обуреня! — філософічно втрутив Хома в серцем.

— Гумбуг, а не елементарний вибух. Се ви один із другим заводові агітатори псуєте народню масу. Шумними словами, вибухами свого власного, на те вже вишколеного темпераменту (навіть не чутя, бо нераз дійсне чутє не має в тим нічого спільного) ви те й робите, що бентежите прості, наївні серця людей, підготовляєте, підгриваєте їх, немов насипаєте порохом, а потім кидаєте в той порох запалку, і коли настане вибух — сліпий, легкомисний, необчислений у своїх наслідках і неясний у своїх цілях, ви ховаєте ся за недовідоме, кажете: „Що-ж ми винні? Се був елементарний вибух народнього чутя, народнього обуреня“. Не бій ся, як би ти не був систематично підготовив, підбурив їх, вони не були би зробили сього. Значить, вони зробили се задля тебе, тому, що вірили в силу і правду твого слова. Значить, ти повинен сам на себе взяти всю одвічальність за наслідки.

— І що-ж, ти думаєш, що я відрік ся від сього вчинку і не готов відповісти за нього?

Хома без серця зупинив ся перед своїм товаришем і твердо глянув йому в очи.

— Слухай, Хомо! — мовив він. — Коли-б я не знав, що ти чоловік наскрізь чесний, але бездонно наївний, то їй Богу, не говорив би з тобою ані слова більше. „Готов відповісти!“ Але за що-ж ти будеш відповідати? Очевидно тільки за те, що кликнув до людей такі й такі слова. Що-ж се за одвічальність? Нехай і так, що з огляду на дальші наслідки тобі сипнуть за се пару неділь або й пару місяців арешту. Се дурниця і се тобі нале-

жить ся. Але я певний, що крім тебе арештовано за демонстрацію ще кількох людей —

— Вісімнадцять.

— І що підчас демонстрації крім жандармів і поліціанів потерпіло й демонстрантів не мало —

— Було пять ранених.

— І все те за тебе, за твій оклик. Ну, скажи, як ти уявляєш собі саму можливість одвічальности за ті всі події?

— За ті всі — — ?

— Ба, табо то ще не всі! Адже-ж у тій історії найгірший її моральний бік. Найгірше те, що ти вмовив сам собі і тим людям іллюзію, будім то ви демонструючи отак палицями та камінем робите щось велике, сьміле, енергічне, щось таке, що належить до еманципацийної боротьби четвертого стану і творить може один крок у напрямі до здійснення якогось великого ідеалу, коли на правду се тільки переливане з пустого в порожнє.

— Помиляєш ся дуже! Се наше вихованє має до практичної політичної діяльности, до пильнованя своїх прав, — реплікував Хома з серцем.

— Ах іллюзіоністе, іллюзіоністе! — хитаючи головою мовив Хома без серця. — Не вже-ж ти не бачиш, що се пародія вихованя? Адже я певний, що не один із тих, який у полудне задля твого горячого слова пішов проливати свою й чужу кров на міських бруку, рано дома бив свою жінку, коли посьміла упімнути його за щось, полаяв ся з сусідом, пропив у шинку зайвих двацять сотиків, за які міг на цілий тиждень зробити радість своїй дитині. Я певний, що та сама маса, яка тепер готова дерти ся по стінах за перше ліпше шумне слово, завтра преспокійно, вусом не моргнувши, дасть собі ущербити найдорожше людське право, або й сама залюбки буде ссати отруту з уст иньшого, хитрійшого від вас, не так наївного псевдо-вчителя. І ти, нездібний передумати сотої часті наслідків свого вчинку, з чистим сумлінням і радісним обличчєм говориш, що готов відповідати за нього.

Хома з серцем поник головою при сих словах і мовив сумно.

— Ти без серця!

— Стара байка, — відповів Хома без серця.

— Ти дуже остро судиш. Гляди, коли-б і твою діяльність не осуджено так само остро або й ще острійше!

— Від цього ніхто не заобезпечений. І звісне діло, що історія не конструується, не будується по наперед уложеному пляну, як будівничий будує дім, а інженер міст. Історія росте з даного ґрунту і з даних сімен, як росте звіже або ліс. Елементи свідомого й несвідомого, наміреного й ненаміреного мішають ся в ній що хвиля. Тисячні впливи й імпульси переплітають ся і поборюють себе, змінюючи через се свій напрям, свою інтензивність, навіть свій зміст, і ддятого результат виходить звичайно зовсім не такий, якого надіяли ся ініціатори й діячі певного руху.

— Що я чую! — скрикнув весело Хома з серцем. — Наш завзятий раціоналіст, поклонник розуму і його єдиноспасительної місії навернув ся на соціалістичну віру, на матеріалістичний світогляд!

— Ти не зовсім точно висловив ся, — відповів Хома без серця. — Я не навернув ся від розуму до матеріалістичного розуміння історії, але дійшов до нього розумом. Тай моє розумінє історії зовсім не таке матеріалістичне, як ваших Марксівців. Бо допускати вагу несвідомого, елементарного в історії, се ще не значить допускати в ній виключно самі матеріальні чинники. В сфері духа несвідоме й ненамірене грає ще далеко більшу роль, ніж у сфері матеріальних явищ. І в додатку, друже мій, моє розумінє історії від разу показує ілюзійність усіх соціалістичних чи яких иньших конструкцій будущини і безпредметовість суперечок про таке чи инакше уформованє тої будущини.

— Оп як! — скрикнув Хома з серцем. — Значить, усе те, вся боротьба за поліпшенє долї робучих мас, усе змаганє до соціалістичного ідеалу, вся агітація — то зайве на твою думку?

— Не плутай, братіку! — остро скрикнув Хома без серця. — Не боротьба зайва, не змаганя зайві, але зайві всі реценти будущого устрою, всі конструкції, всі так звані ідеали. Або ще краще, навіть вони не зайві, бо і в них єсть елементи руху, розвою, сконцентрованя енергії, але треба завсїди розуміти і вияснювати, що се не жадні справжні ідеали, не жадні святаші, а тільки виплоти нашого власного духа, форми нашого думаня, що в нами разом мінуть і мусять змінити ся. Ось що треба тямити, а не дурити людей, що ви знайшли панацею, яка раз на завсїди вилічить усі їх болячки.

— Але люди потребують віри, потребують догми, потребують чогось певного, неповорухного, до чого-б мали добивати ся і скуплювати свою енергію.

— А на мою думку ти помиляєш ся. Всього того потребують не люди, а ті наші старі тирани та визискувачі, що сидять у нас самих і яких ми препобожно, нетиканих і невменшених передаємо своїм дітям і внукам, не вважаючи на всю нашу освіту й цивілізацію. Наша духовна лінь і безкритичність, наша трусливість та апатія, ось хто потребує віри, догми, неомильної рецепти на те, що буде і чого ніхто не знає і не може знати.

— Одно мені дивно, — мовив по хвилі глибокої задуми Хома в серцем, — як се ти з такими поглядами дійшов до аранжованя хлопського страйку.

— О, зовсім по просту, а властиво, можна сказати, іронією історії, яка носить кулі зовсім не туди, куди вистрілює їх наша воля. Я власне скінчив права і поробив екзамени, коли нараз умер мій батько. Лишила ся мати немічна та хоровита, лишило ся шестеро дрібних дітей... А господарство у нас гарне, велике, потребує не лише рук, але й голови. Зрозумієш, що розглянувши ся в ситуації я постановив замість судової та адвокатської практики лишити ся дома та вести господарство. Я зробив ся знов мужиком і помалу ввійшов у свою ролю. Зі шкіл виніє я не одно таке, що могло дуже стати в пригоді селу. Я став громадським писарем, викуривши з села давнього писаря, збанкротованого канцеліста, п'яницю, безсовісного деруна та ошуканця. Я зорганізував читальню, поставив на ноги цілу молоду партію в селі, допоміг їй вибрати нову раду громадську і нового вїйта. Ну, одним словом, звичайня історія. Богато оповідати, а мало слухати. А головно, я пробував освічувати селян, освічувати у всіх питаннях громадського, матеріального і духового життя. А страйк против ділчича зовсім не лежав у моїм пляні. Та розумієть ся, коли збільшена свідомість і вироблене почутє селян самі дійшли до того, що боротьба з панськими посіпаками та їх визиском зробила ся конечною, то й тут я, не висуваючи себе на перед, не накидаючи ся на проводиря, але й не ховаючи ся за чужі плечі, повів діло так як умів і як серед даних обставин було можна. Нас арештовано десятьох, але ми можемо сміяти ся з того. Наше поле оброблене, а пан уже тепер має таку научку, що її не легко забуде. Зрештою головна річ, що була причиною страйку, вже тепер осягнена: пан нагнав

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХVII.

10

нелюдяного завідателя, що знущався над робітниками і кривдив їх при виплатах. Тільки що наші селяни в розпалі боротьби розширили свій первісний плян і хотіли досягнути ще дещо понад те, ну, і се довело до нашого арештованя. Але се пусте. Ми ставимо собі пляни скромні, близькі, можливі до досягненя коли не тепер, то в четвер; се не жадні догми, не жадні сьвятощі, а просте діло рахувку. Не можна досягнути так, попробуємо инакше.

— Цікаво знати, що се за плян? — запитав Хома з серцем.

— О, плян простий: погодити „хату“ з „двором“.

— Що? — скрикнув зачудований Хома з серцем. — І ти вже тої співаєш? І ти на угодову дорогу йдеш? А чи то давно, як ти статистичними та всякими иньшими аргументами доказував, що така згода неможлива, що мусить прийти до боротьби.

— Адже бачиш, що ми й стоїмо в самім розпалі боротьби.

— І міркуєте про згоду?

— Так як вояк у війні про мир.

— Значить, усе таки допускаєш можливість мира?

— Розумієть ся. Коли не стане у нас дворів із чужонародним, паразитним населенєм, тоді не буде з ким ані за що бороти ся. Отсе наш невеличкий ідеал і ми вже дещо пригнобили для його осущеня.

— І думаєш, що по досягненю того, як ти кажеш, ідеалу селянське житє піде краще?

— Я про се не думаю. Бачу кзмінь серед шляху і добираю способів, щоб його усунути, аби шлях був рівний і безпечний. А тоді поїдемо далі. Певно, що там напїткаємо знов якусь нову ваваду і певно не одну. І що з того? Будемо усувати кожду за чергою і їхати далі. Але поперед усього я не думаю так як ви, що досягнувши якийсь хоч би по мойому ідеальний, соціалістичний лад ми вже тим самим станемо на точці, де історія зупинить свою течію і розвій знайде собі мету, з якої вже нікуди йому буде рушити далі. Отсього я не думаю і таке думанє вважаю догматичним і паївним.

У тюрмі вільного часу богато, і оба Хоми мали час виговорити ся. Але по кількох днях Хому без серця покликали до протоколу і випустили на волю, і Хома з серцем знов на довго стратив його з очий.

V.

Роки минали від того часу. Хома без серця нічого не давав про себе чути. Його старі товариші згадували його часом тай махали рукою. Пропав чоловік, закопався десь на селі, вхлопів зовсім. Та від часу до часу виринало його ім'я в газетах при різних нагодах: тут він заснував читальню, там обіймав люстрацію всіх читалень у повіті, то знов його заходами заснувалося повітове політичне товариство, то він їздив із популярними відчитами по селах, устроював театральні вистави, організував огневі сторожі. Звільна всі привикли до того, що де була яка просвітна чи організаційна робота в тім повіті, там певно була його рука, його фактичний провід. На чоло, до репрезентованя він не пхався, але робив, давав приклад, агітував. Він справді „схлопів“, осів на батьківській ґрунті, який значно розширив при парцеляції панського фільварку, за купленого за його приводом двома сумежними громадами, оженив ся з селянською дівчиною, яка за його намовою скінчила вчительську семінарію і здобула диплом на народню вчительку, засідав у громадській раді і навіть був шість літ громадським начальником, і всюди, на кожнім полі діяльности старався дати своїм співгромадянам приклад сумлінности, точности в сповнюваню своїх обовязків, розумного веденя діл і незалежного, संबідного суду і слова. Він відразу поставив себе так, що не потребував нікому стояти о ласку і не боявся сказати правду. Звільна здобув він собі признаня і пошану у селян не лише свого села, але й цілого повіту; як громадський начальник він дав себе пізнати й повітовим властям і хоча за його правдомовність, невідкупність та популярність його не любили, хоча староство два рази касувало його вибір на начальника, все таки своїм характером і знанєм він і тут виборов собі певний респект. Його вибрано до повітової ради і навіть до повітового відділу, де він мав нагоду і змогу остро дивитися на пальні всім тим, що завідували повітовою господаркою. І всюди він був той сам практичний, до високої фразеології неприхильний, безсердечний, але розумом ясний і чесний Хома.

А його старий приятель усе ще був агітатором, газетярем, борцем у великій всесвітній боротьбі праці з капіталом. Він кілька разів кандидував до ради державної, але все перепадав; видавав різні газети, які раз по разу конфісковано і які швидко упадали

з вичерпання сил, і провадив оживлену конспіраційну та організаційну діяльність. Він їздив по робітничких зборах від міста до міста, забирав голос у політичних та економічних справах, радив добивати ся загального, рівного і тайного голосовання, промовляв горячо за рівноправністю жінок, вияснявав робітникам свій плян федеральної перебудови Австрії і федеративного перестрою соціально-демократичної організації. Робітничкі організації вибирали його своїм делегатом на міжнародні соціалдемократичні з'їзди і він підносив і там свій голос у різних високих питаннях. Одним словом, його імя було голосне в краю і по троха й по за його границями і часто стрічало ся в газетах: одні його лаяли, иньші величали, та всі віддавали признанє його енергії і бездоганному особистому характерови.

Від мимовільної стрічі в тюрмі оба колишні приятелі не бачили ся. Хома з серцем, маючи очи звернені на широку арену політичного та міжнародного робітничкого життя зовсім забув про старого товариша, що добровільно, здавалось йому, пірнув у каламутні хвилі буденщини. Натомість Хома без серця пильно слідив по газетах за діяльністю свого тезка і коли недавно йому довело ся загостити до Львова, не проминув чагоди, щоб відвідати його. Не розпитуючи за його квартирою він подав ся до одної звісної каварні, де Хома з серцем отсе вже трицятий рік усе правильно в тім самім часі і при тім самім столику випивав чашку чорної кави і з купи газет набирав ся політичної і всякої иньшої премудрости. Хома з серцем дуже постарів ся, посивів і вилисів, але його очи все ще палали лагідним огнем і рівночасно неначе плавали в водиці.

— Ну, як ся маєте, Хома з серцем? — промовив приступаючи до нього якийсь підсалковатий, кремезний і сильно сонцем обгорілий селянин, простягаючи йому грубу, мозолясту і порепану руку.

— Не пізнаєш мене? Я Хома без серця, — сказав сей і голосно засьміяв ся.

— А, здоров був! здоров був! — промовив Хома з серцем озирнув ся якомсь немов затурбований.

— Конспіруєш і боїш ся шпігів? — випалив просто з моста Хома без серця.

— Ей, що! Ти все любиш жартувати! — відповів Хома з серцем і додав понижуючи голос: — Розуміть ся, в теперішніх часах чоловік ніколи не безпечний перед тими добродіями...

— І маєш що таїти перед ними? Так, так! Усе однаковий! А може боїш ся, що я сам...

— Ну, що ти вигадуєш! — скрикнув немов переляканий Хома з серцем. — Знаєш що, ходімо до Стрийського парку. Там я знаю такий затишний куток... Можемо побалакати без перешкоди.

— Про мене, хоч я волів би лишити ся тут. Так давно вже чоловік не дихав тим каварняним повітрєм. Знаєш, иноді тужно за ним... привикнеш до нього так, як пнші привикають їсти арсенік.

Вони вийшли з каварні, посідали на трамвай і поїхали до Стрийського парку, який іще був зовсім безлюдний.

— Ну, як же йдуть твої конспірації? — запитав Хома без серця. — Розуміть ся, твоїх секретів я не хочу знати. Питаю лише так загалом. Знаєш, я читав твої брошури і твої промови і дещо з твоїх газетних статей.

— Ну, і що-ж скажеш про них?

— Бачу в них одну цікаву еволюцію, і власне ся еволюція довела мене до того, що я сьогодні зважив ся по довгих роках відшукати тебе. Я рад би з твоїх власних уст почути, що маю думати про неї. Та поперед усього скажи мені по щирости: піддержуєш усє ще надію бідних людей?

— Так, хоча — —

— Хоча сам ти стратив її! Я так і знав. Гей, гей, великий переворот заставляє довго ждати на себе, не приходить.

— Се ще не найгірше лихо, — відповів із затурбованим видом Хома з серцем. — А бачиш от що! Люди, як звичайно, по дорозі до тої далекої мети познаходили багато дечого такого, що довело їх до забутя властивої мети. Уряд дав нам новий закон промисловий, каси недужих та забезпеченя від випадків, попхнув людей до організації, дав ніби то їм самим у руки поправу їх долі. Якийсь час здавало ся, що вони засукавши рукави взяли ся до праці. Переведено завзяту боротьбу за опановане тих інституцій, і справді соціально-демократичні робітницькі організації одержали побіду. Виборено також сяку таку свободу слова і зборів. Такі глупі процеси, якими мордовано нас колись, тепер, можна сказати, вже неможливі...

— Але-ж се все дуже гарно! — скрикнув Хома без серця.

— Власне, власне се найгірше! — пропищав майже трівожно Хома в серцем. — Люди не мають тепер за що бороти ся, нудять ся, розкрадають гроші в касах, сварять ся за особи і свищуть на прінципи.

— Для мене се зовсім ясне й природне. Ви до своїх нових організацій поприймали старих тиранів та визискувачів, і вони тепер панують над вами по своєму звичаю.

— Старих тиранів і визис — —

— Ну так, стару апатію, безкритичність, лінивість та труслівість.

— Ей, жартуєш, а діло занадто поважне. Нужда у тих людей велика, моральна може ще гірша ніж матеріяльна. В мене серце розриваєть ся, коли дивлю ся на се все, коли мушу бути свідком, безрадним свідком її зросту. І ось я дійшов до переконання, що дотеперішня дорога була хибна.

— Ну, нарешті! — скрикнув із відтінком радості Хома без серця.

— Уряд попхнув нас на дорогу мирного розвою, організації, парламентарної праці. Він знав, що чинить. Се була хитра штука, спосіб, щоб звести нас із нашої властивої революційної дороги. Коли дальше підемо в тім напрямі, мусимо занідіти і зогнити; гниль міщанських партій уділюєть ся й нам. От тим то я прийшов до переконання, що конче треба звернути на иньшу дорогу.

— На иньшу дорогу?

— Так! Сили нагромаджені доси в легальних організаціях випробувати і насталити в нелегальній боротьбі.

— І змарнувати.

— Виборену доси міру політичної свободи ужити як операційну підставу для основаня великої боевої організації.

— І стратити.

— Ах, не перебивай мене! Хто нічого не має, той не може нічого стратити.

— А те, що доси виборено і запрацьовано, се ти вважаєш нічим?

— Се ще гірше як ніщо. Се ілюзія чогось, чого на правду нема. Мусимо нарешті взяти ся серіозно до діла. Мусимо в ту лівну масу вігхнути зворушенє, пристрасть і огонь.

— Значить що-ж? Убийства, барикади, à la lanterne?

— О, ні! Сі старі боєві способи належать до історії. Ми держимо ся повочасної тактики: бємо ворога в його власности, в його засобах, в його почутю безнечности, мусимо *ad oculos* продемонструвати йому неможливість удержання теперішнього порядку на всіх точках.

— Отже все таки пожежі, високки зелізниці із шин, або може лише крадіжки по касах, фальшиві телеграми, викликуване пацік на біржах і всякі подібні штуки?...

— Як що покаже ся, як що покаже ся, — буркнув Хома з серцем.

— Слухай, друже Хомо, — мовив другий по короткій роздумі. — Я може змужичив ся і здичів, але ся твоя новочасна страва мені зовсім не до смаку.

— А про те се одинока дорога.

— Дорога розпуки.

— Нехай і так. Але розпука також велика сила.

— Як бомба. Лусне і вбє.

— Ні, посіє нове жите на руїнах старого.

— Ти здавна був кепський — не хочу казати, фальшивий пророк. Але сим разом — слухай друже, справа дійсно серйозна. Я дивлю ся на се діло зі становища великої більшости людности нашого краю, селян і робітників. Яке їм діло — найбільшій частині в них — до твоїх шалених плянів? Чи се їм pomoже що, хоч крихіточку?

— Резульгат вийде всім на добро.

— А як і результату ніякого не буде? Як се стане ся лише в інтересі політичних та фінансових верховодів, що раді би зробити *tabula rasa* зі всім, що здобув народ і що виборено для народа, щоб потім без перешкоди ловити рибу в каламутній воді? Слухай, друже Хомо! Ся твоя найновіша теорія, ті комітети розпуки, се навертанє на нелегальну дорогу, — все те виглядає око в око як робота платних провокаційних агентів.

Хома з серцем зірвав ся зі свого сидженя на царковій лавці.

— Що!... Таке підозрінє... від тебе! — пробубонів він не можучи стямити ся.

— Заспокій ся! Сядь, — мовив той спокійно. — Се не підозрінє, а що найменше не таке підозрінє, яке могло-б діткнути тебе особисто. Се тільки увага чоловіка постороннього, неносьвя-

ченого в тайники ваших конспірацій. Я не знаю складу ваших комітетів, не знаю, з ким ти конспіруєш, але досить добре знаю твою невлічиму наївність. Та подумай лише, може й історія колись буде такими самими очима дивити ся на тебе й на твою роботу. Що у тебе в серці, які чуття попихають тебе на перед і доводять до такої нещасної роботи, се шезне в історичній перспективі. Лише результат буде видний і по ньому будуть судити тебе. Історія також без серця.

— Що мені до історії! Що до її суду! — простогнав Хома з серцем. — Коли-б я тільки міг допомогти тим бідним людям у їх нужді під сю хвилю!

— І думаєш, що допоможеш їм збільшуючи їх нужду, роблячи їм доступ до світла та свободи ще стрімкішим, ще неприступнішим?

— Але-ж вони ще тепер не вмють зносити свободи і світла. Лише під гнетом мусять загартувати ся. Тільки гнет викличе противділанє з їх боку.

— Знаєш се так напевно? Гнет викликає противділанє лише в еластичних тілах. А мягкі, безопірні роздавлює. Свобода, се не ланцюх, який можна склеїти в огні і сформувати ударами молота. Свобода, се коштовний плід, що досягає і набирає ся солодощів у соняшнім світлі й теплі.

Хома з серцем похилив голову і шептав:

-- Все одно! Я вже не можу вернути назад. При великих рухах усе так: ізразу чоловік думає, що попихає і кермує, а нарешті бачить, що його самого пхають і несуть. Я не можу вернути назад. Діло мусить піти своєю дорогою.

— В таким разі бувай здоров! — мовив Хома без серця. — Я не хочу більше мати з тобою ніякого діла. Наші дороги розходять ся.

І він устав із лавки.

— Підіжди ще, — благав той. — Бачиш, може то воно не вийде так погано, як ти міркуєш. Ходи, я розповім тобі дещо подрібніше.

— Не треба, — відповів Хома без серця коротко. — Я навмисно відшукав тебе, щоб остерегти тебе. Але тепер, коли ти зайшов занадто далеко і, як кажеш, не можеш вернути назад, — тепер про що нам балакати? Наші дороги розійшли ся.

І він зробив крок.

— Ах, як би ти знав, який я нещасливий, яке любе було-б мені одно одніське ласкаве слово, слово заохоти та піддержки з твого боку в сій хвилі! — вітхнув Хома з серцем.

— Було-б підло з мого боку сказати тобі в сій хвилі таке слово! — відрізав Хома без серця затискаючи зуби.

— Ах, Хомо, Хомо! Остро судиш! Ти без серця і тому так остро судиш. Не осуджуй, щоб і тебе не осудили.

Хома без серця обернув ся і мовив:

— Ліпше не мати серця, як мати його на невідповіднім місці. Бувай здоров!

І він пішов. А Хома з серцем сидів іще кілька минут на лавці, а потім якимось вломаним ходом поволік ся також до міста. А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про покликане компанії війська і про кроваві розрухи, то поблід іще дужше ніж звичайно і почув, немов би щось закололо його в серці.

Другого ранку знайшли його неживого в ліжку. Обдукція виказала розрив серця.

Гнат Хоткевич.

ПРИСТРАСТИ.

Драма в чотирьох діях.

ДІЯ Ш. ОДМІНА І. *)

Хата старого Івана; на столі чорна пляшка.

Я В А І.

Антін (сидить, поклав голову на стіл; у голові бродить важкий хміль). Що ж? Ну, і... до чорта все! Навіщо все це... „добре“ жити? Навіщо всі ці дурниці та забаганки, що не дають жити нам так, як того душа хоче? Навіщо?... До чорта, до чорта все це! (стукнув кулаком по столі... на все округи дивить ся широкими очима) Хата... стіл, лави... образи... Ха!.. Образи!...

Я В А ІІ.

Оляся (тихо увіходить із кімнати).

Антін. Ну, чого тобі? Чого тобі треба?

Оляся. Антопечку... Може ти з'їв би чого-небудь?

Антін. Не хочу!...

Оляся. Може хлібця з сметаною або молока випив?...

Антін. Не хочу, кажу тобі...

Оляся. Та подивись ти на себе... Ти-ж це їси вже нічого, аж по-чорнів... Хіба ж так можна?... Так одразу ні нащо переведеш ся...

*) Див. Л.-Н. В., т. XXVII, кн. VI, стор. 20—45

Антін. А на чорта я кому здав ся?...

Оляся. Не кажи так, Антонечку... Так унести тобі боршу, га?...

Антін. Та геть к' чортовій матері від мене!... Чуєш?... Не надо-
саджай!...

Оляся (мовчки накинула щось і пішла з хати).

Я В А Ш.

Антін. І батько прокляв... Прокляв.. на віки... Ну, і що ж? Ну,
і чорт його бери, що прокляв!... Це все через Мариську..
У, анахтема!... Тебе-б проклясти, а не мене... Тебе, тебе...
(павза; немов просвітлішав). Ні, не треба її, мою ясочку...
Ох, ти голубко, голу-убко моя! А де ти зараз є?... А де?...
Де, моя зіронько вечірняя, моє кохане болюче?...

(Прочиняє ся вікно, заглядає Марися).

Антін. А... Це... ти?.. Це ти?...

Мариса. Я... Ти сам... Антоне?...

Антін. Сам, сам, сам... Я сам...

Мариса. Так я зайду...

Антін. Зайди... Ах, Марисю, Марисю (не дуже твердими кроками
біжить, відчиняє двері). Ах, Марисю, Марисю...

Я В А ІV.

Мариса (увійшла, стала... первова, напружена). Що... Антоне?..
Добув гроший?...

Антін. Гроший, гроший... Тобі все гроший... Не кажи хоч зараз
мені про них... Я такий радий, що тебе бачу; такий радий,
такий радий.. Сідай же, сідай, голубочко; сідай, ясонько,
моя...

Мариса. Так ти... не добув гроший?...

Антін. А, Боже мій — ти знов про них.. Хвба ти не знаєш?..
Сідай, серденько моє... Ну, сядь бо, сядь... Зроби для мене
цю милость...

Мариса (раптово сідає).

Антін (сідає долі і кладе їй голову на коліна). От так... от тепер
так, моя кохана... От тепер мені гарно, тепер мені гарно
(тиша)...

Мариса (підіймаєть ся). Ну, що ми будемо так сидіти...

Антін (перебиває). Ні, ні, ні... Марисю, голубочко, серденько моє...
Я-ж тебе прошу, я-ж тебе благаю — посидь іще трошки зо-

мною... Ну, посидь бо, посидь... Дай мені хоч разочок тебе поцілувати... пригорнути до серденька, почути твій голосок... Ху...брат... Голова жакітрить ся...

Марися. А... який же ти.

Антін. Який я, який я... Правда, Марисю, я чудний?...

Марися. Слухай... Антоне... Достань мені гроший.. і я на віки... буду... твоя...

Антін. Гроший, гроший... Ну, я достану, я достану тобі багато гроший (з сумом). Тільки я не знаю як...

Марися (шепочучи). Антоне!... Ти мене... дуже любиш?...

Антін (мовчки цілує їй ногу).

Марися. Більш над батька... над сестру... над усіх?...

Антін. Більше, більше...

Марися. Задуши... батька... і візьми в нього... гроші.

Антін. Задушити батька, задушити... Серденько, голубонько — не ухось бо, Христа ради...

Марися. А зробиш те... що я тобі... сказала?...

Антін. Зроблю, зроблю... Я зроблю... Так ти мене любиш, ти не жартуєш? Ти щиро мене любиш, як і я тебе? (зхоплюєть ся). О, Боже, Боже!.. (цілує її кріпко) Серце моє, голубко... Цвіте мій рожевий, сонце моє ясне...

Марися. О, буде вже, буде... Я піду, я піду зараз.. Я зараз піду.

Антін. Ні, ще, ще... Ще, Марисю... Ще, моє горе, мій гріх страшенний... Ти викликала прокляте на мене, ти — так цілуй же мене, цілуй палко, горяче цілуй!... Цілуй мене так, щоб я млів і тремтів... Щоб жив тільки за для тебе і умер тисячею смертей за тебе, за тебе...

Марися (цілує його багато разів, вириваєть ся) Пусти, пусти..

Антін. Ні, ще, ще... Ще, моє прокляте...

Марися (цілує, зі стогоном вирвалася, біжить).

Антін (наганяє). Ні, ще, ще... (силоміць цілує). От так, от так...

Марися (дико скрикнувши, відіпхнула його, побігла).

Я В А В.

Антін (поточившись). Марисю!... Марисько!... Пішла... пішла. (входить на середину сцени, підняв руки у гору; виразно, роздільно.) Ну?... Батько де? Де мій рідний батько?... (прочиняє двері в хатину, дивить ся... відходить) Спить... Спить сном тихим, спокійним... А чи не заснеш ти сном вічним?

Га, тату?... Га?... (закрив очі і усю голову руками.. уся постать виявляє одчай, розпуку... Скрикнув.) Ех!... Та кінець уже! (стрімголов кинув ся в хатину, на ходу скидаючи пояса; відтіля чути боротьбу, здавлені скрики: „Сину мій! Сину мій!“ і голос Антона: „Е, ні!... Стрива-ай!“ Хрипінє... Вибігає розхристаний.) Ху!... Годі вже!... Годі вже... А де-ж горівка? А де-ж горівка моя?.. (хапає пляшку, не; пляшка упала, розбилась, і він сам упав).

Я В А VI.

Оляся (увиходить). Що це з ним? (пахлилась) Боже!... Неприємний!... Води, води!... Ах, Господи, Господи!... (побігла в кімнату, відотіль чути різкий скрик; вибігла, стала каменем і страшенно розкритими очима дивить ся на брата).

Антін (сидить долі і дико, божевільно регоче).

Завіса.

О Д М І Н А II.

Хата Маріора. Топить ся піч; долі розкидана солома.

Я В А I.

Маріора (сидить за столом; у двері тричі стукають). Хто там? (тричі стукають). Хто там? (тричі стукають) Скільки сонців на небі?

Степан (з-за дверей). Одно сонце на небі і одна вітчина у чоловіка!

Я В А II.

Степан і Ярошич увиходять.

Маріора. Здорові, здорові, мої кохані... Ну, милий Стефане, що скажеш нового, що скажеш гарного?

Степан. А те, Маріоро, що не крути ти людьми, не примушуй їх ще довше ждати. Тепер уже годі. Ніхто не дивить ся, що зима, ніхто не хоче весни чекати.. Готові вже всі.. Всі, хто не знав — знають; всіх, котрі спали, ми побудили з Ярошичем! Всі, як один, тільки й дивуться возворотом, усі готові впять до Турка, впять на боротьбу і смерть, впять на муки і казні — аби до вітчизни, аби на своєму рідному Пруті, на милому Сереті... Готове все на дорогу! Кличуть усі: „Йдемо,

Йдемо!... До рідного краю!... Тільки ти щось вигадуєш, щось крутиш та відтягаєш... Що з тобою сталось — не розумію я ніяк!...

Маріора (смутно). Ти не знаєш, Стефане, тим і кажеш так..

Степан (із запалом). Та що ж мені знати? Що знати? Я знаю тільки одно: коли нарід увесь жде; коли нас чекає вітчизна, рідні хвилі; коли ми усі готові на нову смерть, на тисячу нових смертей — так тут воля і бажання одного чоловіка повинні зникнути, повинні розпастися, як дрібязок! Що моє власне горе перед горем усього народу? Що моє страждання і мої сльози перед плачем тисяч матерів, братів, сестер? А ти лише про себе дбаєш, ти лише хочеш себе задоволити...

Маріора. Бачиш, як ти мене докоряєш? Мене, стару, котра все своє жите слугувала лише вітчизні.. Дожилась, добилась, стара голово... Ну, стривай — скажу тобі усе... Суди мене, коли можеш... Скажу я тобі, чому я прошу у вас у всіх ще хоч місяця, хоч двох тижнів? Чекали ми довго, дуже довго чекали, а тепер не переждемо кілька днів? І це за для тієї, котра віддала все своє добро, всю свою силу рідному краю, рідному людови?... Котра вам після смерті лишить силу ще кріпшу, ще міцнійшу, молоду і необорну — свого сина єдиного...

Степан (загадково). Ну, то ще побачимо (крутить вуса).

Маріора. Що побачимо?... Що побачимо?... Що ти хотів сказати?

Степан. То буде опісля...

Маріора (ще з більшою тривогою). Що? Що таке? Що ти знаєш?

Степан. Нічого я не знаю...

Маріора. Стефане, Стефане.. Скажи, милий... Може ти що про сина знаєш? Так скажи, скажи, дорогий.

Степан. Скажи ти своє, а потім ми скажемо своє.

Маріора. Ох!.. Що це у мене серце так запенелося?.. Ти щось знаєш... Щось приготував ти на мою сиву голову... Ой, чую я, щось важке приготував... Держись же, держись, стара, сива голово... (рішучо) Ну... так слухай! Відомо тобі, що син мій зник кудись із села — і чутка є, що ніби Татари у полои його взяли. Відомо — ні, не відомо тобі, як я люблю його, як я готова всю душу свою віддати за нього... Боже!... Що я не робила? Я послала посланця за посланцем у Турцію, я віддала їм усе своє добро, всі свої гроші, всі свої дорогі ка-

віня і убори... І нічого!.. Вони вертались, проїздивши гроші — і ніхто нічого, а нічогісівік не давав знати про сина... Де він? Що з ним? Що з Петром моїм дорогим — не знала я... І от тепер, коли я, по довгім шуканю, папала на слід; от тепер, коли сподіваюсь ось-ось вірних вістей про нього, тепер, коли до мого щастя зосталось кілька днів усього — ви хочете вирвати його з рук у мене, ви хочете відірвати у мене мого сина... Ні, не буде цього ніколи! Ніколи цього не буде!..

Степан (звипо). А у тебе-ж, ти кажеш, гроший немає. Де-ж ти їх добудеш?

Маріора (зі злостью). Гроший? Гроший?... Що балакають про гроші! Гроші я знайду.. Я з землі їх викопую, видеру з горла їх у того, у кого вони є!..

Степан. А може з казни нашої позичиш?

Маріора. Що? Що ти сказав? (павза) Стефане! Каяти-мешся ти за оці слова.. Я сама тепер, я не підніму шаблі вирізати твого язика, але прийде син мій — віддячить він тобі за порушену честь.

Степан. Побачимо! (встав). А як би там не було, на мій погляд — це нечесно так робити. За для свого власного щастя примувати чекати усіх... А може у кого теж син зостався в Молдавії? А може не одна сестра тут за братом плаче, не одна дівчина за суженим сльози ллє, побиваючись? І всім їм бідним, безщасним хочеться туди, назад, у рідний край, в убогу кинуту оселю... У всіх їх на устах твоє ім'я, всі тебе ждуть... А ти за для своїх потреб, за для свого власного мізерного задоволення примушуєш усіх, подумай тільки — усіх людей страждати... Ходім! Ходім, стара Маріоро!.. Ходім з нами усіма. Ми всі станемо тобі синами! Знов ми будемо дивитись на тебе, як на матір; знов шанувати-мемо, як старійшу, поважнійшу між усіма старими і поважними! І не буде Молдавана, котрий, проходячи повз тебе не зняв би шапки і не уклонився низько-низько, так, як господареві... Ходім! Ходім, стара Маріоро!.. Забудь своє — візьми наше.

Ярошич (теж розхвилював ся).

Маріора (стоїть, схилившись на дубець). Ой, сину мій, сину мій! Де-ж ти мене шукати-меш, як я відосїль поїду? Куди-ж ти

підеш, у яку хату розпитати, де ділась мати твоя? Твоя мати, яку ти хочеш побачити не менч, як і вона тебе... А я... я повинна кинути тебе тут, серед цих чужих людей, без прихилу, без пристановища... О, ні, ні!... (рішучо) Ні, Стефане! Не піду я зараз із вами! Перечекайте ще хоч два тижні — тоді... Тоді і я з вами! Тоді я — на передньому возі з виноградною лозою у руці!...

Степан. А! Ти все своє? І це твоє остатнє слово?

Маріора. Остатнє!

Степан. І ти клянешся?

Маріора. Клянусь!

Степан. Так тобі нікчемний син дорожший рідного краю? Так ти за для власної потреби кидаєш своїх? Ха-ха-ха! Так от ти і покарана за це!...

Ярошич (хапає в долівки віхоть соломи, запалює у печі і, покруктивши його над головою, розкидає по хаті горючі клапті).

Маріора. Що таке? Що ти показуєш?... Що? Що?... Страшне щось... Стефане!... Стефане!... Я не розумію!...

Степан (біля дверей, з реготом). А це він розкажує тобі, що твій син — христопроводець! Потурнак!... Потурчився вже, забув віру батьківську і йде сюди, в ордою злигавшись! Іде добувати якусь дівчину!... Ха-ха-ха!... От тобі й помста, Маріоро! Ти зрадниця! Я ноги собі пообрубую за те, що вони по зрадницькій хаті ходили! Плюю на тебе! (плює.) Зраднице! (уходить.)

Ярошич (теж плює грпчі і уходить).

Я В А Ш.

Маріора. Як? Як?... Мій син? Мій?... Син?!... О, ні, ні!... Брешете! Брешете ви всі, местники прокляті!... Мало вам моєї всієї крові, мало — так ви ще й сина мого хочете відняти у мене? Та хоч пропадять ви усі пропадом, хоч погиньте зараз перед моїми очима, а я не кину на поталу свого сина, не zostавлю його серед собак (павза; болючо). А що, як... правда?... Що, як і справді?... Мій син... той, кого я викохала, випестила, як око своє?... О, ні, ні!... Ни може цього і бути навіть!... Та тоді й земля задріжала-б, і ріки вверх потекли-б, кровю налившись! (павза). Ох, а він такий палкий

був завжди... А тут ще ця Оляся проклята!... Дала йому любовців мабуть якихсь... І він так її кохав... Та невже-ж?... Та невже-ж мій син хриstopродавець?... Мій син?... (стисла голову руками).

Марися (первова, увиходить).

Маріора. Ах!... Ось і ти!... Марисю, Марисечку!... Доню моя любя!... Доню моя єдина!... Ти... ти одна зост... Донечко! Рідная моя! Ну, що-ж? Що-ж ти зробила? Що-ж удіяли ці оченьки? Що-ж говорили ці вустонька рожеві?...

Марися (з розпукою). Наробили, мамо, ці оченьки того, що і згадувати страшно... Обіцяв ся, мамо, Антін задушити батька і гроші мені віддати...

Маріора (важка павза). Так... От... ну і... доб-ре...

Марися. Добре? Добре вам? Глядіть, мамо, щоб не сталося недобре!... Ой... Ой, тепер тільки зрозуміла я, що я наробила (упала, клячучи; ховає голову у матері в колінах). Ой мамо! Ой, мамочко!... Що-ж я через вас накоїла?... Душогубкою стала!... (плаче).

Маріора. Що ти, доню? Що ти, моя любя? І не варт піклуватися за ними, за цими нелюдами. Хиба вони усі не отруїли нам жите? Хиба не слід на них помщатись і помщатись без кінця і краю?... А на ці гроші, на ці гроші — буде вільний брат твій!... Брат, чуєш?... Брат, котрому чобота цілувати не сьміють усі ці мізерні, неварті людці!... Він чесний, він не зрачник, не хриstopродавець...

Марися. Мамо, мамо!... Та це-ж криваві гроші!... На них стільки крови, що й золото крізь неї не блищати-ме... А Бог?... А його кара справедлива?... Ви й забули про нього?... І я... і я забула... І тепер тільки нагадала (хилить ся). Ой нене, ненечко!... Що я нароби-ла!...

Маріора. Заспокій ся, любя моя доню... Це зараз тільки так... А потім пройде.. забудеть ся..

Марися (схоплюєть ся). Забудеть ся? Забудеть ся, кажете ви? Ні!... Ніколи!... Ніколи не забудуть ся проклони!... Проклони і гріх!... Стривай, мамо!... Може ще не пізно!... Може ще можна зупинити, не дати скоїтись (біжить).

Маріора (зупиняє). Що ти? Стій! Стій, божевільна!... Нехай усе буде так!... Нехай вони всі душать, усі давлять один одного — аби син мій, аби Петро був тут, був зо мною!...

Марися (вириваєть ся). Геть, мамо!... Тобою сатана заволодів і вигнав із твоєї душі Бога... А я... я знов чую його в грудях і знов його грізний голос гремить мені у вухо! Геть! Геть — я піду!...

Маріора (не пускає). Не підеш... не підеш...

Марися (вирвалась). Піду, мамо! Правда мене кличе! (побігла).

Маріора. Стій!... Стій!... Стій, божевільна!... (на дверях) А!.. Не хочеш?... Не хочеш?... Так будь же ти проклята, проклята, проклята!... Одступнице!... Невіро!... Собако!... Ой, будь же ти проклята!... Сину мій, сину мій!... Знову я тебе загубила!... (упала, стогне, б'єть ся головою об долівку).

Завіса.

О Д М І Н А Ш.

Хата Івана Гаюна. На сцені пусто. За сценою хор.

Ой сів Христос та вечеряти.
Щедрий вечір! добрий вечір!...
Прийшла до Його та Божая Мати.
Ой, дай, Сину, ключі золотіі.

Антін (увіходить, блідий, змучений; довго слухає, потім скрикує).
Перестаньте, перестаньте, перестаньте! (і впять уважно, з бо-
лем слухає).

Одімкнути та рай і пекло,
Ой, випустити та грішніі душі.
Тільки не випустить одвієї душі —
Що отця-неньку та налаяла.
Не налаяла, а подумала.

Антін. „Не налаяла.. а подумала“... Тільки не випустити з пекла однієї грішної душі, що отця-неньку налаяла... Не налаяла... а подумала... Подумала... тільки подумала... (сідає за стіл, схилив голову). А я?... А мені-ж яку кару за те, що я... За те, що я... за те... що... (тихо-тихо, приклавши руку до серця, пішов у хатину; виносить батьків труп, на шиї пояс; кладе долі і довго-довго дивить ся. Раптом, ридаючи, упав на труп). Таточку-ж, таточку, таточку!... Ой, рідненький, ріднесенький же мій таточку!...

(За сценою чуто спішний біг і голос Марисі: „Ой, Боже-ж мій! Ой, Боже-ж мій!... Боже мій, Боже мій!..“)

Марися (увійшла, стала стовпом... дивним голосом). Уже?!...

Антін (потиху повернув голову, не встаючи, болючо-болючо). Уже, Марисю!..

Завіса тихо спадає.

Д І Я IV.

Вигін за селом. Ще за сценою хлопчачи дражнють: »Молдавани дукачі — з'їли кішку на печі;« »Молдавани дуки, поїли гадюки, самі закусили, нас не просили«.

Марися (проходить спішними кроками праворуч; за нею діти, дражнючи).

Маріора (ліворуч, із відрами на коромислі). Ах, ви, бісові байстриччята!... Геть відосіль! А то як дам вам дубцем... Геть, гниди паршиві!...

Діти. Сама гнида! Сама, сама!... Відьма бісова, ві-ідьма! Молдаваська свиня! Старе гургукало!... Скажена собака! Чортиця!... Гадюка-гадюка!...

Молдавани дукачі, з'їли кішку на печі...
Молдавани дуки поїли гадюки,
Самі закусили, нас не просили.

Маріора (женеть ся). Ах, ви, идоленята!... Я вам дам... (вертається). Пекельне одродє. (до Марисі.) А ти швендяєш? У хаті ні рісочки води немає... На відра — йди по воду.

Марися (мовчки бере відра, іде праворуч).

Маріора. Самі, самі востали ся!... Ані душі рідної, ані слівця єдиного!... Самі, самі... Пішли всі брати, всі родичі, всі питомі, милі Молдавани... І як пішли?... Зі словом ганьби, проклятя на мене... На мене, на стару Маріору Міреску!... Зрадницею назвали, кару небесну прикликали на голову мою сиву, на дитий моїх... Тільки Григораш, один милий, любий цей хлопєць не кинув нас, лишив ся захищати бідних жінок... І як би Марися хоч трошки притомнійша була — я зараз би звінчала їх... А то... як скоїлось усе це — ніби страшенне прокляте яке стало тяжіти над нашими головами... Ніби чорна хмара нависла над нашою хатою і сонце від нас заслонила... (З пристрастю.) Та чи скоро-ж? Чи скоро прибудеш ти до мене, сину мій єдиний, сину мій коханий, сину мій любий, дорогий-дорогий, як щастє?... Чи скоро я розчешу твої кучері шовкові, що кат турецький тепер розчісує?... Чи скоро

я поцілюю твої оченьки, що зійшли від сліз горючих, сидючи у тюрмі, у вязниці непросьвітній? Чи скоро?... Я-ж і живу тільки тобою, тільки й повна душа моя думкою про тебе, а там... Там хоч би й сьвіт весь порізав ся — мені байдуже!... (довга павза.) Нема... нема... нема... (смутно хитаючи головою, пішла праворуч).

(Праворуч Марися з відрами, ліворуч Роман).

Марися (тихо). Здрастуй, Романе...

Роман (мовчить). Ах, ти, гадино, гадино... Думаєш, від усіх скрила ся?... Думаєш, ніхто не знає про вчинок ваш із матірью? Думаєш, не знаю я, через що Антін батька задавив? Брешеш! Не від усіх ви скрили ся, не від усіх!...

Марися (тихо-тихо). Я-ж молила ся.. я каяла ся...

Роман. Молила ся?... Каяла ся?... А чого-ж Антін і досі сам у вязниці сидить? Чого-ж він четвертий уже місяць конає, кожен день гадаючи, що от-от його громада до річки або до шибениці потягне?... Чого-ж ти не стала серед майдану та не покаяла ся привселюдно, перед усією громадою, що учинила такий смертельний гріх?...

Марися. Я все... думала...

Роман. Думала тільки? А тим часом Антона горлом скарали-б?...

Марися. Не сама-ж я страждала-б, Романочку... Видаючи себе, я й матір видала-б...

Григораш (виходить і потику стає осторонь).

Роман. Так що-ж? Хйба мати твоя не повинна покутувати своїх гріхів?... Що-ж вона таке, що може коїти зле і не каратись за це? Що вона?...

Марися. Вона — мати моя...

Роман. А! Мати твоя?... Так ти хочеш, щоб за вас обох Антін страждав? Так ти хочеш у сторінці з матірью зостатись і дивитись любявненько, як Антона топоти-муть?... Так брешете ви! Не буде так!... Я думав досі, що ти ще не забула Бога, що ти сама спокутуєш свій гріх... А тепер бачу, що помиляв ся... Так сьогодні-ж, зараз же скличу на раду всіх, стану по середині і виявлю громаді, хто винен стільки-ж, а може й більше, ніж Антін!... А тоді, караючи його — і тебе з матірью скарають!...

Григораш (раптом підходить, аж шипить). Не зробиш ти так!...

Марися (скрикнула, побігла ліворуч. За сценою якась шумлява).

Роман. А тобі яке діло, виродку собачий?

Григораш (злбно). А таке, що не зробиш ти так (витягає шаблю).

Роман. Так ти битись зо мною хочеш?... Підди-ж Богу помолись поперед, бо не животіти більше тобі (б'ють ся).

(За сценою шумлява, якісь скрики, тупотіне копит, хтось хрипким голосом кричить: „Біда! Біда!... Татари.. Татари“... Через сцену проскакує на кони, без шапки закурений козак. Орда! Орда наступає!... Орда, орда, орда! Поніс ся далі).

Роман. Що? Орда?.. Боже мій.. Геть під три чорти з твоїм боем... (вбиває шаблю у Григораша, біжить на праворуч). Гей хлопці!... Гей хлопці!... Орда!.. До зброї, до зброї, до зброї..

Григораш (підіймаючи шаблю). Стривай!... (грозить). Ти моїх рук не минеш (біжить на ліворуч).

(Через сцену праворуч біжать люди, жінки, діти; кричать: »Орда, орда!... Спасайтесь, люди добрі! Спасайтесь!«).

Старий дзвонарь (з ліворуч, прихромуючи, біжить). Боже-ж мій, Боже-ж мій! Дзвонити-ж треба, дзвонити-ж, дзвонити.. Як же це я прозівав! (через хвилину чути полохливий дзвін).

Жінка (з ліворуч). О, Господи, Господи!... Ой дітоньки-ж мої, дітоньки!... Та помилуй же, Спасе, хоч діточок моїх маленьких!...

Дід (з праворуч, ледви шкандибає). Наслав Господь... Знов наслав Господь хмару немилосерну... (став.) Одішли від нас, Христе, Сине Божий, це але попущене! Покрий нас кровом крилу твоєю... Зглянь ся на сиріт, на вдовиць бідних... Хоч не ради нас грішних і недостойних, а хоч ради їх змилуй ся...

(Біжать люди, женуть скот, спасають своє добро).

Хлопчик (наганяє діда, хапає за почи, плаче). Дідусеньку! Дідусеньку, голубчику... Ой, утікаймо-ж, утікаймо швиденько... Ой, уб'ють же нас, дідусеньку...

Дід. Ходім, ходім, дитино... Не бійся — Господь не попустить, то не вб'ють..

Роман (з праворуч, потім назад). Та де-ж вас чорти носять! Хлопці! За мною!... За мною!...

Чоловік (з ліворуч, стрімголов пробігає). Омельку, Омельку!... Рушницю мені!... Рушницю доставай!...

(Ціла купа людей: хто з косяю, хто з колякою; той рушницю обдивляєть ся, той шаблю, той пояса підперізує; один розпорядок дає).

у к у п і { Гей, хлопці!... Збирайтесь!... Збирайтесь!...
 Ах, ви, идолова Татарівня!... Ах, ви бісова...
 Пистоля,pistoля мені дайте!...
 Гей, держімо ся, хлопці, у купі!...
 Кістками, кістками ляжемо...
 Ой, ой, ой!... Заржавіла моя шабелька...

Головний. Ти, Іване, біжи на поле — дай звістку!... Бери коня!...
 Бери якого понадеш!... Однаково...

Іван (біжить назад). Зараз, лядьку!... (кричить.) Люди добрі!...
 Люди добрі!... Орда!...

Головний. А ви, хлопці — не розбиватись! Не до своїх тільки хат бігти!... Ну, Господи благослови (біжать усі).

(Спішно виходить дівчина і парубок).

Дівчина. Благословляю тебе, Семеночку, на бій великий, на смерть лицарську!...

Парубок. Дай мені поцілунок твій сьвятий — в ним море я перепливу!...

Дівчина (цілує його). Ось він тобі: перший — і може остатній!...

Парубок. Гей! Господи!... Поможи мені! (кидаєть ся в бій.)

Жінка (з праворуч; за руку веде дитинку, несе де-яку одежинку, голосить). Ой, матінко-ж моя, родителько! Ой, на що-ж ти мене на світ спородила...

Жінка (з образами). Чоловіче!... Чоловіче!... Там у хаті ще Ми-колая Чудотворця озьми!...

Жінка (з ліворуч, розхрістана). Де мій Остап! Де син мій!.. Син мій!...

Дід. Гей, хлопці, держіть ся! Гей, держіть ся, хлопці!...

Чоловік (з праворуч; несе оберемок усякої зброї; кидає перед дідом). Дідусеньку, голубчику!... Натє, роздавайте хлопцям, а я битись побіжу... Ой, і горяче-ж там (біжить назад).

Дід. Оце добре!... Бач — беріг-беріг, добував-добував... А тепер уже нікуди й берегти (бере в обидві руки, що попав). Ей, хлопці, хлопці!... Ей, Запорожці ви мої дорогі!...

Парубок (з ліворуч). Ех! Хоч би хоч дубиночка!...

Дід. Молодий ще — не добув!... На вже тобі!... На — та в ряди, в ряди ставай!...

Парубок. От спасибі, дідусю!... Тепер як трісну якого голомозого — знати-ме...

Чоловік. А мені-ж? А мені, дідусеньку?...

Дід. На й тобі!... Нате, нате всім (наділяє всіх, що біжать із ліворуч). Нате на ворогів України! Нате на бусурмен проклятих!... Нате на оборону церков божих!.. Нате на помсту за братів-сестер Українців!...

(З праворуч біжить юрба дівчат, жінок, дітей з плачем, з криками; заволікають діда з собою. За ними по пятах із криками „Алла“ та геріотанем Татари. За сценою страшенна шумлява, усе тріщить, стріляють, дим сцену наповняє, дзвін, плач, скрики бойовничі: „Алла, Алла!... Держись, держись, хлопці!... Напирай. Улучай голомозого!... Бий Татарівню прокляту!... Ой, Боже — смерть моя!... Не видавайте, братове, не видавайте!... Ге-ей-ей!... Держись, Татари бісів!... Алла, Алла!...)

Німа дівчина (з ліворуч; грозить кулаком і щось белькоче).

Дитинка (по тиху виходить). А де моя мама?... А де моя мама?..

Парубок (з праворуч, метушить ся; трівожно). Пане отамане!...
Пане отамане!...

Татарин (здоровенний, регоче; високо в руці держить дитинку).

Жінка (за ним, простягає руки). Дитину, дитину, дитину мою!...
На Бога зглянь ся... На Бога...

Кілька Татар (тягнуть дівчину; щось белькочуть).

Дівчина (міцно пручаєть ся). Ой, рату-уйте!.. Ой, рату-уйте!...
Василю, Василю!... Суджений мій...

Козак (вигібає, диким голосом). Хлопці!... Брати... Товариші!...
Дівчину мою!... Дівчину Оксану!..

(Купа Татар і козаків бючись переходять сцену. З скаженим реготом пробігає Татарин, держачи на списі закрівавлену голову).

Жінка (з ліворуч; з розпущеним волоссям). Бийте, хлопці!... Бийте, діти, Татар нехрещених!... Помщайтесь на ворогах України!
Вони дочку мою розпяли... Розпяли!.. Як Христа розпяли!..

Дурень (босий, пританцьовуючи). Тринди-тринди-тринди!...
Набіжали Татарики
Та поїли сухарики!...

Стара баба. Гарасиме, Гарасиме!... Не танцюй над лихом людським... Ходім краще до церкви — помолимоь, щоб Господь

помилував нас грішних... Ходім, ходім.. (бере його за руку, уводить; той пританцьовує).

Молодий козак (з праворуч, хитаючись, у грудях стріла стирчить). Улучив, проклятий.. у груди... у самісінькі.. Гос... Госп.. (падає поперед на коліна) Душу... душу мою... прийми... Дався я їм у знаки!... (умирає).

(Купа Татар тягнуть здобич, виривають дружка у дружки).

(Купа козаків біжать із ліворуч).

у к у п і { А подержмо ся! А подержмо ся!...
Та не попишете нічого, чортові виплодки!...
Гей, хлопці, хлопці, хлопці!... Держіть ся!...
Торох — на бабин горох... Розсилав ся...
Панове! Зоставте хоч одного Татарина на розплід!...
Церкву, церкву бороніть!..

Жінка (кинулась на козака, що лежить). Ой, синочку-ж мій, синочечку!... Та одкрий же свої оченьки ясенькі!.. Та промов же до мене хоч словечко єдине... Та милий же мій, милесенький... Та де-ж твоя душенька тепер... Господи, Господи, Господи мій!... Та де-ж твоя правда, та де ж твоя сила!...

Чоловік. Що? Що тут? (забачив.) Убили... убили таки.. (скрикнув) Жінко!.. Жінко!.. Ходім — нехай же й нас, коли так, убють (тягне її за руку).

Жінка. Ой, та дай же мені наплакати ся... Дай же мені на нього наливити ся!...

Здоровий козак (на нього насіла ціла купа Татар; скиглять, вищать, а він їх розкидує). Оттак вам, діяволам!... Оттак!... А що?... А ще що?... А це тобі!...

(Ще купа Татар із криками: »Алла, Алла!.. Урус!.. Шайтан урус!«... дуже насідають на нього).

Козак. Ой!... Та певже-ж доведеть ся загибати... Живим не дам ся!... Не да-ам ся!... Братця!... Братця!... Допоможіть братця!...

у к у п і { Хлопці!... Хлопці!... Михайла нашого бороніть...
Ах ви чортові Татари!...
Хлопці сюди! Го-го-го!...
Так ви так, ідоли погані...
Так от же вам, от же вам!...

(Бійка, і в бійці зіходять зі сцени).

Татарин (пробігає з праворуч, із шаблею в зубах, машучи розпаленим віхтем).

Купа Татар (женуть звязаних ридаючих людей, жартують між собою; серед повязаних чутно: „Покарай же їх, Госноди, з високого неба... Прощавай, рідний краю... Чи побачимось?... Ой, убийте-ж, убийте краще мене).

Петро Міреску (в багатій татарській одежі). Де Оляся?... Де дівчина?... Де дівчина?... Гей-гей-гей!... Бочку золота!... Бочку золота за дівчину мою (стрімголов кидаєть ся на ліворуч, за ним юрба Татар).

(Двоє Татар витягають скриню, рубають її і витаскують все відотіль; що кидають, що беруть... Вистріл на сцену, один Татарин падає, другий тікає. Юрба Татар жене коний, волів; один тягне подушку і з реготом випускає пірє).

Роман. Панове!... Панове!... За мною!.. Це Петро, Петро!...

(З ліворуч страшенна бійка, всі біжать туди; на ходу стріляють).

У К У Ц І	{	Гей!... Не давай, не давай...
		Та не попустить же, братове!...
		Ех!... Та не вцілив!.. Ось я...
		Ой, руку!... Ру-уку, батечки...

Петро (з ліворуч виносить непритомну Олясю; він оточений кушою Татар, що відбивають ся від козаків).

Роман (впереді, скажено рубає). Ех, братіки... братіки!... Ой, не видайте-ж дівчини нашої!.. Ой, не видайте-ж, не видайте... Ой не видайте...

(З обох боків падають поранені, умерлі; бють ся і долі, борють ся, гризуть ся зубами!.

У К У Ц І	{	Ех!... Та й пекло-ж!...
		Напирай, напирай Іване!...
		Держімо ся, держімо ся!...
		Ех!... У останній раз!... Та й двину!...
		Бережи-ись, Сидоре!... Дивись у обидва!...

Роман. Хлопці, хлопці!... Та невже-ж ми, хлопці, дівчини не одніємо?...

(Ще дужча бійка. З превеликим трудом Петро сїдає на коня; кладуть йому поперек сїдла Олясю; він стає на стременах).

Петро (націляючи Романа) Та й веть ся-ж, проклятий, як вюн!... І не поцілиш.

Роман (трохи не ридаючи; бєть ся з послїднїх сил). Ой, братця, братця, братця!... Ой, братця, братця, братця... Випустили... випустили...

Григораш (крадучись, із лїворуч; вибирає хвилину, націляє Романа — і стріляє). Оце тобі за твої докори та щоб не знав багато!

Роман (падаючи). Господи!... Помстись хоч ти за нас!..

Петро. Ого!... Допоміг хтось!... Гей-гей-гей!... Айда назад!... Айда, айда, айда!... (їде на праворуч, за ним Татари, козаки).

Антін (у білому у всьому, з кайданами на руках і ногах). Сестро, сестро, сес... (знемігшись, пада, брязнувши кайданами).

(Біжать Татари, кричучи: »Айда, айда!... Женуть скотину, людий; крутять їм руки, бють).

Маріора (мов скажена, вибігає розхристана). Де син мій?... Де він?.. Петре, Петре!... Зраднику, зраднику, зраднику!... Будь ти проклят од віку до віку!... Будь ти проклят, проклят, проклят, проклят... (падає).

Жінка (ридає). Сина-ж мого, сина!... У неволю... І мене візьміть, і мене...

Дід (шкандибаючи). Ще один раз пережив... Господи милосерний!... Та лучче-б Ти прийняв мою душу, ніж бачити оттаке...

Купа козаків.	{	Женись, хлопці!... Женись!...
		На коний!... На коний!...
		Може хоч що-небудь відібемо.
		От попушення небесне!...
		Ата-та-та!... Збирайсь, збирайсь...

Хлопчик (плачучи біжить). Татари, Татари!... Оддайте мого татонька!...

Чоловік (їде понурий). Ні хатинки, ні скотинки.. Живи як знаєш... Усе поруйновано, усе попалено...

Другий чоловік (наганяє). Хведоре! Де твоя жінка?... Де діти?...

Перший. У Бога... на небі...

Другий. А я своїх у льоху переховав (побіг).

Дівчина (ремствуючи). Боже мій!.. Милий мій Боже!... За що-ж ти так покарав мене тяженно?... Для чого-ж жити?... Для чого-ж жити мені тепер?... Та чи мені утопитись, чи мені повіситись, Боже?...

Мати її. Доною моя... єдиничко... Перестань же, перестань нарікати...

Не тобі-ж тільки горе... Не тобі-ж тільки нещасте?...

Дівчина. Що мені до того?... У мене, у мене душа болить...

(Бій по тихо зменьшуєть ся, стихає; скриків менш чутно. Потім усе тихо, тільки дзвін сумно бовкає).

Марися (придивляєть ся, пізнає матір і Антона, стає біля них навколїшки). А що, мамо?... Гарно наробили?... (бере руку Антона і руку матері, єднає їх.) Миріть ся!...

Завіса тихо спадає.

Зельма Лягерлеф.

Чуда Антихриста.

Р О М А Н.

Зійшовши до своїх товаришів, стискає їм поважно руки. Коли сам сходив зі стіжка, бачили, як підняв камінь і сховав до кишені. Фалько бере в собою памятку найгарнійшої хвилі свого життя. Таким великим, як там на вершку Монджібелля, не почував себе ніколи. Але в сей день радості Фалько не хоче працювати. Завтра, говорить, візьметь ся до діла знищення велізницї.

* * *

Між Патерном і Адерном лежить при шляху самітна загорода. Вона досить велика і належить до вдови, донни Сільвії, у якої багато крепких сиців. Се відважні люди, що не боять ся прожити цілий рік самітно серед поля. Нині власне день після того, як Фалько поклав вінок на Монджібеллю. Донна Сільвія сидить на подвірю і пряде. Вона сама-саміська дома. Кривь браму всуваєть ся по тихо жебрак.

Се старий чоловік із довгим, закривленим носом, що звисає на верхню губу, з кудлатою бородою і втомленими, почервонілими очима. Се найпоганійші очі, які можна собі представити, їх білок переходить у жовте, а мають у собі щось пронизувате. Жебрак великий і худий, в ході так порушує тілом, що здаєть ся, неначе він повзе. Перше, що вона завважує в нього, се його тїнь, що нагинаєть ся до неї, тонка як гадюка. Завваживши тїнь, вона підносить очі. Жебрак кланяєть ся перед нею і просить мисочку макаронї.

— Маю макароні на огні, — говорить донна Сільвія. — Сідай і завжди, то найси ся.

Жебрак сідає коло донни Сільвії і за хвильку починають розмову.

— Чи се правда, що ви посласте своїх синів на роботу при залізницї донни Мікаелї? — питає жебрак.

Донна Сільвія закусує губи і потакує головою.

— Ви відважна жінка, донно Сільвіє. Фалько міг би за те пімстити ся на вас.

— То нехай мстити ся! — відповідає донна Сільвія. — Але я не хочу слухати того, хто замордував мого батька. Він примусив його тікати в тюрми в Августі, і мого батька знов піймали і розстріляли.

Сказавши се встає і йде до хати принести страву.

Та стоячи в кухні бачить крізь вікно, як жебрак сидить на дворі на кам'яній лавці і колишеть ся. А перед ним вєть ся його тїнь, вузка і рухлива, як гадюка. В тїм пригадує собі донна Сільвія, що колись чула від Катерини, жінки Ніна, Фалькового брата: „Як думаєте пізнати Фалька по стїльки роках?“ — питали її. „Я не мала-б пізнати чоловіка з гадючою тїню?“ — відповіла. — Тої тїни він не стратить, доки жити-ме“.

Донна Сільвія хапаєть ся за серце. На її подвір'ю сидить Фалько Фальконе. Прийшов, аби пімстити ся за те, що її сини працюють при залізницї. Чи хоче підпалити дім, чи забити її? Донна Сільвія дрожить на цілїм тілі, накладаючи для нього макароні. А Фалькови починає нудити ся сидіти отак на кам'яній лавці. В тїм надбігає до нього малий песик і спинаєть ся по нїм. Фалько сягає до кишені за хлїбом, але знаходить там лиш камінь і кидає його псу. Пес підіймає камінь і вертає в ним до Фалька. Фалько кидає камінь іще раз. Пес бере його знов, але тікає в ним геть. Фалько пригадує собі, що сей камінь підняв на Монджібелльо, і йде за псом, аби його відібрати. Свище на пса і сей вертає до нього.

— Віддай камінь!

Пес схилиє голову і не хоче віддати.

— Віддай камінь, кавалїє!

Пес заціплює морду. Адже-ж у нього нема каменя.

— Ходи, подивлюсь, подивлюсь! — говорить Фалько. Згинає голову пса в долину і змушує його отворити пащеку. Камінь

лежить глибоко в середині під піднебінням і Фалько пробує видобути його. В тім пес кусає його, так що кров закапала.

Фалька проймає тривога і він входить до донни Сільвії.

— Чи ваш пес здоров? — питає.

— Мій пес? Я не маю ніякого пса! Мій згинув!

— А чий же то там бігає по дворі?

— Не знаю, про якого говорите, — відповідає вона.

Фалько не каже нічого більше і не робить донні Сільвії нічого злого. Іде геть. Його проняла тривога. Думає, що пес міг бути скажений, і він дістане тепер скаженину.

* * *

Одного вечера сидить донна Мікаеля сама в музичній залі. Згасила лампу і отворила двері від балькону. Вона любить вечером і в ночі прислухувати ся до гамору вулиці. Тоді не чути ані ковалів, ані тих, що остряють ножі, ані тих, що викрикають. А чути лише спів, сьміх, шепт і мандоліни. Нарав бачить, що поруча від балькону чіпляєть ся темна рука. За рукою визирає рамя й голова, а за хвилину з'являєть ся на бальконі цілий чоловік. Вона бачить його досить виразно, бо ліхтарні на вулицях ще сьвітять ся. Се малий, широкоплечий чоловік із великою бородою. Одітий як пастух, має шкіряні сандали, крисаню і парасолю за плечима. Ставши на ноги зриває з плечий рушницю і держачи її в руках входить до кімнати. Вона сидить тихо, не даючи знаку життя. Не лишаєть ся їй часу кликати о поміч або втікати. Сподіваєть ся, що він візьме собі, що схоче, і піде геть, не завваживши її, бо вона сидить глибоко в п'їтмі. Чоловік кладе рушницю між ноги і вона чує, як він починає черкати запалок. Замикає очі. Може він подумає, що вона спить. Засьвітивши запалок розбійник зараз побачив її. Кашляє, щоб збудити її. А коли вона не рушаєть ся, присуваєть ся до неї і обережно простягає палець до її рамени.

— Не доторкайтесь мене, не доторкайтесь мене! — кричить вона. Не може бути довше тихо. Чоловік зараз подаєть ся в зад.

— Дорога донно Мікаеля, я хотів лише збудити вас.

Вона сидить і дрожить зі страху, а він чує, як вона хлипає.

— Дорога сіноро, дорога сіноро, — говорить іще раз.

— Засьвітїть, щоб я бачила, де ви! — кличе вона.

Він сьвітить новий запалок, здїймає з лямпи умбру і скло і запалює її так зручно, як який льокай. Відтак стає знов коло

дверий, так далеко, як тільки можна. А далі виходить зі своєю рушницею на балькон.

— Що, тепер чей-же можете не бояти ся, сіньоро?

А коли вона не перестає плакати, він каже:

— Сіньоро, я Пассафіоре, сестрінок Фалька Фальконе, приходжу від Фалька зі звісткою до вас. Він не хоче вже нищити вашої зелівниці.

— Чи ви прийшли, аби жартувати зі мною? — питає вона.

А він відповідає майже з плачем:

— Боже, коби се був жарт і коби Фалько був іще таким, як давнійше!

І оповідає їй, як Фалько ходив на Монджібелльо і поклав вінок на його вершку. Але се горі очевидно не подобало ся і вона покарала Фалька. Одніський малий камінець із Монджібелля вистарчив, аби знищити того, кого всі бояли ся.

— Тепер Фалько вже пропав, — говорить Пассафіоре. — Він ходить по каменоломі і дожидає педуги. Вісім днів не їв нічого і не спав. Він іще не хорій, але рана на його руці також не гоїть ся. Він думає, що має їдь у тілі. „Швидко стану скаженим песом“ — говорить. Не бавить його ані вино ані страва. Не тішить його, коли я славлю його діла. „Що про те багато говорити?“ — каже. „Закінчу своє жите як скажений пес!“

Донна Мікаеля дивить ся остро на Пассафіоре. — Чого-ж ти хочеш? Що я маю тут зробити? Чей-же не думаєш, щоб я йшла до каменолому до Фалька Фальконе?

Пассафіоре дивить ся на землю і не сьміє відповісти.

Вона говорить йому, що витерпіла через того Фалька. Він відстрашив її робітників, ударемнив її найгорячіші бажаня. Нарая Пассафіоре падає на коліна. Не сьміє підійти ані на крок ближше, але падає перед нею на коліна. Просить її зрозуміти, що се значить. Вона не знає, не розуміє, хто такий Фалько. Фалько великий чоловік. Пассафіоре з-малку чув про нього. Ціле своє жите тужив за тим, аби дістати ся до каменолому і жити разом із ним. Усі його сестрінки пішли до Фалька, вся його родина була при нїм. Але парох вбив собі в голову, що Пассафіоре не повинен піти туди. Дав його на науку кравецтва, подумайте лише, кравецтва! Говорив з ним і остерігав, аби не йшов туди! Се страшний гріх жити так, як Фалько. І Пассафіоре довгі літа боров ся задля дона Маттео. Але в кінці не міг опертись і пішов до каменолому.

І ледви пробув рік із Фальком, а сей уже гине. Се неначе погасає сонце на небі. Ціле його жите зруйноване.

Пассафіоре дивить ся на донну Мікаелю і бачить, що вона слухає і розуміє його. Пригадує донні Мікаелі, що вона помогла джеттаторови і віроломній жінці. Чому-ж така жорстока супротив розбійника? Образ Христа в Сан Паскале дає їй усе, чого вона просить. Знає зовсім певно, що вона просила Христа-дитину берегти велізницю перед Фальком. І він сповнив її просьбу, зломив силу Фалька через камінець із Монджібелля. А тепер не хоче вона змилосердитись і допомгти їм, аби Фалько відзискав здоровле і був славою країни, як давнійше?

Пассафіорови пощастило порушити донну Мікаелю. Нараз став їй ясно, в яким положеню опинив ся старий розбійник там у темних печерах каменолому. Бачить, як він ходить і жде скаженини. Думає про те, який він був гордий, а тепер який зломаний і прибитий. Ні, ні, ніхто не повинен так терпіти. Се за надто багато, за надто багато!

— Пассафіоре, — мовить, — скажи, чого хочеш? Я зроблю все, що зможу. Я вже не боюсь. Ні, я вже зовсім не боюсь!

— Донно Мікаеля, ми просили Фалька піти до образу Христа і просити його ласки. Але Фалько не хоче вірити в образ. Не хоче робити нічого иньшого, лиш сидіти тихо і ждати нещастя. А нині, коли я просив його піти й помолити ся, сказав: „Знаєш, хто сидить у старім домі против церкви і жде на мене? Йди до неї і запитай, чи схоче пропустити мене до церкви. Коли пропустить, увірю в образ і помолю ся перед ним“.

— Ну? — питає донна Мікаеля.

— Я був у старої Катерини і вона дозволила. „Може піти до церкви Сан Паскаля, а не стрілю в нього“, — сказала.

Пассафіоре все ще клячить.

— Був уже Фалько в церкві?

Пассафіоре присуваєть ся ближше. З розпуки ломить руки.

— Донно Мікаеля, Фалько дуже хорій. Се не тільки через того пса, він уже перед тим був хорій.

І Пассафіоре бореть ся з собою, ваки здобуваєть ся на те, щоб ровновісти. На конець признаєть ся, що Фалько, хоч і великий чоловік, має часами напади божевіля. А тепер говорив не лише про стару Катерину, але також мовив: „Коли Катерина пропустить мене до церкви, а донна Мікаеля Алягона прийде до каменолому

і подасть мені руку і поведе мене до церкви, тоді піду до образу“. І від того не можна його відвести. Донна Мікаеля, найперша і найсвятійша між усіма жінками, мусить прийти до нього, інакше він не хоче йти.

Розповівши до кінця Пассафіоре все ще держить голову похилу в низ. Не сьміє підвести очий. Але донна Мікаеля не вагаєть ся ані хвильки, коли мова про образ Христа. Здаєть ся, навіть не думає про те, що Фалько вже збожеволів. Не говорить ані слова про те, що їй страшно. Її довіре до образу таке велике, що вона тихо, як терплива і послушна дитина, мовить :

— Пассафіоре, піду з тобою.

Відтак іде з ним неначе ві сні. Не думає, що йде горі Етною. Не думає, що сходить по стрімких, скалистих стінах каменолому. Зовсім бліда, але в чудово яснющими очима приходить до старого розбійника в його скалистій печері і подає йому руку. А він устає, блідий неначе упир, як і вона, і йде з нею. Неначе се не люди, тільки упирі. Йдуть зовсім німі на зустріч своїй меті. Її власне Я вмерло, але більше могучий дух веде її.

Вже другого дня здаєть ся донні Мікаелі казкою, що вона вчинила щось подібного. Вона певна, що се ніяк не її власне милосерде або любов ближнього спонукали її піти в ночі до печери розбійника, тільки вела її якась чужа сила. Вона зовсім не була сама собою.

Коли донна Мікаеля пробуває в печері розбійника, стара Катерина сидить коло вікна і жде на Фалька. Вона дозволила не даючи майже просити себе.

— Даю йому свобідний пропуск до церкви, — говорить. — Я ждала на нього двадцять років, але тепер даю йому свобідний пропуск до церкви.

Незабаром надходить Фалько, держачи ся за руку донни Мікаелі. Пассафіоре і Біяджіо йдуть за ними. Фалько йде згорблений. Видно, що він старий і слабый. Іде сам до церкви, иньші лишають ся на дворі.

Стара Катерина бачила його зовсім виразно, але не чіпала його. Сидить зовсім тихо, коли Фалько гостить у церкві. Її сестриниця, що живе з нею, думає, що вона молить ся, і дякує Богу, що вона змогла перемогти свою жадобу пімсти. В кінці просить Катерина отворити вікно.

— Я хотіла-б бачити, чи він має ще гадючу тінь, — мовить.

Але вона лагідна і мила. — Візьми геть рушницю, коли хочеш, — говорить. І сестріниця кладе рушницю на другий бік стола.

В кінці Фалько виходить із церкви. Місяць освічує його лице і Катерина бачить, як мало Фалько подібний до того, який жив у її споминах. Страшна впертість і гордість не видні вже на його лиці. Йде згорблений і зломаний. Майже будить у ній милосердє.

— Образ помагає мені, — мовить він голосно до Пассафіора і Біяджія. — Він прирік допомогти мені.

Розбійники хотять іти далі, але Фалько такий веселий, що передівсім мусить поговорити з ними про своє щастє.

— Не чую вже шуму в голові. Весь неспокій і горячка пройшли. Помагає мені!

Товариші беруть його за руку, щоб повести його далі.

Фалько йде пару кроків і стає знов. Випростовуєть ся і робить тілом такий рух, що на дорозі веть ся й корчить ся гадюча тїнь.

— Буду зовсім здоров, зовсім здоров, — мовить.

Товариші тягнуть його з собою. Але вже за пізно.

Очи Катерини побачили гадючу тїнь. Вона не може здержати себе, кидаєть ся через стіл, хапає рушницю і стріляє. Влучає в Фалька. Вона вправді не хотіла стріляти в нього, але коли побачила його, не могла його пропустити. Двацять літ думала про пімсту. А тепер він позбавив її власти над собою.

— Катерино, Катерино! — крикнула їй сестріниця.

— Він просив у мене лише свобідного пропуску до церкви, — відповіла стара.

Старий Біяджію укладає трупа Фалькового і мовить із сумною міною :

— Мав зовсім виздоровіти, зовсім виздоровіти!

ХІ. Побіджений.

В давніх часах жив на Сицилії великий філософ Емпедокль. Був се найгарнійший і найдосконалійший чоловік, такий гарний і мудрий, що думали, що він мусить бути бог у людській постаті. Емпедокль мав маєток на Етні і там устроїв одного вечера для

приятелів пир. Підчас пиру говорив такі слова, що вони закликали до нього: „Ти бог, Емпедокле, ти бог!“ В ночі думав Емпедокль: „Тепер ти доступив найвисшого, чого можна досягнути на землі. Мусиш отже вмерти, заким зійде на тебе нещасте і слабкість“. І вийшов на вершок Етни і кинув ся в палаючий кратер. „Коли ніхто не знайде мого тіла, — думав, — то скажуть, що мене живим узято поміж богів“. Другого дня шукали його приятелі в його віллі і по цілій горі. Пішли також над кратер і там коло отвору знайшли черевик Емпедокля. І зрозуміли, що він шукав смерті в кратері, аби його зачислено поміж безсмертних. І се було-б йому вдало ся, коли-б гора не була викинула один його черевик. Одначе власне завдяки тому переказови імени Емпедокля ніколи не забуто і не один шукав, де могла лежати його вілля. Шукали її дослідники старини і пошукувачі скарбів, бо його вілля була очевидно повна мармурових статуй, бронзів і мозаїк.

Батько донни Мікаелі, кавалер Пальмері, уроїв собі, що мусить відкрити ту віллю. Що ранку сїдав на свого коня Доменіка і їхав шукати її. Мав як дослідник гак за поясом, лопату при боці і великий клунок на плечах. Що вечера, вернувши до дому, розповідав кавалер Пальмері донні Мікаелі про Доменіка. За ті роки, в яких об'їздив Етну, Доменіко вивчив ся на дослідника старини. Звертає з дороги, коли лише побачить руїну. Гребе ногою землю, де по його думці треба копати. Порскає згїрдно і відвертає голову, коли показати йому підроблену стару монету.

Донна Мікаеля слухала його дуже терпливо й уважно. Була переконана, що коли-б дійсно відкрито віллю, вся честь припала-б Доменікови. Але кавалер Пальмері не питав ніколи дочку про її підприємство. Не проявляв ніколи ніякого зацікавленя до зелізняцї. Неначе не знав нічого про її будову. І не диво, бо-ж він ніколи не цікавив ся тим, що торкало ся до його дочки.

Одного дня, коли обов сиділи при обіді, почала донна Мікаеля говорити про зелізницю. Казала, що побідила. В кінці побідила. Мусїв слухати, чого вона нині довідала ся. Се не мав уже бути паровий трамвай між Катанією і Діаманте, як думала спершу, але зелізниця довкола Етни. Через смерть Фалька увільнила ся вона не лише від Фалька, але тепер повірив також нарід, що великий Монджібелльо і всі сьвяті стоять по її стороні. І так повстав між народом рух, щоб будову зелізницї довести до путя. Ві веїх

містах на Етні збирають ся датки. Утворилось акційне товариство. Нині прийшло уділене концесії. Завтра почнеть ся праця на серію.

Донна Мікаеля була зворушена. Не могла їсти. Її серце було повне щастя і вдячності. Не могла не розповісти про могуче одушевленє, яке обхопило народ. Говорила з очима повними сліз про Христа-дитину в Сан Паскаля. Було се зворушаюче, як її обличчє ясніло надією. Неначе крім щастя, про яке говорила, ждав її ще цілий сьвіт радощів.

Того вечера відчувала, що Провидіне устроїло все для неї добре і щасливо. Зрозуміла, що увязненє Гаєтана, се боже діло, аби його навести до віри. Він мав бути визволений чудом малого образа, а сей мав навести його, аби став віруючим, як давнїйше. А тоді вона зможе належати до нього. Який-же Бог добрий! А коли в неї било те велике блаженство, її батько сидів зовсім холодний і байдужний.

— Се дуже дивно, — сказав лише.

— Але будеш завтра на сьвятї основаня?

— Не знаю, маю свої досліди.

Донна Мікаеля почала досить зворушена дробити хлїб. Тепер її терпливість вичерпала ся. Заощадила йому участи в її горю, але в її радості — в її радості він мусить узяти участь! І нагло урвав ся ланцюх підданства й боязни, яким була скована від часу його вязниці.

— Коли так богато їдиш по Етні, — промовила зовсім лагідно, — то ти певне бував і в Джелї.

Кавалєр підніс очі і неначе шукав у споминах. — Джеля, Джеля?

— Джеля, се місточко ві стома домами, яке лежить на південній сторонї Монте К'яро, зовсім у її стїц, — говорила донна Мікаеля дальше з найневиннїйшою міною. — Лежить між Сіметом і гірською стїною, а рукав ріки біжить нераз через вулицї Джелї, так що через місто не все можна перейти сухою ногою. Підчас остатнього землетрасеня упав там дах із церкви і не могли його направити, бо Джеля дуже бідна. Ти на правду не чув нічого про Джелю?

Кавалєр Пальмері відповів із неописаною повагою: — Мої досліди вели мене горі горою. Я ніколи не думав шукати віллї великого філософа в Джелї.

— Але Джеля цікаве місто, — говорила уперто донна Мікаеля. — Вони не мають там окремих стаєнь. Свині живуть у партері, люди о одні сходи висше. А при тім у Джелі страшно багато свиний. Вони ховають ся там лучше, як люди, бо люди там майже все хорі. Там панує безнастанно пропасниця, малярія не вигасає. Там так вогко, що пивниці стоять усе в воді, а мряка в багна спадає все на місто. В Джелі нема ані склепів, ані поліції, ані почти, ані лікаря, ані аптики. Шістьсот людей живе в забутю й зди-чню. Так, ти ніколи не чув нічого про Джелю?

Виглядала на правду дуже здивована. Кавалер Пальмері похитав головою.

— Назву я вправді чув...

Донна Мікаеля кинула на батька острій погляд. Відтак нахилила ся швидко до нього і витягнула з його грудної кишені за-гнений малий ніж, якого уживають до обтинання винограду.

— Бідний Емнедокль! — сказала, а все її обличчя зяясніло нараз хитрістю. — Чоловік думає, що піде між богів, а тимчасом Етна викидає один із його черевиків!

Кавалер Пальмері здригнув ся як від вистрілу.

— Мікаеля, — промовив боронячи ся, як той, що не знає, як має боронити ся.

Але вона зараз стала така сама поважна і невинна, як перед тим.

— Оповідали мені, — говорила, — що Джеля перед кількома роками мало не попала в руїну. Всі люди управляють там виноград, а коли надійшла філюксера і знищила винниці, вони були близькі голодної смерті. Тоді рільниче товариство післало їм такі американські рослини, що їх не чіпляєть ся філюксера. Люди в Джелі посадили їх, але вони не прийнялись. Як люди в Джелі могли вміти ходити коло американського винограду? Ну, потім прийшов хтось і навчив їх.

— Мікаеля, — почув ся майже стогін.

Донна Мікаеля бачила, що її батько виглядає вже як прибитий, але говорила далі, як коли-б нічого не завважила.

— Прийшов хтось, — говорила з сильним натиском, — що велів прислати собі нові рослини. Почав садити їх у їхніх винни-цях. Сьміяли ся з нього й говорили, що се дурниця. Але глянь, його рослини росли, розвивались і не загинули. Він уратував Джелю.

— Мені та історія не видаєть ся цікавою, Мікаеля, — відізвав ся батько, стараючись перебити їй мову.

— Вона так само забавна, як дослід старини, — відповіла спокійно. — Але я тобі щось скажу. Одного дня пішла я до твоєї кімнати, аби взяти собі книжки про дослід старини. Але я побачила, що твоя бібліотека повна книжок про фільоксеру, управу винограду і приготуване вина.

Кавалер вив ся на своїм кріслі як розтоптаний хробак.

— Мовчи, мовчи! — просив тихо.

Був більше заклопотаний, як коли-б обжаловували його за крадіж. А в її очах заясніла знов уся здушувана хитрість.

— Часами оглядала я листи, які ти відсилав, — говорила далі. — Була цікава знати, з якими вченими людьми кореспондуєш. І дивувало мене, що листи все були адресовані до президента і секретарів рільничого товариства.

Кавалер Пальмері не був у силі промовити слово. Донна Мікаеля щораз більше тріюмфувала, що бачить його таким безоборонним. Поглянула йому певно в очи.

— Я не вірю, щоб Доменіко навчив ся розпізнавати руїни, — промовила з натиском. — За те брудні хлопці в Джелі вчать ся що дня бавити ся з ним і годувати його травою. Доменіко видаєть ся богом у Джелі, не говорячи вже про його...

Кавалер Пальмері неначе попав на якусь думку.

— Твоя залізниця, — промовив, — ти-ж говорила щось про свою залізницю? Може зможу піти завтра з тобою.

Донна Мікаеля не зважала на нього. Витягнула свою портмонетку.

— Маю тут підроблену монету, — сказала. — Демарата в ніклю. Я купила її, щоб показати Доменікови. Певне буде порскати.

— Перестань-же, дитино!

Не відповіла на ту пробу задобрити себе. Тепер мала перевагу. Тепер треба було чогось більше, як добрих слів, аби з нею поєднати ся.

— Раз отворила я твій клунок, аби оглянути твої старинні знахідки. Одиноке, що я там побачила, була стара винна лоза.

Ясніла веселістю.

— Дитино, дитино!

— Як се назвати? Се-ж не досліди старини? Чи се може... добродійність, чи може... покута...?

Кавалер Пальмері вдарив так рукою о стіл, що склянки і тарілки підскочили в гору. Сього було йому за надто багато. Твердий, поважний старий пан не міг зносити таких жартів.

— Подумай, що ти моя дочка, і мовчи!

— Твоя дочка, — сказала, і її веселість зараз пропала. — Чи я дійсно твоя дочка? Діти в Джелі можуть бодай пестити Доменіка, а я...

— Чого хочеш, Мікаеля, чого жадаєш?

Дивили ся одно на одно, а їх очи наповнили ся рівночасно сльозами.

— Я не маю нікого крім тебе, — прошептала.

Кавалер Пальмері розняв мимоволі свої рамена. Вона встала вагаючись, не знала, чи добре бачить.

— Я знаю, як се буде, — буркотів, — ані хвилі не лишить ся мені для себе самого.

— Щоб відкрити віллю?

— Ходи й поцілуй мене, Мікаеля. Від коли ми покинули Катанію, ти нині вечером у-перше знов чаруюча!

А вона обняла його своїми раменами з таким захриплим, диким криком, що йому майже лячно стало.

ТРЕТЯ КНИГА.

I. Оаза і пустиня.

Весною 1894 року почали будувати залізницю на Етні, а в осені 1895 року вона була готова. Ішла від морського берега, окружала гори великим півлуком і вертала назад до морського берега. Поїзди ходять що дня, а Монджібелльо стоїть звязаний і дозволяє на се. Чужинці переїздять здивовані через чорні, порозривані поля ляви, через білі ліси мігдалових дерев, через старі, понурі сараценські міста.

— Дивіть, дивіть, і така країна єсть на землі! — говорять.

В купе все сидить хтось, що вміє розповідати про ті часи, коли образ Христа містив ся в Діаманте. Що за часи! Що за часи!

Що дня творив образ нові чуда. Не можна їх усіх вичислити, але всі в Діяманте були такі веселі, неначе-б години дня були танечницями. Думали, що час наповнив чашу їх годин блискучим золотим піском. Коли-б хто запитав, хто в тім часі панував у Діяманте, почув би відповідь: образ Христа! Все йшло по його волі. Ніхто не брав жінки ані не грав на лотерії, ані не будував дому, не порадивши ся в образа Христа. Не один удар ножа не був заданий завдяки образowi, не одна давня суперечка усунена і неодна гірке слово здавлене. Мусіли бути добрими, бо замічали, що образ помагав тим, хто був спокійний і готов до помочи. Давав їм добрі дари, радости і богацтва.

Коли-б тільки сьвіт був таким, як повинен, Діяманте стало би швидко богатим і могучим містом. Але замість того одна часть сьвіта, що не вірила в образ, нищила всі його діла. Не помогло нічого, хоч він ширив стільки щастя. Податки росли безнастанно і забирали всі їх богацтва. Потім була війна в Африці. Як можна бути щасливим, коли власних синів, власні гроші і власних мулів треба посилати до Африки? А війна не йшла добре, тільки програна за програю. Як можна бути щасливим, коли в грі честь вітчизни?

Передовсім думали, від коли велівниця була готова, що Діяманте рівняєть ся оазі на пустині. Оаза наражена на пісок, розбійників і диких звіврів. Так само Діяманте. Оаза мусіла-б розширити ся на цілу пустиню, щоб бути безпечною. Діяманте почало думати, що не буде щастя, доки весь сьвіт не почитати-ме образа Христа. А тут виходило так, що всього, чого Діяманте сподівало ся і до чого стреміло, відмовлювано.

Донна Мікаеля і ціле Діяманте тужили за тим, аби дістати між себе Гаетана. Коли велівниця була готова, донна Мікаеля подала ся до Риму і просила о його увільненє, але їй відмовлено. Король і королева були-б їй радо помогли, але не могли. Адже звісно, хто був тоді міністром.*) Він правив у Італії велівною рукою. Не дозволив королеви уласкавити „сицилійського бунтівника“.

Бажали також горячо, аби Христос-дитина з Діяманте дізнавав такої почеси, яка йому належить ся, і донна Мікаеля постарала ся в тій цілі о авдієнцію у папи.

*) Лихої памяти Крієні. — Ред.

— Святий Отче, — промовила, — дозвольте оповісти вам, що стало ся в Діаманте у стіп Етні.

І розповівши про всі чуда образа просила, аби святий Отець позволив очистити і на ново посвятити церков Сан Паскаля і надати священників для почитаня Христа-дитини. Але в Ватикані відмовлено донні Мікаелі так само, як і в Квіріналі.

— Дорога княгине Мікаеля Алягона, — відповів папа, — таких подій, про які ви оповідасте, церков не сьміє називати чужими. Але проте не потребує падати духом. Коли Христос-дитина хоче бути почитаний у вашім місті, то певне дасть іще один знак. Він так ясно обявить нам свою волю, що ми не потребувати-моємо сумнівати ся. Простіть, моя доню, старому чоловікови, що мусить бути обережним!

У Діаманте сподівали ся ще третьої річи. Думали нарешті дізнати ся щось про Гаетана. Донна Мікаеля поїхала до Комо, де він сидів у тюрмі. Мала поручаючі листи від високо поставлених осіб у Римі і була переконана, що дозволять їй говорити з ним. Але директор тюрми відіслав її до тюремного лікаря. Сей заборонив їй говорити з Гаетаном.

— Хочете бачити в'язня, — сказав. — Не можна. Говорите, що він любить вас і думає, що ви вмерли. Лишіть йому ту віру! Він піддав ся смерті. Не терпить уже від своєї туги. Хочете, щоб він дізнав ся, що ви живете, аби знов почав тужити? Отже хочете вбити його? Я вам щось скажу: коли він зачне знов тужити за сьвітом, помре до трьох місяців.

Так говорив тюремний лікар і Мікаеля зрозуміла, що мусить зректи ся бачити Гаетана. Але яке розчароване! Яке розчароване! Коли вернула до дому, видалось їй, що вона як той, що так живо снів, що збудивши ся не може отрясти ся зі своїх сонних привидів. Не могла зрозуміти, що її надії так ошукані. Ловила себе на тім, що все на ново починала думати: „Що я уратувала Гаетана...“ Але тепер не мала вже ніякої надії, щоб його уратувати. Думала то про одно, то про друге підприємство, яке хотіла розпочати. Чи мала осушити м'яковину, чи почати добувати на Етні мармур? Думала сюди й туди. Не могла ні на що рішити ся.

Та сама безнадійність, що обхопила донну Мікаелю, опанувала також ціле місто. Адже показало ся, що все, що залежало від людей, які не вірили в образ Христа в Діаманте, було зле доконуване і не вдавало ся. Навіть велівниця на Етні не була така,

як слід. На стрімких місцях вічно трапляли ся нещасливі випадки. А ціни їзди були занадто високі. Люди почали знов уживати омні-бусів та возів.

Донна Мікаеля і иньші почали думати, щоб образ Христа вивести на широкий сьвіт. Хотіли вирушити з ним і показати, як він приносить здоровлє і ратунок і радість усїм, хто хоче бути спокійним і роботящим і помагати своїм ближнім. Коли люди се побачать, певне навернуть ся.

— Образ мусить стояти на Капітолї і правити сьвітом! — говорили люди в Дїяманте.

— Всї, що нами правлять, ні до чого, — говорили иньші. — Нехай радше править нами сьвятий Христос-дитина. Христос-дитина могучий і добродїйний і коли-б мав управу, то бідні стали би богатими, а богаті мали би також іще досить. Христос-дитина знає, хто хоче правди. Коли-б він прийшов до власти, ті, що тепер панують над нами, не сиділи би в ратушевих валях. Він перейшов би через сьвіт як плуг із острим лемішем і те, що тепер лежить безплідне в глибинї, видало-б овочі.

Та заки ті обдумані пляни переведено в житє, наспїла в перших днях марта 1896 року звістка про битву під Адуою. Італїйцїв побили і багато тисяч із них позабивали або забрали в неволю. Кілька днів пізнійше наступила в Римі міністерська криза. А чоловік, що прийшов тепер до власти, мав страх перед гнївом і розпукою Сицилїйцїв. Щоб їх примирити, велїв випустити на волю кількох соціалїстів, що гнили по тюрмах. Випущено п'ятох, за якими народ найбільше побивав ся. Були се: Да Фелїче, Боско, Верро, Барбато і Алягона.

Ах, донна Мікаеля старала ся бути веселою, дізнавши ся про те. Старала ся не плакати.

Вона вірила, що Гаetano лиш тому сидить у тюрмі, аби образ Христа розломив мури його тюрми. Його завела туди ласка божа, аби він схилив голову перед Христом-дитиною і сказав: „Мій Пан і мій Бог“. Але тепер образ не увільнив його. Він вийде з тюрми таким самим поганином, як був перед тюрмою. Та сама глибока пропасть отворить ся перед ним на все. Старала ся бути веселою. Адже досить, що він свобідний. Що в порівнаню з тим значить вона й її щастє? І так ішло зі всїм, чого Дїяманте надїялось і до чого стремїло. Велика пустиня була дуже жорстока для бідної оази.

II. В Палермі.

Нарешті, нарешті! Перша година в ночі. Ті, що боять ся заспати, встають із постелі, одівають ся і виходять на вулицю. А ті, що видержали доси по каварнях, зривають ся, почувши кроки на вулиці. Стрясають із себе втому і виходять. Мішають ся з народньою юрбою, що швидко зростає, і лїнний час починає минати трошки швидше.

Зовсім мало знайомі люди стискають собі руки з теплою сердечністю. Так і видно, що всі серця наповнені тим самим одушевленєм. На вулиці повиходили найдивнійші люди, старі університетські професори, знатні шляхтичі і ніжні дами, які зрештою ніколи не показують носа на вулицю. Всі однаково веселі.

— Боже, Боже, він вертає, Палермо буде мати його знов! — говорять.

Палермські студенти, що цілу ніч не опускали своєї звичайної головної кватири в Кватро Канті, посправляли собі смолоскипи і барвисті ліхтарні. Вони мають бути запалені не швидше, як о четвертій годині, коли то прибуде ожиданий, але вже коло другої години починає сей та той пробувати, чи його смолоскип добре горить. І вони запалюють усі і витають сьвітло віватами. Неможливо стояти в темноті, коли в тобі горить стільки радості.

В готелях будять чужинців і кажуть їм уставати.

— Нині в Палермі сьвято, сіньори!

Чужинці питають, задля кого.

— Задля одного соціаліста, якого правительство випустило в тюрми. Він нині рано приїздить парохом із Неаполю.

— Що се за чоловік?

— Називаєть ся Боско, і народ любить його.

Сеї ночі задля ожиданого панує всюди живий дух. Один пастих кіз на Монте Пелегріно почав вязати малі букетики, щоб його кози носили їх на нашійнику. А що в нього сто кіз і всі мають нашійники... Але се мусить бути зроблено. Його кози не можуть завтра рано ввійти до Палермо непристробні на честь того дня.

Кравчині мусіли аж до півночі сидіти при роботі, аби покінчити всі ті нові сукні, які мали бути готові сього ранку. А коли така мала кравчиня готова з роботою для иньших, починає думати

також про себе. Нашиває на капелюх пару пер і на локоть високі розети. Адже й вона мусить бути нині гарна.

Цілі ряди домів починають ілюмінувати. Декуди пускають ракету. Огняні жабки сичать і лускають на всіх рогах вулиць. Цвітарі на довгій Via Vittorio Emanuele розпродують по кілька разів усе, що мають. Що раз більше й більше білих помаранчових цвітів. Усе Палермо наповнене солодким помаранчовим запахом.

Сторож Боскового дому не має ні хвилині спокою. Пишні торти і високі як вежі букети несуть безнастанно по сходах. Надходять також привітні вірші і ґратуляційні телеґрами. Нема й нема тому кінця.

Бідному бронзовому цісареві на Piazza Bologna, нужденному, поганому Карлови V, що виглядає таким засумованим, худим і нужденим, як Сан Джіованні на пустині, хтось незбагненим способом устроїв також у руку букет цвітів. Коли про се дізнали ся студенти, що стоять зовсім близько на Кватро Канті, подали ся рядами перед цісаря, осьвічують його своїми смолоскипами і кричать старому деспотови: „Славно!“ А один із них здіймає з його руки букет, щоб дати його великому соціалістови. Потім студенти йдуть до пристані. Їх смолоскипи вигоріли вже давно, заки вони дійшли туди, але се нічого не вадить. Вони йдуть, побравши ся за руки, з голосними співами, які від часу до часу переривають оклики: „На погибель Кріспі! Нехай живе Боско!“ Та хоч спів знов продовжаєть ся, його знов переривають, бо ті, що не вміють співати, обнімають і цілують співаків.

Ремесла і цехи висувають ся із тих дільниць міста, в яких більше тисячі літ ведеть ся те саме ремесло. Надходять мулярі зі своїми оркестрами і хоругвами, надходять мозайкарі і рибакі. Коли товариства стрітять ся, поздоровляють себе прапорами. Иноді зупиняють ся і виголошують промови. Говорять про п'ятох увільнених, про п'ятох мучеників, яких правительство нарешті віддало Сицилії. А вся народня маса кличе: „Нехай живе Боско! Нехай живе Да Феліче! Нехай живе Верро! Нехай живе Борбата! Нехай живе Аляґона!“

А коли кому за багато тої товкітні по вулицях і він піде до пристані, стає здивований і питає: „Що се за місце? Madonna Santissima, де я попав?“ Бо він думав, що в пристані ще пусто й темно. А тут усі човни і кораблі в палермській пристані сконфіскували товариства і спілки. Вони їздять по пристані, багато по-

обвішувані барвистими венецькими лямпами, і що хвиля вилітають із них ракети. Тверді лавки позастелювано пишними коврами і матеріями, і на них сидять дами, гарні палермські дами в ясних шовках і промінястім оксаміті.

Малі човни сунуть по воді то гуртом, то по одному. З великих суден стріляють у гору щогли й реї, густо обсіяні хоруговками і лямпами, а малі пароходи похитують на воді коминами, убраними в цвѣти.

А вода тиха-тиха блискотить і відбиває і прибільшує все, так що сьвітло одної лямпки зміняєть ся в цілу струю сьвітла, а краплі, що летять від весел, роблять ся плинним золотом. А довкола пристані стоїть сто тисяч, сто пятьдесять тисяч людей, божевільних із радости. Цілюють ся, кричать із радости і такі веселі, такі веселі! З радости не можуть запанувати над собою. Багато дехто мусить плакати з розкоші.

Огонь, отсе радість! Добре, що можна запалити огонь. Нараз вибухає велике полум'я на Монте Палеґріно, як-раз над пристаню. Потім піднімають ся могутні огняні язики на цілій гірській стіні, що окружає місто. Горить на Монте Фальконе, на Сан Мартіно, на горі Тисячі, через яку надтягнув Гарібальді.

А там далеко на морі суне великий неаполітанський парохід. А на пароході пливе Боско, соціаліст. Не може сеї ночі спати, покинув свою каюту і ходить по покладі. Потім його стара мати, що поїхала була до Неаполю, аби його швидше побачити, виходить також зі своєї каюти, щоб бути при ньому. Але він не може говорити з нею. Думає про те, що отсе швидко буде дома. Ах Палермо! Палермо!

Він сидів більше двох років у тюрмі. Були се два роки муки і туги. А чи що помогли? Ось що він рад би знати! Чи з того був пожиток для справи, що він не сироневірив ся їй і пішов за неї в тюрму? Чи в Палермі думали про нього? Чи його терпінє вискало для справи хоч одного прихильника?

Його стара мати сидить скулена на сходах каюти і мерзне від нічного холоду. Він питав її про се, але вона не знає нічого. Говорить про малого Франческа і малу Ліну, як вони вирости. Вона не знає, за що він бореть ся.

А він тепер підходить до матери, бере її за руку, веде над поруче і питає, чи вона не видить чого там далеко, на півдні.

Вона дивить ся своїми підсліпуватими очима на море і не бачить нічого, тільки ніч, чорну ніч на морі. Не бачить зовсім, що на виднокрузі горить заграва.

Він починає знов ходити, а вона йде у схованку. Він не потребує в нею говорити, для неї досить радості, що має його знов по дволітній розлуці. Його були засудили на двацять чотири роки. Не надіяла ся побачити його. А тепер король уласкавив його. Бо король добрий чоловік. Коли-б тільки міг бути таким добрим, як хоче!

Боско йде питати моряків, чи не бачать там із переду на горизонті золотої смуги.

— Се Палермо! — відповідають моряки. — В ночі все уносить ся над ним така сьвітляна смуга.

Се ніщо таке, що могло-б його обходити. Хоче привикнути до думки, що задля нього нічого не стало ся. Адже-ж не може виматати, аби нараз усі люди поставали соціялістами.

Але за хвилию думає: „Там мусіло стати ся щось незвичайного. Всі моряки збирають ся на переді корабля“.

— Палермо горить, — мовлять моряки.

Так, се також можливе! Він так страшно терпів і тому жде, що задля нього повинно би щось стати ся.

Та моряки завважують огонь на горі. Се не може бути пожежа. Се мусить бути якесь сьвято. Питають ся, якого нині сьвятого. Він пробує також думати, що се щось таке. Питає матери, чи нині сьвято, бо-ж тих сьвят так багато. Під'їздять що-раз ближше. На зустріч їм лунає гомін радості великого міста.

— Ціле Палермо співає і грає сеї ночі, — мовить один.

— Мусіла прийти телеграма про велику побіду в Африці, — завважує другий.

Тільки ніхто не думає, що се може бути для нього. Він іде на зад корабля, щоб нічого не бачити. Не хоче сам себе дурити надіями. Чи-ж ціле Палермо мали-б ілюювати для бідного соціяліста?

Та ось приходить його мати і бере його з собою.

— Не стій тут. Ходи та подиви ся на Палермо! Вони мусять дождити короля. Ходи та подиви ся на Палермо!

Він надумуєт ся. Ні, не думає, щоб як-раз тепер якийсь король мав звідувати Сицилію. Але-ж не сьміє також подумати... коли ніхто иньший, навіть його мати...

Нараз усі на пароході скрикують голосно. Дунає се як крик поміч. Се приплив до них великий прогульковий яхт і пливе побіч парохода. Весь яхт повен цвітів і сьвітла. З нього звисають червоні і білі шовкові драперії. Всі люди на покладі одіті в червоне й біле. Боско стоїть на пароході і дивить ся, що принесуть ті гарні вістуні. В тім відвертаєть ся вітрило, а на його білій поверхні виблискують слова:

„Нехай живе Боско!“

Його імя! Не сьвятого, не короля, не побідного генерала! До нікого иньшого на пароході не відносить ся сей привіт. Його імя! Його імя!

Яхт кидає ракети в повітря. Ціле небо ясніє дощем зьвізд. Потім яхт відпливає. Боско в'їжджає в пристань. Всюди радість і одушевлене і оклики і пошана. А люди говорять: „Не знаємо, як він те переживе!“

Та підчас сих почестий він чує, що зовсім не заслужив на них. Упав би на коліна перед тими сто п'ятьдесятьма тисячами людей, що його величають, і просив би в них прощення, що нічого не може і нічого не зробив для них.

* * *

Мов припадком була донна Мікаеля сеї ночі в Палермі. Прибула, щоб розпочати якесь нове підприємство, яке видалось їй кінечним розпочати, щоб вістати при житю і при розумі. Прибула, щоб умовити ся чи то про вигачене багновища, чи про каменолом на Етні.

І вона поспішила в нив до пристані, як усі иньші. Звертала на себе увагу, де тільки показала ся в пристані: висока, чорна дама імпонуючої постави, бліде лице з енергічними рисами і благальні, тужливі, многострадальні очи. І поки йде привитане в пристані, в душі донни Мікаелі йде дивна боротьба. „А коли-б се був Гаetano, — думаєть ся їй, — чи-ж могла-б я... чи-ж могла-б я... А коли-б усі ті люди отак радісно кричали до нього, чи-ж могла-б я...“

Радість панує, така радість, якої вона не видала ще ніколи. Люди люблять одні одних, братають ся. І се не лише тому, що вертає соціаліст, але тому, бо всі вірять, що тепер земля незабаром буде щаслива.

— А як би він прийшов тепер, коли отся радість клекотить довкола мене, — думаєть ся їй, — чи-ж могла-б я... чи-ж могла-б я?

Вона бачить, як Босків повіз силкуєть ся протиснути ся кривь юрбу. І поступає лише крок за кроком. І раз по разу мусить ставати і стояти довгу хвилю. Треба кількох годин часу, поки в пристані доїдуть до дому.

— Коли-б се він був і я бачила-б, як усі тиснуть ся до нього, то чи-ж могла-б я тоді здержати себе, щоб не кинутись у його обійми? Чи-ж могла-б я?

Видобувши ся з натовпу вона бере віз і їде геть із Палерма через долину Конка д'оро (золота мушля) до великої соборної церкви норманських королів у Монреале. Входить до церкви і стоїть око в око з найгарнішим образом Христа, який сотворила людська штука. Високо на хорах сидить благословлячий Христос у промінястій мозаїці. Могучий, таємничий і маєстатичний. Нема числа тим, що йдуть на прощу до Монреале, аби досягнути потіхи бачити його обличчя. Нема числа тим, що тужать за ним у далеких сторонах. Земля хитаєть ся під тим, хто бачить його в-перше. Його очи змушують коліно чужинця вігнути ся. А губи шепчуть несвідомо: „Ах, Бог усе Богом!“

Кругом на стінах церкви видніють ся на пишних мозайкових таблицях всесвітні події. Вони ведуть тільки до нього. Вони тут тільки на те, аби сказати: Вся минавшість його. Вся теперішність належить до нього. І так само вся будучність. Тайни життя і смерті спочивають у тій голові. Тут живе дух, що править долею сьвіта. Тут ясніє любов, що має вести сьвіт до спасеня.

І донна Мікаеля кличе до нього: „Ти Сине Божий, не розлучай мене з собою! Не дай жадному чоловікови сили розлучити мене з тобою!“

Ш. П о в о р о т.

Дивне діло вертати домів. Доки ти в дорозі, не можеш собі навіть подумати, що се таке дивне діло.

Коли приїдши до Реджіо над Месінським заливом і бачиш Сицилію, що виринає з моря, як якась шлиста країна, найперше попадаєш майже в злий настрій. „Нічого більше?“ — питаєш себе. „Адже се край, як усі иньші!“

І коли біля Месіни висідаєш на беріг, злий настрої усе ще не уступає. Все таки мусіло чей-же щось стати ся, поки мене не було. Чей-же не застану тої самої біди, тих самих лахів, тої самої нужди, яка була при від'їзді.

Бачиш, правда, що настала весна. Фігові дерева мають знов листь, а винна лоза видає парости, що за кілька годин виростають на локоть. А в пристани в будці з овочами виставлено купи гороху і бобу. Коли поглянеш понад місто на вершини, то бачиш, що сиві кактуси, що пнуть ся по краях скал, покриті огнисто-червоним цвітом. Він повискакував скрізь на пеньках, як малі, ясні огники. Неначе кактуси повні огню, який тепер вибухає з них. Та хоч кактус і як цвите, то все таки він однаково сивий і запорошений і покритий павутинем. Говорять, що кактус такий, як Сицилія. Кілько разів весна покривала її цвітом, а вона все таки країна нужди.

Не можна зрозуміти, як воно все таке тихе і незмінене. Сицилія і Харибда повинні би почати клекотіти, як за давніх днів. Кам'яний велитень у храмі в Джірдженті повинен би підняти ся з перевлязаними членами. Храм Селіна повинен би здвигнути ся з руїни. Вся Сицилія повинна би прокинути ся.

Коли відтак ідеш далі з Месіни здовж побережя, злий настрої усе ще не минає. Видно, що мужики все ще орють своє поле дерев'яними плугами, а їх коні все ще так само худі і збідовані і з'їжджені.

Так, усе ще по старому. Соняшне сьвітло паде на землю дощем красок, край дороги цвітуть пеляргонії, море лежить у мягкій синій ясности і пестить беріг. Там, біля побережя, стріляють дикі гори з гордими вершками. Сніговий вершок Етні яснїє в далечинї.

Але нараз завважуєш, що щось дивне дієть ся з тобою. Вже нема злого настрою, тільки сидиш і тішиш ся цвітучим полем, горами і морем. Здобуваєш назад гарний кусень землі неначе зрабовану власність. Нема коли думати про щось иньше, як тільки про землю й її каміне.

Нарешті наближаєть ся повертаючий до властивої вітчизни, до місця свого дитинства. Що за безбожні думки снували ся йому по голові, коли був геть далеко! Того нужденного місця не хотїв ніколи вже бачити, бо за багато там натернів ся. А тепер бачить вдалека старе гірське місто, як стоїть собі невинне і привабливє і очевидно не чуваєть ся ні трошечки до вини. „Ходи і люби

мене знов!“ — говорить воно. А він не може инакше, як тільки бути веселим і вдячним, що воно хоче його любови.

Ах, а коли йде горі зикзаковатою дорогою, що веде до міської брами! На нього паде тонка тінь оливок. Чи се не пестоші? Маленька ящірка виглядає в муру. Він мусить стати і зазирнути за нею. Чи та ящірка не може бути приятелем його дитинства, який хоче сказати йому добрий-день?

Нараз обгортає його переляк. Його серце починає бити ся. Нагадуєть ся йому, що він не знає, чого довідасть ся вернувши домів. Адже він не писав нічого, а також не діставав листів. Усе, що пригадувало вітчину, він відіпхнув від себе. Вважав се найрозумнішим, бо не сподівався ніколи вернути. І аж до сеї хвилі любов родинного місця була мертва і глуха. Але нараз чує, що не знає, чи зможе знести, коли на родинній горі не все так, як давнійше. Серце боліти-ме його, коли Монте К'яро стратив хоч одну пальму, а в міського муру випав хоч би один-одніський камінь. Чи велика агава стоїть іще на своїй скалі? Ні, агави вже нема. Вона цвила і її зрубали. А камяна лавка на скрутї дороги також ровбита. Мусить переболіти втрату лавки, а то на ній так гарно було спочивати. А там на зеленій мураві під мігдаловим деревом збудували шопу. Вже ніколи не зможе простягнути ся там серед цвітучої конюшини. Боїть ся кожного кроку. Що то відкриє ще далі?

Він так сумно настроєний, що чує, що заплакав би, коли-б довідав ся, що підчас його неприсутности вмерла хоч одна жєбрачка. Ні, він не знав, що се так дієть ся, коли вертаєш домів.

Ледви перед пару тижнями вийшов із тюрми і на нїм лежала ще тюремна байдужність. Не знав навіть, чи варто трудити ся вертати домів. Його любка вмерла. Се занадто страшно виривати знов із гробу свій біль. Так не рішаючись волочив ся день за днем. В кінці рішив ся. Мусїв вертати домів до своєї бідної матери.

А тепер чує, що тужив за кожним камінцем, за кожним стельцем.

* * *

Як тільки ввійшов до склепу, донна Еліза зараз подумала:

— Мушу заговорити з ним про Мікаєлю, може він навіть не знає, що вона жива.

Та потім відкладає се з мінути на мінуту, не тільки для того, що хоче мати його на хвилю виключно для себе, але також для того, що він мусить попасти в любовну муку і нужду, як лиш вона вимовить імя Мікаелі. Бо Мікаеля не хоче вийти за нього за-муж, се вона говорила донні Елізі тисячу разів. Хотіла визволити його з тюрми, але не хоче бути жінкою вільнодумця.

Лиш пів години хоче донна Еліза задержати Гаетана для себе, лиш пів години!

Але їй не дають сидіти так довго рука в руку з ним і за-давати йому тисячу питань, бо люди в Діяманте довідали ся про його поворот. Нараз уся вулиця заповнила ся такими, що хотять його бачити. Донна Еліза засунула двері, бо знала, що не буде мати з ним ані хвилики спокою, коли його відкриють. Та се не багато помогло. Вони стукали в вікно і калатали до дверей.

— Дон Гаetano! — кликали, — дон Гаetano!

Гаetano виходить із усьміхом на сходи. Вони махають шапками і кричать: „Славно!“ Він сходить між юрбу і обнімає одного за другим. Але вони так не хотять. Нехай вийде на сходи і виголо-сить промову. Нехай їм оповість, як нужденно поступило з ним правительство і що він витерпів у тюрмі. Гаetano все ще усьмі-хаєть ся і стає на сходах.

— Тюрма, — говорить, — що про те багато оповідати! Я мав там поливку що полудня, а се більше, ніж не один із вас має дома.

Малий Гандольфо махає шапкою і кличе до нього:

— Тепер у Діяманте далеко більше соціалістів, як тоді, коли вас увязнили, дон Гаetano!

— Як-жеж могло-б бути инакше? — усьміхаєть ся він.— Усі люди мусять стати соціалістами. Чи може соціалізм щось злого чи страшного? Соціалізм се іділля, іділля власного дому і веселої праці, іділля, з якою чоловік носить ся від дитинства і про яку снить. Уся земля повна...

Вриває серед реченя, кинувши припадково оком на літню па-лату. Там стоїть на однім бальконі донна Мікаеля і дивить ся на нього.

Він не думає ані хвилю, що се маня́ змислів або привид. Зараз бачить, що вона дійсно стоїть там жива. Але власне тому... А надто тюрма підкосила його сили, так що не можна було його вважати зовсім здоровим чоловіком... Йому страх болючо, що не

може вдержати ся на ногах. Хапає руками повітре, хоче вченисти ся за одвірок, але все даром. Ноги відмовляють послуху, він всувається ся по сходах і вдаряєть ся важко головою о камінь. І паде мов жертвий до долу.

Всі підбігають до нього, заносять до хати, приводять фельчера і лікаря, поручають усякі ліки і говорять і радять, аби йому помогти.

Донна Еліза і Пачіфіка заносять його нарешті до одної спальні. Люка виганяє людей і стає на сторожі перед замкненими дверима. Донну Мікаелю, що була ввійшла з иньшими, взяв він перше всіх за руку і вивів геть. Вона абсолютно не повинна лишити ся в хаті. Люка бачив на свої очи, як Гаetano впав, неначе-б дістав удар у голову, коли побачив її. Потім приходить лікар і робить пробу за пробою, щоб Гаetanoви вернути свідомість. Се йому не вдаєть ся, Гаetano все ще лежить як закаменілий. Лікар думає, що він падаючи вдарив ся тяжко в голову. Не знає, чи вдаєть ся йому прикликати його знов до життя. Заворот голови сам собою нічого не значив би, але той удар о твердий край кам'яних сходів.

В домі великий рух. Бідні вигнані не можуть нічого більше робити, як стояти і наслухувати і ждати. Так стоять вони цілий день перед дверима донни Елізи. Стоїть також донна Кончетта і донна Емілія. Між ними не було ніколи особливої приязни, але нині стоять вони побіч себе і сумують. Багато журливих очий заглядає крізь вікно в дім донни Елізи. Малий Гандольфо і стара Ассунта зі сходів соборної церкви і старий столяр стоять ціле пополудне не чуючи втоми. Се таке страшне, що Гаetano має вмерти, коли його власне знов дістали.

Сліщці стоять і ждуть, неначе-б дожидали, що їм може вернути ся світло їх очий, а бідні люди як із Джерачі так і з Корвая стоять, аби вчути, що станеть ся в їх молодим паном, із остатнім Алягоною. Він хотів для них добра і в нім була велика сила і багато могутности. Коли-б він тільки жив!...

— Бог відвернув свою руку від Сицилії, — говорять. — Усіх, що хотять помогти народови, веде до загину. Ціле пополудне і вечір, аж до півночі, стоїть купа народу дожидаючи перед домом донни Елізи. Саме о дванацятій годині отвиряє донна Еліза двері від склепу і виходить на вулицю.

— Чи лучше йому? — кличуть усі до неї.

— Ні, не лучше!

Тиша. В кінці хтось там питає дрозачим голосом: — Чи не гірше?

— Ні, також не гірше. Все однаково. Лікар сидить при нїм.

Донна Еліза накинула шаль на голову і несе ліхтарню в руці. Сходить сходами на вулицю, де люди сидять і лежать густо побіч себе. Тільки в трудом посуваєть ся наперед.

— Чи Гандольфо тут? — питає.

— Так, донно Елізо! — І Гандольфо виступає на перед.

— Підеш зі мною і отвориш мені свою церков.

Усі, хто чує ті слова донни Елізи, розуміють, що вона хоче йти до Сан Паскаля і молити ся до Христа-дитяти за Гаєтана. Вони встають і хотять йти за нею.

Донну Елізу зворушує те співчутє. Її серце отвирає ся широко.

— Я вам щось розповім, — говорить, а її голос сильно дрозжить. — Я мала власне сон. Не знаю, яким чудом я сеї ночі заснула. Та коли я так сиділа на ліжку, дрозжачи в непевности, зміг мене сон. І ледви я заснула, побачила перед собою Христа-дитя в короною і золотими черевиками, так як він стоїть у церкві Сан Паскаля. І він сказав до мене: „Зроби бідну жінку, що лежить і молити ся в моїй церкві, своєю невісткою, і Гаєтано буде здоровий“. Як лиш він се сказав, я прокинулась, а коли отворила очи, видалось мені, що бачу, як Христос-дитя зникає крізь стїну. І тепер мушу йти туди побачити, чи нема там кого. І тепер слухайте ви всі: прирікаю, що коли єсть яка жінка в церкві Сан Паскаля, то вчиню те, що приказав образ. Нехай се буде й найбіднійша дівка в вулиці, я заопікуюсь нею і вчиню її своєю невісткою.

Сказавши се донна Еліза і всі, що ждали на вулиці, йдуть до Сан Паскаля. Всі ті бідні люди дрозжать дождиданєм. Ледви можуть удержати ся, щоб не випередити донни Елізи і не побігти побачити, чи нема кого в церкві. Гей, коли се дівчина-циганка, що шукала там захисту на ніч! Хто-ж иньший може бути в ночі в церкві, як не бідне, бездомне сотворіне? Се страшений обіт, що його аложила донна Еліза.

Ось вони в етнійській брамі, а тепер ідеть ся швидко в долину. Ах, заступи нас Господи, двері до церкви отворені! Отже

дійсно хтось є в церкві! Ліхтарня дрожить у руці донни Елізи. Гандольфо хоче взяти її від неї, але вона держить її міцно.

— В ім'я Боже, в ім'я Боже! -- шепоче входячи до церкви. Люди товплять ся за нею до середини, дусять ся в дверех майже на смерть, але напружене держить усіх у мовчанці. Ніхто не говорить ні слова. Всі дивлять ся на головний вівтар. Є там хтось? Є там хтось? Мала лампа над образом сьвітить ся лиш зовсім слабо. Є там хтось?

Так, там є хтось! Там на переді якась жінка. Клячить на колінах і молить ся і так низько схилила голову, що не можна бачити, хто вона. Та тепер чуючи за собою кроки, випростовує довгі, вігнуті плечі і підносить очи.

Се донна Мікаеля!

Найперше лякаєть ся і зриваєть ся, неначе-б хотіла тікати. Донна Еліза також лякаєть ся і вони обидві дивлять ся на себе, неначе-б ніколи ще не бачили себе. Потім донна Мікаеля говорить зовсім тихо:

— Ти приходиш, щоб за нього молити ся, братова?

І видно, як вона трохи посуваєть ся, аби зробити донні Елізі місце на середні перед образом.

Рука донни Елізи дрожить, так що вона мусить поставити ліхтарню на землю, а її голос зовсім захриплий, коли говорить:

— Не було тут нікого крім тебе нині в ночі, Мікаеля?

— Ні, нікого!

Донна Еліза мусить опертись о стіну, аби не впасти, а донна Мікаеля бачить се. Зараз прискакує до неї і обнімає її.

— Ах, сядь собі, сядь!

Веде її до ступнів вівтаря і клякає перед нею. — Чи так впе в ним? Молім ся за нього!

— Мікаеля, — говорить донна Еліза, — я думала знайти тут поміч.

— Так, побачиш, що знайдеш її тут.

— Мені снило ся, що прийшов до мене образ, сей-о, прийшов до мене і сказав, аби я йшла сюди!

— Адже він і давнійше помагав нам стільки разів.

— Але він сказав до мене: Вчини бідну жінку, що там перед моїм вівтарем лежить і молить ся, своєю невісткою, а твій син подужає!

— Що говориш? Що він сказав?

— Аби я ту, що тут лежала і молила ся, вчинила своєю невісткою!

— І ти хочеш? Ти-ж не знала, кого тут застанеш?

— По дорозі вчинила я обіт, а ті, що йшли за мною, чули, що хто-б се не був, я візьму її в свої обійми і поведу до свого дому. Я думала, що се якась бідна жінка, якій Бог хоче допомогти.

— Се-ж так і єсть!

— Я так засмутила ся побачивши, що тут не було нікого крім тебе!

Донна Мікаеля нічого не відповідає, тільки дивить ся на образ. „Хочеш сього? Хочеш?“ — шепче в тривозі.

Донна Еліза жалуєть ся дальше: — Я бачила образ так виразно, а він мене ще ніколи не ошукав. Я думала, що се якась бідна, що не має приданого, просила в образа чоловіка. Таке лучало ся вже давнійше. Що-ж мені тепер робити?

— Вчини-ж бідну жінку, яка тут лежала і молила ся, своєю невісткою, донно Елізо!

Донна Еліза підносить очи. Що за обличчя дивить ся на неї, ах, таке чаруюче, таке миле, таке усміхнене!

Але вона бачить його лиш одну хвилинку. Донна Мікаеля ховає його зараз у старій, чорній одіжи донни Елізи.

* * *

Донна Мікаеля і донна Еліза вертають разом до міста. Вулиця скручуєть ся і вони не можуть бачити дому донни Елізи, доки не підійдуть до нього зовсім близько. Коли-ж нарешті він стає видний, бачуть, що склепове вікно освітлене. За гірляндами з чоток стоять три великі воскові свічки і горять. Обі жінки сти-скають собі руки.

— Він живе, — шепче одна другій. — Він живе!

— Не кажи йому нічого про те, що образ приказав тобі вчинити, — каже донна Мікаеля до донни Елізи.

Перед склепом обі обнимають ся, а відтак іде кожда до свого дому.

За хвилюнку виходить Гаetano на склепові сходи. Стоїть на них хвилинку і вдихає свіже нічне повітря. І бачить, як у літній палаті засвічують що-раз більше світла. Бачить, як там метушать ся і з великим поспіхом запалюють усі світла, доки всі вікна не будуть освічені.

Гаetano віддихає швидко і важко. Майже неначе-б бояв ся йти далі. Та нараз пускає ся бігти, неначе-б біг на зустріч невідхильному нещастю. Біжить через вулицю, застає браму літної палати незамкненою, перебігає двома скоками сходи і не стукавши впадає в двері до музичної салі.

А донна Мікаеля сидить і власне думає, чи він прийде ще нині в ночі, чи аж завтра рано. В тім чує на галерії його кроки. Жах обгортає її. Який він тепер буде? Вона так неймовірно тужила за ним. Чи буде дійсно таким, щоб заспокоїти всю ту тугу? І не повстануть уже між ними ніякі мури? Зможуть уже все сказати собі? Зможуть говорити про любов, а не про соціалізм?

Коли він отвирає двері, вона пробує підійти йому на зустріч, але не може. Все її тіло дрижить. Вона сідає і прикриває очі рукою. Вона жде, що він обніме її і цілувати-ме, але сього він очевидно не вчинить. Гаetano ніколи не чинить того, чого дожидають від нього.

Як тільки міг удержати ся на ногах, накинув на себе одіж, аби піти до неї і побачити її. Він властиво повний буйної веселости приходить до неї. І хотів би, щоб і вона взяла се так легко. Не хоче зворушувати себе. Адже перед полуднем зімлів через те. Адже не перевиє сього. Стає біля неї, доки вона не відискає спокою.

— У вас слабі нерви! — говорить.

Се дійсно все, що він говорить.

Вона і донна Еліза і весь народ на вулиці переконані, що він пішов, аби обняти її і сказати, що її любить. Але власне тому се для Гаetano неможливо. Деякі люди такі вже перекірні. В їх натурі лежить, що вони ніколи не можуть робити те, що повинні робити.

Гаetano починає їй оповідати про свою дорогу. Не говорить навіть про соціалізм. Говорить про поспішні поїзди і залізничних кондукторів і цікавих товаришів подорожі.

Донна Мікаеля сидить і дивить ся на нього. Її очі благають і благають що-раз горячіше. Гаetano, здаєть ся, веселий і щасливий, що бачить її. Але чому не може їй сказати, що повинен сказати їй?

— Ви їхали етнійською залізницею? — питає вона.

— Так, — відповідає він і починає зовсім свобідно говорити про красу і користь залізниці. Він нічого не знає про те, як вона повстала.

Гаetano й сам каже, що він варвар. Чому не скаже слова, за яким вона тужить? Але чому вона сидить така покїрна? Чому показує, що він потребує тільки простягнути руку, аби взяти її? Він такий свобідний, ясний від щастя, що знаходить ся близько неї, але вона для нього така певна, така певна... Йому приємно мучити її.

А люди з Дїяманте стоять на долині на вулиці. І всі повні радости, неначе-б самі видавали за-муж дочку. Доси ждали вони терпливо, щоб дати Гаetanoви час осьвідчити ся. Та тепер се мусїло вже певне стати ся. І вони почали кликати:

— Нехай живе Гаetano, нехай живе Мікаеля!

Донна Мікаеля споглядає з неописаною трївогою. Адже він добре розумів, що вона не може тут нічого зробити. Вона виходить на галерію і посилає Лючію на долину з просьбою, щоб вони були тихо. Коли вернула, Гаetano встав. Подає їй руку. Хочє йти. Донна Мікаеля також подає йому руку, майже не знаючи, що робить. Але потім бере її назад.

— Ні, ні! — говорить вона.

Він хоче йти, і хто знає, чи завтра верне. А вона не могла з ним говорити, не могла сказати йому ні слова з усього того, що хотїла йому сказати.

Певне, між ними не треба тих самих річий, що між звичайними закоханими. Адже сей чоловік літами давав їй житю всю суть. А чи тепер говорив до неї про любов, чи ні, остаточно все одно. Але вона хоче йому сказати, чим він був для неї. І то тепер, якраз тепер! Треба хапати слухний час, коли ходить про Гаetана. Вона не має відваги пустити його.

— Не йдїть іще, — говорить. — Мушу вам іще щось сказати!

Підсуває йому крісло, а сама сїдає трошки за ним. Його очі сього вечера за надто веселі. Вони перешкаджають їй. Відтак вона починає говорити. Відкриває йому великі, укриті скарби свого житя. Всі слова, які він їй говорив, і всі сни, які вона снила з його приводу. Вона збирала їх і зберігала. Се було все богацтво її житя.

З початку говорила швидко, немов відповідала лекцію. Вона все почуває страх перед ним, не знає, чи подобаєть ся йому те, що вона оповїдає. Відтак відважуєть ся поглянути на нього. Тепер він поважний, але вже не зловбий. Сидить тихо і слухає, неначе-б не

хотів ані слова з того втратити. Що-йно було ще його обличчя хоровите і сіро-бліде, але се дуже швидко змінило ся. Його обличчя почало яснїти.

Вона оповідає й оповідає. Бачить по нїм, що тепер вона також гарна. Чому-ж не мала-б бути гарною? Мусить же в кінці виговорити ся до нього. Мусить йому сказати, як прийшла до неї любов і вже ніколи не опустила її. В кінці мусить йому сказати, як він був для неї всїм. Слова не можуть сього досить добре висловити. Вона бере його руку і цілує її.

Він дозволяє їй на се не рушаючись. Краска його лица не стає живїйша, тільки яснїйша, прозорїйша. Їй пригадав ся Гандольфо, який сказав, що лице Гаєтана таке біле, аж сьвітить ся.

Він не перериває її. Вона оповідає йому про залізницю, говорить про чуда й чуда. Він иноді погляне на неї. Його очи сьвітять до неї промінєм. Він не сьмієть ся з неї.

Вона питаєть ся себе в душі, що в нїм творить ся. Він виглядає властиво так, як коли-б те, що вона йому оповідає, не було для нього нічим новим. Здаєть ся, він усе пізнає, що вона говорить. Чи-ж любов, яку він чує до неї, була як-раз така, як та, що вона чує до нього? Чи вона звязана зі всїм найблагороднїйшим у ньому? Чи була вона творчою силою також у його житю? Чи додала лету його штуці? Чи довела його до того, аби любити всїх бідних і угнетених? Чи вона знов опановує його, дає йому відчутти, що він артист, апостол, що для нього ніщо не єсть занадто високе?

Та що він усе ще мовчить, вона думає, що він мабуть не хоче вязати ся з нею. Він любить її, але може хоче остати ся свободним чоловіком. Мабуть розуміє, що вона не відповідна на жінку соціалїста.

Її кров починає бурити ся. Приходить їй на думку, що він може думає, що вона тут сидить і жебрає в нього любови. Розповіла йому майже все, що стало ся підчас його неприсутности. Тепер уриває нараз своє оповіданє.

— Я любила вас, — говорить, — і я сподївала ся, бажала, аби ви менї також іще раз сказали, що ви також любите мене. Се улєкшило-б менї розлуку.

— Улєкшило-б? — питає він.

— Чи могу бути вашою жінкою? — питає вона, а її голос дрожить із болю. — Я не бою ся вже, як давнїйше, ваших наук, не злякаю ся вже ваших обїймів, я так само, як ви перевертала би.

світ. Але я маю віру! Як я зможу жити з вами, коли ви в тім не схочете піти за мною? Або може доведете мене до невірства? Тоді світ був би для мене мертвий. Все стратило би для мене ціль і значінє. Я стала би нужденною, бідною істотою. Тому му- симо розстати ся.

— Дійсно! — Він обертає ся до неї, його очи починають світити ся нехитю.

— Тепер мусите йти, — говорить вона тихо. — Я вам уже все сказала, що хотіла сказати. Я бажала, щоб ви також мали мені що сказати. Але мабуть так ліпше. Не потребуємо робити собі роз- луки важчою, як треба.

Гаetano хапає одною рукою міцно і твердо її руку, а другою держить її за голову. Так цілує її.

Чи вона збожеволіла, думаючи, що може ще бути щось на світі, що було би в силі тепер розлучити їх?

IV. ТІЛЬКИ З СЬОГО СВІТА.

Коли росла, говорили про неї люди: „Вона буде свята, вона буде свята!“

Називала ся Марґеріта Корнадо. Пробувала в Джірдженті, що лежить у полудневій Сицилії в великім копальнянім округі. Коли ще була дитиною, її батько був копальняним робітником, але потім дістав малий спадок і міг покинути працю.

Дім Марґеріти Корнадо в Джірдженті мав малу, вузку і нуж- денну дахову терасу. До неї вели вузкі і стрімкі сходи і треба було перепихати ся крізь низькі двері. Але варто було труду вийти на ту терасу. З неї було видко не тільки богато дахів, але повітре в Джірдженті було також повне веж і фасад джірджент- ських перков. А кожда фасада і кожда вежа мініли ся від обра- вів, льож і проміястих бальдахінів. А перед містом було видно широку рівнину, що спускала ся до моря, і півколесо гір, що її берегли. Всі поля чорвоніли ся, море було емаліово-синє, стіни гір жовті. Жаром і пишнотою красок був се правдивий Орієнт. Але було видко ще о много більше. В долині лежали поховані старі храми. Були тут останки мурів і характеристичні старі вежі. Цілий світ казок.

Ростучи Маргеріта Корнадо перебувала звичайно найбільшу часть дня на терасі. Але не дивила ся ніколи на осліпляючі краєвиди. Мала думати про щось инше. Її батько оповідав їй звичайно про житє в копальнях сїрки біля Гротте, де він був робітником. І Маргеріта Корнадо, сидячи на високій терасі, думала все, що ходить темними копальняними хідниками і пропихає ся крізь темну шахту. Все мусіла думати про всю ту нужду, яка панувала в копальнях, особливо-ж мусіла думати про дітїй, що виносили руду на сьвіт. Звали їх „возиками“. Сього слова не могла Маргеріта забути. „Бідні, бідні возики, малі копальняні возики!“ Приходили рано і йшли за своїм робітником до копальні. А коли він накопав десять руди, наладовував копальняний віз кошем руди, і вони двигали його в гору. По дорозі стрічало ся їх більше, так що повставав довгий ряд. І вони починали співати:

„Се перший хід наш в тій страшній безодні,
Ще девятнацять жеде на нас сьгодні“.

Діставши ся нарешті на сьвітло денне, випорожнювали свої коші, а самі кидали ся на землю, аби хвильку відпочити. Найбільше в них воліклось до калюж сїрчаної води, що містили ся при вході до копальні, і пили смердючу воду. Та швидко мусіли знов іти під землю і збирали ся при вході до копальні. Сходячи в долину, кликали: „Господи Боже, змилосоуди ся, змилосоуди ся, змилосоуди ся над нами!“

За кожним ходом, який відбували ті „возики“, їх спів ставав що-раз сумнійший. Вони стогнали і плакали, драпаючи ся по копальняній стежці.

Піт заливав їх, а коші з рудою робили діря в їх плеченятах. Ідучи в гору і в долину, співали:

„Сім ходів ще, щоб день сповнив ся в-щерть!
Житє страшнійше тут, як сама смерть!“

Ціле своє дитинство Маргеріта Корнадо журила ся тими бідними дітьми. І тому, що вона все думала про їх нещастє, говорили про неї, що буде сьвятою.

Не забула також про них, коли підросла. Вирісши ходила до Гротте, де було найбільше копалень, а коли „возики“ виходили на денне сьвітло, дожидала їх при копальнянім отворі зі сьвіжою, чистою водою. Обтирала їм піт із чола і перевязувала рани на плечах. Не багато вона робила для них, але „возики“ швидко по-

чали думати, що не видержали би своєї праці через цілий день, коли-б не приходила Маргеріта і не покріпляла їх.

На нещастє „возиків“ була Маргеріта дуже гарна. Одного дня побачив її один копальняний інженер, коли вона помагала їм, і зараз закохав ся в ній. Пару тижнів пізнійше Маргеріта перестала приходити до копальні. Замість того сиділа дома в Джірдженті і шила собі виправу. Мала вийти за-муж за копальняного інженера. Мала зробити добру партію і споріднити ся з найзнатнійшими людьми міста. Тепер не могла вже журити ся про „возики“.

Пару днів перед весілем прийшла стара жебрачка Сантуцца, що була хресною матірю Маргеріти, і просила поговорити з нею. Обі пішли на дахову терасу, аби бути самими.

— Маргеріто, — говорила стара, — ти живеш тепер серед таких радощів і пишноти, що може не оплатить ся говорити з тобою про тих, що живуть у біді й журбі. Ти забула про всякі такі річи.

Маргеріта зганьбила її за таку мову.

— Приходжу до тебе з привітом від мого сина Ореста. Йому дуже зле і він просив би в тебе поради.

— Знаєш, Сантуццо, що можеш зі мною говорити отверто, — сказала дівчина.

— Орест не працює вже в копальнях у Гротте, знаєш се. Він тепер у Ракальмуго. І там йому дуже зле. Не тому, що заробок дуже малий, а тому, що інженер такий драб, що витискає з бідних людей остатню краплю крови.

Стара оповіла, як інженер мучить людей. Рахує їм за короткий час праці, каже їм платити кару, коли занедбають один день. Не держить копальню в добрім стані. Випадок лучаєть ся за випадком. Ніхто не певний свого житя, доки пробуває під землею.

— Бачиш, Маргеріто, Орест має сина, гарного хлопця, що скінчив недавно девять літ. Отже приходить інженер і хоче в Ореста купити хлопця, щоб його зробити „возиком“. Але Орест не згодив ся. Його сина не повинна нівечити така робота. Тоді інженер почав грозити і сказав, що Орест стратить своє місце в копальні.

Сантуцца замовкла.

— Що далі? — запитала Маргеріта.

— Ну, тоді Орест віддав свого сина інжинерови. Зараз другого дня дістав хлопець від нього буки. Він бив його що дня,

Хлопець ставав що-раз марнійший. Орест бачив се і просив інженера, аби шанував хлопця, але той не знав милосердя. Говорив, що хлопець лінивий, і далі переслідував його. А тепер він умер! Мій внук умер, Маргеріто!

Дівчина нараз забула все своє щастє. Стала знов тільки дочкою копальняного робітника, опікункою „возиків“, бідною дитиною, що сиділа звичайно тут на терасі і плакала над нуждою в чорних копальнях.

— Чого-ж тому чоловікови ще дають жити? — закликала.

Стара поглянула на неї крадькома. Потім витягнула по-тайки ніж.

— Се посилає тобі Орест із тисячами запитань, — сказала.

Маргеріта Корнадо взяла ніж, поцілувала вістрє і віддала його Сантуцці, не кажучи ані слова.

Потім надійшов вечір перед весіллям. Батьки жениха дожидали свого сина. Мав вернути під вечір із копальні. Але не вертав. В ночі післано до копальні слугу, щоб шукав його. Знайшов його милю від Джірдженті. Лежав забитий край дороги.

Почали слідити за вбійником. Переведено остре слідство в копальняними робітниками в Гротте, але не можна було відкрити винуватого. Не знайшов ся ані один свідок, ніхто не хотів зрадити товариша.

В тім виступила Маргеріта Корнадо і вказала на Ореста, сина своєї хресної матери Сантуцци, який вовсім не ходив до Ракальмудо. Вчинила се, хоч переконала ся, що її суджений допустив ся всього того, за що його винуватила Сантуцца. Вчинила се, хоч сама видала такий засуд, цілуючи ніж.

Ледви обжалувала Ореста, а вже жалувала сього і почала її мучити грижа совісти.

В иньшій краю не вважали би злочином того, що вона вчинила, але не на Сицилії. Сициліянець радше вмере, ніж стане денунціантом.

Маргеріта Корнадо не могла знайти спокою ні в день, ні в ночі. Якийсь страх гнітив безнастанно її серце, вона безнастанно чула себе нещасливою. Її не осуджували остро, бо знали, що вона любила вбитого, і думали, що Сантуцца поступила з нею занадто жорстоко. Ніхто не говорив про неї в погордою і ніхто не відмовляв їй поздоровлення. Але се їй нічого не помагало, що иньші

були лагідні для неї. Жаль клубив ся в її груди і мучив її як болюча рана.

Ореста засудили на досмертну галеру. Сантуцца пару тижнів по засудженю сина вмерла. Маргеріта не могла ані в нього, ані в неї просити прощення. Благала сьвятих, але вони не хотіли помогти їй. Неначе ніщо в сьвітї не мало сили визволити її від страшних мук сумління.

В тім часі пробував в околиці Джірдженті славний монах Францісканець, патер Гондо. Проповідував тут, аби зібрати учасників прощі до Діаманте.

Патер Гондо не дбав про те, що сьвятий Отець не признав іще образа Христа в церкві Сан Паскаля чудотворним. У своїх подорожах стрітив ся він зі сліпими співаками і слухав їх оповідань про образ. Чудові ночі пересиджував у ніг діда Елїї і брата Томаса, а вони від вечірної зорі до раннього сьвіту оповідали йому про образ.

А тепер почав могучий проповідник вказувати всім засмученим на великого чудотворця. Напоминав людей, аби не пропустили того сьвятого часу, не використавши його. „Христа-дитя — говорив він — досї не дуже почитали на Сицилії. Та тепер надійшов час, що він також тут хоче мати свою церков і своє богослуженє. А щоб се осягнути, він допустив, щоб сьвятий образ творив чуда за чужама“.

Патер Гондо, що відбув новіціят у монастирі Агасоелї на Капітолї, оповідав народови про образ Христа-дитяти, який містив ся там, і про тисячі чудес, які він творив. „А тепер те добре, шале дитя хоче також бути почитаним на Сицилії, — говорив патер Гондо. — Не зволікаймо довше, тільки спішім до нього. В тих днях небо щедре. Будьмо перші, що поклонять ся образови! Підїм як пастухи і мудрці Сходу до сьвятого дитяти, доки воно ще лежить в яслах у бідній яскїні.“

Маргеріта Корнадо наповнила ся новою надїєю, чуючи се. Вона була перша, що пішла за голосом патра Гонда. Потім прилучили ся до них також иньші. Сорєк богомольцїв ішло з ним через гірські пустелї до Діаманте. Всї були дуже бідні і нещасливі. Але патер Гондо казав їм іти зі співом і молитвою. І швидко їх очі почали яснїти, неначе-б перед ними йшла вифлєємська зьвізда.

— Знаєте, — говорив патер Гондо, — чому Син Божий більший, як уєї сьвятї? Бо він дає душі сьвятїсть, бо він прощає

гріхи, бо він дає духови сьвятий супокій в Бозі, бо його царство не з сього сьвіта!

Коли його мала громадка була змучена, він оживляв її оповіданнями про чуда, яких доконав образ. Легенди сліпих співаків були для них осьвіжуючими овочами і покріпляючим вином. Бідні путники йшли легкою ходою через гірські пустелі Сицилії, неначе-б ішли до Назарету, щоб побачити сина теслі.

— Він зніме з нас усі тягарі, — говорив патер Гондо. — Коли вернемо, наші серця будуть свобідні від усіх мук!

І вже підчас вандрівки через спалену, горячу пустиню, де жадне дерево не давало прохолоди, а вода від соли і сірки була гірка, чула Марґеріта Корнадо, що муки її серця зменьшалися.

— Малий цар неба зніме з мене зовсім мої терпіня! — говорила вона.

Одного мажового дня прибули нарешті богомольці до стіп гори Діяманте. Тут скінчила ся пустиня. Побачили кругом оливні гаї і сьвіжу зелень. Чули, що прийшли до місця, яке отінювала ласка божа. Весело йшли горі виквакатою дорогою і піднесеними, радісними голосами тягнули стару богомільну пісню.

Коли зробили горі горою кусень дороги, вибігли їм на зустріч люди з Діяманте. Почувши монотонні звуки старої богомільної пісні, покидали роботу і вибігли на зустріч. І люди з Діяманте обнімали і цілували богомольців. Вони вже давно дожидали їх, не розуміючи, чому вони не прийшли швидше. Образ Христа в Діяманте, се могучий чудотворець, він такий милосерний, такий повний любови, що всі люди мусять прийти до нього.

Чуючи се Марґеріта Корнадо мала таке вражінє, що її серце вже вилічене з терпіня. Всі з Діяманте потішали її і додавали їй відваги.

— Він певне pomoже тобі, адже помагає всім, — говорили. — Ще ніхто не просив його даром.

На міській брамі богомольці розлучили ся. Мешканці міста позабирали їх до себе, аби могли по дорозі відсьвіжити ся. За годину мали всі зійти ся на етнійській брамі, щоб удати ся до образу. Але Марґеріта не мала терпцю ждати ще цілу годину. Розпитала дорогу до церкви Сан Паскаля і пішла туди сама, перед усіми иньшими.

Коли патер Гондо і богомольці прийшли за годину до церкви Сан Паскаля, побачили Марґеріту Корнадо, що сиділа на ступнях

головного віттаря. Сиділа зовсім тихо, неначе навіть не замічала, що вони надходять. Та коли патер Гондо підійшов до неї зовсім близько, зірвала ся, немов би сиділа на чатах, кинула ся на нього, вхопила його за горло і хотіла задусити.

Вона була велика, добре розвинена і сильна. Повстала горяча бійка, заки патер Гондо і кілька богомольців здужали перемогти її. Була неначе божевільна і така дика, що мусіли її звязати.

Богомольці надійшли в святочній процесії, співали і держали в руках горючі свічки. Був се довгий похід, бо багато людей з Діяманте прилучило ся до них. Ті, що йшли на переді, зараз урвали спів, але ті, що були в заду, не знали нічого і співали далі. Але звістка про те, що стало ся, рознесла ся від ряду до ряду, а де вона дійшла, там умовкав спів. Якось дивно завмирав і переходив у тихий шепіт. Усі потомлені богомольці розуміли, що даром ішли сюди. Вся їх томляча вандрівка пропала даром. Гарні надії днів вандрівки погасли в них. Святий образ не дасть їм ніякого покріплення.

Сам патер Гондо був переляканий. Для нього був се важчий удар, як для всякого иньшого, бо всі иньші мали лише свій власний біль, а він носив у своїм серці біль усіх тих людей. Як має за те відповісти, що збудив у їх серцях стільки надій?

Та нараз на його лиці зяяснів його часто повертаючий, гарний, по діточому побожний усміх. Образ хотів тільки випробувати віру його й иньших. Коли тільки не будуть сумнівати ся, то прийде їм поміч.

Почав знов співати своїм чистим голосом богомільну пісню і пішов до віттаря. Та коли підійшов ближше до образу, урвав знов пісню. Зупинив ся і дивив ся на образ широко отвореними очима. Потім простягнув руку, взяв корону і підніс її до очей.

— Ось що тут написано! Ось що тут написано! — буркотів він. І корона випала з його руки і покотила ся на камяну підлогу. Патер Гондо зараз пізнав, що має перед собою образ, викинений із Агасоелі. Але не оповістив сього зараз народови, тільки своїм звичаєм лагідно промовив:

— Мої приятелі, хочу вам розповісти щось дивного!

І почав оповідати про Англичанку, що хотіла вкрасти образ Христа в Агасоелі. І говорив про те, як образ прозвали „Антихристом“ і викинули на сьвіт.

— Памятаю ще старого фра Сімона, — говорив патер Гондо. — Він ніколи не показав мені образа в Агасоелі, щоб не сказати: „Отсе ся мала ручка, що задвонила, отсе ся мала ніжка, що стукала в двері“.

А коли я питав фра Сімона, що стало ся з другим образом, він усе відповідав: „Що мало з ним стати ся? Певне затягли його десь римські пси і порозгризали“.

Сказавши се, патер Гондо, все ще зовсім спокійний і обережний, підійшов і підніс корону, яку був упустив на землю.

— Читайте се! — сказав. І пустив корону з рук до рук.

Люди стояли зі свічками в руках і освічували корону. Ті, що вмiли читати, читали, а иньші бодай бачили, що там єсть якийсь напис. А кожний, хто мав корону в руках, зараз гасив свою свічку.

Коли згасла остатня свічка, звернув ся патер Гондо до своїх богомольців, що зібрали ся довкола нього.

— Я привів вас сюди, — відізвав ся до них, — щоб ви знайшли того, хто дає спокій душі і впускає в царство боже, але я зле попровадив вас, бо сей не може дати нічого подібного. Його царство тільки з сього сьвіта! Наша бідна сестра збожеволіла, — говорив патер Гондо далі, — бо прийшла сюди в надії на небесні добродійства. Її розум зломив ся, коли молила ся до того образа, а не була вислухава. Адже він не міг вислухати її, бо його царство тільки з сього сьвіта.

Мовчав хвилину, а всі дивили ся на нього, аби почути, що мають думати про все те. А він запитав спокійно, як перед тим:

— Чи образ, що носить такий напис на короні, має далі безчестити вівтар?

— Ні, ні! — загукали богомольці.

Люди з Діаманте мовчали.

Патер Гондо вхопив образ своїми руками і простягаючи наперед себе рамена ніс його через церков до виходу. Та хоч як спокійно і покiрно говорив патер Гондо, все таки його очі цілий час остро і з приковуючою силою спочивали на народній юрбі. Не було нікого, хто не був би зігнутий і опанований силою його волі. Всі чули себе обезсиленими і не могли подумати свобідну думку.

Зблизивши ся до виходу, патер Гондо зупинив ся і оглянув ся. Остатній переможний погляд упав на народ.

— Також корону, — сказав патер Гондо.

І принесли йому корону.

Він поклав її на образ і вийшов на двір під кам'яний бальдахім, що накривав статую Сан Паскаля. Шепнув кільком божомольцям пару слів і ті пішли кудись. За хвилину вернули з кількома наруччями дров і хворосту, положили перед патром Гондом і підпалили.

Всі, що були в церкві, висипали за патром Гондом на двір. Поставали на площі перед церквою, зовсім без волі і прибиті. Бачили, що монах хоче спалити їх дорогий, добродійний образ, але зовсім не противилися йому. Навіть не розуміли того, як се вони не стараються вратувати образ.

Та коли патер Гондо побачив, як горів огонь, і чув, що образ зовсім у його власти, випростував ся, а його очи заблищали.

— Мої бідні діти, — промовив лагідно, обертаючи ся до народу в Діяманте. — Се небезпечний гість, якого ви прийняли між себе. Але як се можливо, що ви вже давнійше не відкрили, хто він? Що маю про вас думати? — говорив далі острійше. — Кажете самі, що образ дав вам усе, про що ви його просили. Отже за всі ті роки не було в Діяманте нікого, хто просив би прощення гріхів і спокою душі? Чи се можливо? Нарід із Діяманте не просив нічого иньшого, як тільки льотерійних чисел і добрих років і щоденного хліба і здоровля та грошей. Нічого иньшого, тільки дїбр сього сьвіта бажав він! Ані один не просив небесної ласки! Чи се дійсно можливе? Ні, се неможливе! — сказав весело патер Гондо, немов би вступила в нього нагло надія. — Я помиляв ся. Нарід у Діяманте зрозумів, що я не покладу образ на огонь, не розпитавши про се гаразд. Він тільки жде, щоб я замовк, аби виступити і зложити сьвідоцтво. Тепер прийде не один і скаже: Сей образ учинив мене віруючим! А многі скажуть: Він дав мені прощєне гріхів! Иньші знов казати-муть: Він отворив мої очи і я побачив красу неба! Виступлять і скажуть се, а я на посьміховиско і наругу мушу занести назад образ на вівтар і признати ся, що я помилив ся!

Патер Гондо замовк і заховаючо усьміхав ся до народа. Юрба слухачів сильно заметушила ся. Деякі, бачилось, були готові виступити і зложити сьвідоцтво. Поступили пару кроків наперед, але задержали ся.

— Я жду, — сказав патер, а його очи просили і взивали варід, аби виступив.

Але ніхто не виступав. Уся народня купа дрожала в тривозі, що не зможе вложити для образу такого свідощтва. І ніхто не виступав.

— Мої бідні діти, — промовив патер Гондо в глибокім смутку. — Ви мали між собою Антихриста і він одержав власть над вами. Ви забули про небо. Забули, що маєте душу. Ви думаете тільки про сей сьвіт! Давнійше говорили, що нарід у Діяманте найпобожнійший на Сицилії. Але тепер се певне мусіло змінити ся. Мешканці Діяманте стали слугами сьвіта. Може вони навіть безбожні соціалісти, що люблять тільки землю. Нічим иньшим не можуть бути. Адже мали між собою Антихриста!

Коли против народу посипали ся такі закиди, здавало ся, що він хоче в кінці зірвати ся до оборони. Юрба гнівно забурчала.

— Образ сьвятий, — закликав один. — Коли він сюди прибув, дзвони Сан Паскаля дзвонили цілий день.

— Мали коротше дзвонити, щоб остерегти перед таким нещастєм? — відповів монах.

Запалював ся що-раз більше в своїм обвинуваченю.

— Ви ідолопоклонники, а не христіяни! Служите йому, бо помагає вам. Але духа сьвятости нема в вас ні крихітки!

— Він був добрий і милосерний, як Христос, — відповів нарід.

— Чи власне не се єсть нещастє? — закликав патер і нараз став страшний у своїм гніві. — Він прийняв подобу Христа, аби звести вас! Тільки сим способом міг вас зловити у свої сіти. Тим, що давав вам дари і благословенство, звабив вас у свою лапку і вчинив слугами сьвіта. Чи може не так? Чи може зможе хто виступити і сказати щось противного? Може хто чув, що хтось, кого тут нема, просив у образу небесної ласки?

— Він відібрав джеттаторови його злу міць! — сказав один.

— Чи той, хто в злім такий великий, як джеттаторе, не дістає свою міць аж через сей образ? — відповів патер злобно.

Тепер уже ніхто не пробував боронити образу. Все, що можна було сказати, неначе тільки погіршало справу.

Багато дехто оглядав ся на донну Мікаелю, що також була присутна. Вона стояла серед юрби, чула і бачила все, але не робила нічого, аби вратувати образ. Бо коли патер Гондо сказав, що образ, се Антихрист, вона налякала ся, а коли він доказав, що

люди в Діаманте ждали тільки земних дібр, її переляк збільшився. Не мала відваги зробити нічого. Та коли він сказав, що вона і всі інші попали у владу Антихриста, в ній щось збунтувалося проти нього.

— Ні, ні, — сказала вона до себе, — се не може бути! — Коли-б вона повірила, що влада стільки літ панувала над нею, то її розум помутив би ся. І її розум почав боронити ся. І в ній зломилась віра в надприродне, як рветь ся занадто натягнена струна. Не могла йти туди далі.

Її думки зі швидкістю бурі розсліджували все те надприродне, що їй самій притрапило ся, і відбували суд. Чи було між тим хоч одно доказане чудо? Вона відповідала собі: Все був тільки випадок, тільки випадок!

Неначе розв'язувала вузол. З того, що пережила сама, перейшла до чудес усіх часів. Усе було тільки випадком, випадком душі. Найбільше, се мабуть поетична видумка.

Гнівний монах проклинав далі нарід страшними словами. Пробувала слухати його, щоб позбутися своїх власних думок. Але все, що він говорив, видалось їй божевільем і брехнею.

Але що з нею? Чи вона тут стала вільнодумкою?

Оглянула ся за Гаєтаном. Він також був тут, стояв на церковних сходах, зовсім близько монаха. Його очі спочивали на ній. І так само певне, як коли-б вона йому сказала, знав він, що в ній тепер дієть ся. Але не виглядав, мов би був веселий з того або тріюмфував. Виглядав, немов би хотів змусити патра Гонда до мовчання, щоб їй уратувати ту крихітку віри.

Але думки донни Мікаелі не знали пощади. Вони повставали безоглядно і пліндрували її душу. Весь промінястий сьвіт надприродного в ній знищено, розбито. Говорила собі, що про надземне не знаємо нічого, не можемо знати нічого. З землі до неба йшло багато післанців, але з неба на землю не прийшов ані один.

— Але я ще хочу вірити в Бога! — сказала складаючи руки, неначе хотіла ними задержати бодай те остатнє і найвисше.

— Ваші очі, люди в Діаманте, дикі і злі, — говорив патер Гондо. — Бог не пробує між вами. Антихрист прогнав Бога з-поміж вас!

Очі донни Мікаелі шукали знов Гаєтанових.

— Чи він зможе такій бідній і зруйнованій істоті дати спробогу жити? — думала вона. Його очі стрітили ся з її очима

з гордою певністю. Він читав у її гарних, благаючих очах, як її дрозача душа чіпала ся тепер за нього, аби знайти в ній підпору. Не сумнівав ся ані хвилини, що зможе вчинити її жите пишним і богатим.

Вона думала про радість, яка йшла за ним, де він лише появив ся. Думала про радість, яка шаліла кругом неї тої ночі в Палермі. Знала, що та радість впливала в нової віри в щасте землі. Чи та віра і та радість зможе також її обгорнути?

Повна жаху ломила руки. Чи те нове зможе також для неї бути чимось? Чи не мусить вона все чути себе такою бідною, як в отсій хвилі?

Патер Гондо нахилив ся над огнем.

— Говорю вам іще раз! — кликав. — Коли хто хоч один прийде і скаже, що сей образ спас його душу, то я не спалю його!

Донна Мікаеля почувала нараза, що не хоче, аби образ спалено. З ним були звязані спомини найгарнійших хвилин її життя.

— Гандольфо, о, Гандольфо! — шептала. Що-йно бачила його біля себе.

— Я тут, донно Мікаеля!

— Не дай йому спалити образ, Гандольфо!

Монах повторив своє питанє два, три рази.

Ніхто не виступав боронити образа. Але малий Гандольфо підсував ся що-раз ближше.

Патер Гондо присував образ що-раз ближше до огню.

Гаєтано нахилив ся мимоволі. Мимоволі по його обличю пересунув ся гордий усміх. Донна Мікаеля зрозуміла, що він чує, що тепер Діаманте його. Надмірна побожність монаха вчинила Гаєтана наном душ. Налякана дивила ся вона довкола. Її очі бігали від лица до лица. Чи може те саме творило ся у всіх душах тих людей, як і в її? Їй видало ся, що так.

— Ти, Антихристе! — говорив грізно патер Гондо. — Бачиш, що ніхто не думав про свою душу, доки ти був тут! Мусиш бути знищений!

Відтак патер Гондо положив викиненого на костер. Але образ лежав там ледви хвильку, бо ось ухопив його Гандольфо. Пірвав його, підніс високо понад голову і пігнав. Богомольці патра Гонда побігли за ним і почала ся дика нагінка по стоках Монте К'яро. Але малий Гандольфо вратував образ. Гостинцем їхав великий,

важкий подорожний віз. Гандольфо, що чув нагінку за своїми плечима, не вмів инакше допомогти собі і кинув образ до воза.

Потім дав спокійно зловити себе.

А коли вони хотіли бігти за возом, він зупинив їх.

— Бережіть ся, дама в возі се Англічанка!

Була се сіньора Фавара, якій нарешті таки остогидло Діаманте і вона виїздила знов у світ.

І вона від'їхала без перешкоди. Жаден Сицилієць не посміє піднести руки на Англічанку.

V. Фреск Сіньореллі.

Через тиждень був патер Гондо в Римі. Дістав авдієнцію у сьвятого Отця в Ватикані і оповідав йому, як знайшов Антихриста в подобі Христа, як той притягнув нарід у Діаманте до сьвіта і як він, патер Гондо, хотів його спалити. Оповідав також, як не міг повернути народу в Діаманте до Бога. Противно, все Діаманте попало в невірство і соціалізм. Ніхто з них не хотів дбати про свою душу, ніхто не хотів думати про небо. Патер Гондо питав, що станеть ся з тими бідними людьми.

Старий папа, наймудрійший між людьми, які живуть тепер, не сьміяв ся з оповіданя патра Гонда, тільки засумував ся глибоко.

— Ти зле зробив, ти дуже зле зробив, — промовив він. Хвилюк сидів мовчки і надумував ся, а потім говорив далі. — Ти певне не бачив соборної церкви в Орвієто?

— Ні, сьвятий Отче!

— То піди і оглянь її, — сказав папа, — а коли повернеш, оповіш мені, що ти там бачив!

Патер Гондо послухав. Удав ся до Орвієто і оглянув сьвятий собор. А через два дні був знов у Ватикані.

— Що-ж ти бачив у Орвієто? — запитав його папа.

Патер Гондо оповів, що в одній каплиці соборної церкви знайшов фрески Люки Сіньореллі, які з'ображають „Судний день“. Але він не оглядав докладно ані „Судного дня“, ані „Воскресеня мертвих“, тільки звернув усю свою увагу на великий малюнок, який гвардіян назвав „чудами Антихриста“.

— Що-ж ти бачив на нім? — запитав папа.

— Я бачив, що Сіньореллі намалював Антихриста таким бідним і малим чоловіком, як Син Божий, коли ходив по землі. Я бачив, що він одів його як Христа і дав йому Христове обличчя.

— Що-ж бачив ти далі? — питав папа.

— По-перше бачив я на фресці, що Антихрист так проповідував, що багаті і могуті складали у його ніг свої скарби. По-друге бачив я, що до Антихриста принесли хорого і він уздоровив його. По-третє бачив я, що до Антихриста признав ся мученик і витерпів за нього смерть. По-четверте бачив я на великім стінім образі, що люди йшли до великого храма мира, духа незгоди прогнано з неба, а всіх угнітателів позабивав грім небесний.

— Що-ж думав ти, бачучи се? — питав папа.

— Коли я се бачив, то подумав, що той Сіньореллі мусить бути божевільний. Чи він думає, що за часів Антихриста незгода буде поборена, а земля стане сьвята, як рай?

— Що-ж бачив ти ще?

— По-п'яте бачив я на образі, що монахів і сьвящеників зібрали на великім кострі і спалили. А шесте й остатнє, що я бачив, то се те, що стояв чорт і шептав Антихрестови в вухо і радив йому, як має говорити і поступати.

— Що-ж ти думав, бачучи се?

— Я подумав собі: Той Сіньореллі не божевільний, тільки пророк. Бо Антихрист дійсно прийде в подобі Христа і зробить зі сьвіта рай! Він учинить сьвіт таким гарним, що люди забудуть небо! І се буде найнебезпечнійша покуса сьвіта!

— Чи розумієш тепер, — сказав папа, — що те, що ти мені оповідаєш, для мене не нове? Церков усе знала, що Антихрист прийде узброєний прикметами Христа.

— Чи ти знав також, що він дійсно прийшов, сьвятий Отче? — запитав натер Гондо.

— Мав би я сидіти рік за роком на престолі Петра тай не знати, що він прийшов? — відповів папа. — Бачу, як повстає народній рух, що палає любовю до ближнього, а ненавидить Бога. Бачу, як люди стають мучениками за нову надію на щастє землі. Бачу, як черпають нову радість і нову відвагу зі слів: „Думайте про землю!“ — як давнійше черпали зі слів: „Думайте про небо!“ Я знав, що прийшов той, кого пророчив Сіньореллі.

Патер Гондо похилив ся мовчки.

— Чи вже розумієш, чому ти зробив зле?

— Сьвятий Отче, просьвіти мене в моїх гріхах!

Старий папа підніс очі. Його ясне око бачило крізь заслону припадків, яка закриває хід річій, і виділо, що скривається за нею.

— Патре Гондо, — сказав він, — мала дитина, яку ви поборювали в Діаманте, дитина, що була милосерна і чудотворна, як Христос, бідна, знищена дитина, яку ви побороли і яку звете Антихристом, чи знаєте, хто се?

— Ні, сьвятий Отче!

— А той, що на образі Сіньореллі уздоровляв хорих і зворушував богатих і прибивав до землі угнетателів, той, що землю зробив раєм, а людей заманив забути небо! Знаєте, хто се?

— Ні, сьвятий Отче!

— Хто-ж иньший може се бути, як не антихристіянство, як не соціялізм?

Монах поглянув, з жахом.

— Патре Гондо, — промовив папа строго, — держачи образ на своїх раменах, ти хотів спалити його? Чому? Чому не був ти для нього повний любови і не заніс його до малого Христа-дитяти на Капітолї, звідки він походить? Але ви все так робите, ви, добрі монахи. Ви могли-б той великий народній рух узяти на свої рамена, доки він як дитина лежить іще в пеленках, і занести його до ніг Христа і Антихрист побачив би, що він не що иньше, як лише подоба Христа і признав би його своїм паном і учителем. Але сього ви не робите! Ви кидаєте антихристіянство на костер, бережіть ся, щоб воно швидко не схотіло кинути вас туди!

Патер Гондо зігнув коліна. — Розумію, сьвятий Отче. Піду і шукати-му образа.

Папа підніс ся в своїм маєстатї.

— Не шукайте образа, лишть його, нехай іде своєю дорогою через простір часу. Ми не боїмо ся його! Коли він нападе на Капітоль, аби засісти на престолї сьвіта, тоді вийдемо против нього і приведемо його до Христа. Але ви зле робите, — говорив уже лагіднійше, — що ненавидите його. Забуваєте, що Сібїлля зачисляє його до відновителів сьвіта. „Високо на Капітолї молїть ся до відновителя сьвіта — Христа чи Антихриста!“

— Сьвятий Отче, коли він усуне терпіння сього сьвіта, а небо не понесе при тїм шкоди, я не буду ненавидіти його.

Старий папа усьміхнув ся найніжнійшим усьміхом.

— Патре Гондо, pozwоль, що розповім тобі одну сицилійську історію. Оповідать, патре Гондо, що коли Господь займав ся творенєм сьвіта, хотів раз знати, чи ще багато лишило ся робити. І вислав сьвятого Петра побачити, чи сьвіт уже готовий. Сьвятий Петро вернув і каже: — Всі плачуть і заводять і нарікають.

— То сьвіт іще не готовий, — сказав Господь і працював далі. За три дні післав Господь знов сьвятого Петра на землю.

— Всі сьміють ся і радіють, — сказав сьвятий Петро вернувши.

— То сьвіт таки ще не готовий, — сказав Господь і працював далі.

Сьвятого Петра післано в-третє.

— Деякі плачуть, а деякі сьміють ся, — сказав він вернувши.

— То сьвіт уже готовий, — промовив Господь.

— І так воно буде до віку, — закінчив старий папа. — Ніхто не може визволити людей з їх терпінь, але багато буде прощено тому, хто витворює в них нову відвагу зносити свої терпіння!

Переклав М. Лозинський

Леонід Андрєєв.

К Н И Г А.

I.

Лікар притулив трубку до голої груди хорого і почав слухати: надмірно розширене серце нерівно і глухо товклося о ребра, хлипало ніби плачучи і рипіло. І се була така зловіща картина недалекої смерти, що лікар подумав: „Одначе!“ але в голос сказав:

— Ви повинні уникати зворушень. Ви мабуть займаєтесь якоюсь тяжкою працею?

— Я письменник, — відповів хорий і усміхнувся. — Скажіть, будь ласка, се небезпечно?

Лікар стиснув плечима і розвів руками.

— Небезпечно, як і всяка хвороба. Років п'ятнацять — двадцять проживете. Вам сього вистачить? — пошуткував він та з поважання до літератури поміг хорому надіти сорочку. Коли сорочка була надіта, обличчє письменника стало трохи синяве, і не можна було зрозуміти, чи він іще молодий, чи вже старий. Губи його все усміхалися ласкаво й недовірливо.

— Дякую на добрім слові, — сказав він. Винувато відвернувши очи від лікаря довго шукав очима, куди покласти гроші за візиту і, накінець, знайшов: на столі, проміж каламарем і барильцем для ручок було добре місце. І туди поклав він трирубльову стару, зелененьку асигнацію.

— Тепер, здається, їх нових не роблять, — подумав лікар про зелененьку асигнацію і чомусь сумно похитав головою.

Через п'ять хвилин лікар оглядав другого хорого, а письменник ішов улицею, жмурився від весняного сонця і міркував: чому всі руді люди на весну ходять по тій боці вулиці, де холодок, а літом, коли спека, там, де сонце більше гріє? Лікар теж рудий. Коли-б він сказав п'ять або десять років, а то двадцять — значить, я незабаром помру. Трохи страшно. Навіть вельми страшно, але...

Він заглянув до себе в серце і щасливо усміхнувся.

— Як сьвітить сонце! Як буцїм воно молоде, і йому хочеться сьміятись і зійти на землю.

II.

Рукопис був товстий і аркушів у ньому було багато; по кожному аркуші йшли маленькі, густі рядки, і кожний із них був часткою душі письменника. Костистою рукою він благоговійно перебирав сторінки, і білий відблиск від паперу падав на його обличчя, як сяєво, а біля його на вколїшках стояла жінка й тихо цілувала другу костисту, тонку руку і плакала.

— Не плач, любя, — просив він. — Плакати не треба, нема чого.

— Твоє серце... І я лишуєь сама на цілому сьвіті. Сама, о Боже!

Письменник погладив рукою нахилену до його колїн голову і сказав:

— Дивись.

Сльози не давали їй дивитись, і густі рядки рукопису бігали хвилями, ломались і розпливалися в її очах.

— Дивись, — сказав він другий раз. — Ось де моє серце. І воно на віки лишиться з тобою.

Се було так сумно, коли конаюча людина думає жити у своїй книзі, що ще густійші і більші стали сльози його жінки. Їй потрібне було живе серце, а не мертва книга, яку читають усі: чужі, байдужі і нелюб'язі.

III.

Книгу почали друкувати. Заголовок її був: „В обороні знедолених“. Складачі розірвали рукопис на клаптики, і кожний складав тільки свій клаптик, який иноді починав ся з половини слова і не мав зміслу. Так у слові „любов“ — „лю“ лишилось у одного,

а „бов“ дісталось другому, але се не мало ніякого значіння, бо вони ніколи не читають того, що складають.

— Щоб йому добра не було, сьому письменникови! От анахтемське письмо! — сказав один і морщучись від гніву і нетерплячки закрив рукою очи. Пальці руки були чорні від олов'яного пороху, на молодому обличчі лежали темні олов'яні тіни, і коли робітник відхаркнув і плюнув, слина його була окрашена тим же темним кольором. Другий складач, теж молодий — старих тут не було — виллював зі швидкістю і зручністю малпи потрібні літери і тихенько співав:

„Ой, доленько чорна, ой доленько темна,
Важка як зелізо, як пара нікчемна!

Далі слів пісні він не знав, і мотив у нього був свій, одноманітний і нехитро-сумний, як шелест вітру в осінньому листю. Решта мовчала, кашляла і випльовувала темну слину. Над кожним горіла електрична лампочка, а там далі, за стіною з дротяної сітки, мріли темні обриси відпочиваючих машин. Вони витягали вузлуваті чорні руки і тяжкими, похмурими масами давили асфальтову долівку. Їх було багато і лячно тулилась до них мовчазна п'ятьма, повна утаєної енергії, гомону і сили.

IV.

Книжки рядами стояли на полицях і за ними не видно було стін; книжки високими купами лежали долі, і з заду магазину в двох темних кімнатах лежали все книжки й книжки. Здавалось, що мовчки здригаєть ся й рветь ся на около скута ними людська думка, і ніколи не було в сій царстві книжок справжньої тиші й справжнього спокою. Сивобородий пан із розумним виразом лиця з шанобою розмовляв із кимось по телефоні, пошепки вилаяв ся „ідіоти!“ і гукнув: — Михалку! — і коли хлопчик увійшов, зробив суворе лице і посварив ся пальцем.

— Тебе скільки разів кликати? Поганець!

Хлопчик злякано моргав очима, і сивобородий пан угамував ся. Ногою і рукою він витягнув тяжку пачку книжок, хотів підняти її одною рукою, але зразу не міг і кинув її назад до долу.

— Ось віднеси до Юрія Івановича.

Хлопчик узяв ся обома руками за пачку і не підняв.

— Хутко! — гримнув пан.

Хлопчик підняв і поніс.

V.

На хідниках Михалко штовхав людей і його прогнали на середину вулиці. де сніг був сірий і липкий, як пісок. Тяжка ноша давила йому спину, він хитався, фірмани гукали на нього, і коли він згадав, скільки ще йому доведеться йти, злякався і подумав, що зараз помре. Він скинув пачку в плечий і дивлячись на неї заплакав.

— Ти чого плачеш? — спитав його якийсь чоловік.

Михалко плакав. Незабаром зібралась ціла юрба народу, прийшов сердитий поліцейський в шаблю й пістолем, увзяв Михалка, його книги і все в купі повіз дорожкою в участок.

— А що там? — спитав черговий квартальний, підводячи голову від паперів.

— Надсильний тягар, ваше благородіє, — відповів сердитий поліцейський і пхнув Михалка наперед. Квартальний витягнув до гори одну руку, а потім другу. Потім по черзі витягнув ноги в широкі лякировані чоботах. Дивлячись боком із гори до долу на хлопчика, він викинув цілий ряд питань.

— Хто? Звідки? Стан? По якому ділу?

Михалко на се відповів:

— Михалко. Селянин. Дванацять років. Хазяїн послав.

Квартальний підійшов до пачки все ще потягуючись на ходу, відставляючи назад ноги й випинаючи груди, важко зітхнув і злегка попробував підняти книжки.

— Ого! — сказав він із задоволенням. Папір, в який були обгорнуті книжки, на краю продерся; квартальний відігнув його і прочитав заголовок: „В обороні знедолених“.

— Ану, ти — кивнув він Михалка пучкою. — Прочитай.

Михалко моргнув очима і відповів:

— Я неписьменний.

Квартальний засьміявся.

— Хе, хе, хе!

Прийшов неголений паспортист, дихнув на Михалка горілкою й цибулею і теж засьміявся.

— Ха, ха, ха!

А потім склали протокол і Михалко під ним зробив хрестика.

З російського переклав *Ю. Осинський.*

І. Турбєнєв.

Б А Б А.

Я йшов сам один широким полем. Раптом мені почули ся легкі, обережні кроки за мою спиною... Хтось ішов по моєму сліду.

Я оглянув ся і побачив маленьку, вігнуту бабусю, всю закутану в сіре лахміття. Обличчя бабки видніло ся в під них: жовте, вморшене, гостроносе, беззубе обличчя.

Я підійшов до неї... Вона зупинила ся.

— Хто ти? Чого тобі треба? Ти жебрачка? Чекаєш милостині?

Бабка не відповіла. Я нахилив ся до неї і помітив, що обидва ока у неї були застелені на пів прозорою, білястою плінкою або плівою, яка буває у деяких птиць: вони захищають нею свої очі від занадто яркого сьвітла.

Але у бабки та пліва не рушалась і не відкривала зіньок. із цього я видів, що вона сліпа.

— Хочеш милостині? — повторив я своє питання. — Чого йдеш за мною?

Але бабка як перше не відповідала і тільки трошки скорчила ся.

Я відвернувся від неї і пішов своєю дорогою.

І от знов чую за собою ті-ж легкі, міряні, мов підкрадаючі ся кроки.

— Знов ця жінка! — подумав я. — Чого вона до мене причепила ся?

Але я зараз же в гадці додав: Мабуть вона сліпуючи збила ся з дороги, йде тепер по наслуху за моїми кроками, щоб разом зі мною вийти в людяне місце. Так, так; це так.

Але чудний неспокій помалу заволодів моїми думками: мені почало здавати ся, що ця бабуся не тільки йде за мною, але що вона направляє мене, що вона мене пхає то на право, то на ліво, і що я мимоволі слухаюсь її.

Одначе я йду далі... але ось попереду, на самій моїй дорозі, щось чорніє і ширить ся... якась яма... „Могила!“ блиснуло мені в голові. — Ось куди вона штовхає мене!

Я круто повертаю назад. Баба знов передо мною... але вона бачить! Вона дивить ся на мене великими, злими, зловіщими очима... очима хижої птиці... Я насуваюсь до її лица, до її очей... Знов та-ж темна пліва, те саме сліпе й тупе обличчя...

Ох! думаю я... ця баба — моя доля. Та доля, від котрої не можливо втекти чоловіку!

Не втекти! не втекти! — Що це за божевілля... Треба спробувати.

І я кидаю ся в бік у другому напрямі.

Я йду хутко... Але легкі кроки як перше шелестять за мною близько, близько... А попереду знов темніє яма.

Я знов повертаю в другий бік... І знов той самий шелест позаду, і та-ж грізна пляма попереду.

І куди я не кидаюсь, як заяць обскочений стрільцями... все те-ж, усе те-ж!

— Стій! — думаю я. — Піддурю-ж я її! Не піду нікуди!

І я в мить сідаю на землю.

Баба стоїть позаду, в двох кроках від мене. Я її не бачу, але почуваю, що вона тут.

І раптом бачу: та пляма, що чорніла далеко, пливе, повзе сама до мене!

Боже! Я оглядую ся назад... Баба дивить ся просто на мене і беззубі уста скривлені усмішкою...

— Не втечеш!

Переклала з російського Кат. Лозенко.

Війна і опозиційні елементи в Росії.

I. Російські опозиційні партії.

Війна! З якою радістю стрінули цю звістку всі вороги сучасного російського урядового і суспільного ладу! Не кажу вже про всю російську опозиційну ірреденту (Українців, Поляків, Фінляндців і в.), про російських соціалістів усіх напрямів; але-ж навіть дуже непевні російські ліберали, хоч і обережно, особливо в перших хвиликах війни, виявляли свої мрії і надії сплоджені воєнною авантюрою царату. Досить згадати порівняння, які робили деякі часописи (між ними і пів-урядове „Новое Время“!), котрі Порт-Артур називали новим Севастополем, щоб зрозуміти, в якій мірі для всіх незадоволених російсько-японська боротьба з'являла ся вістником кращої будущини.

Одначе найбільше ваги має питання, о скільки ці ліберали творять силу, з якою прийдесть ся рахувати ся з одного боку царському урядови, а з другою боку російським революціонерам і свідомій частині підбитих націй. За часів „Народної Волі“ російський лібералізм не міг здобути ся на аби-яку організацію, і то головним чином із приводу своєї нещирости, дуже неймовірної опозиційности і, отверто кажучи, звичайної боязни.¹⁾

---

¹⁾ Ми не всюди можемо згодити ся з поглядами шан. автора, а спеціально що до його оцінки російських тзв. лібералів. Коли шан. автор сягає аж у часи »Народної Волі«, то не від річи буде пригадати, що російські ліберали зробили тоді дуже багато для вияснення принципів лібералізму не тільки партійного, але взагалі російського (Вольное Слово) і що тут приходило ся їм поборювати дуже

Нездарність російських лібералів виявила ся зараз по смерті Олександра II, коли вони не могли здобути ся на сміливість підперти хоч би Льоріс-Мелікова з його знаменитою „конституцією“. Така слабкість лібералів не давала ніякої надії на досягнення в близькій будущині політичної свободи в Росії. Коли напроти себе стоять самодержавно-бюрократичний уряд, опертий на темні маси, а з другого боку соціально-революційні елементи, то з огляду на таке різке, діаметрально протилежне становище боротьба мусіла-б протягнути ся доти, доки більша частина тих темних мас не стала-б свідомо на сторону революції, ліберальна буржуазія, не маючи організації ні твердої програми, зовсім не була для уряду небезпечна. В наші часи, після зневіря що до особи Миколи II, після остаточного переконання, що революція зверху, се безпідставна шрія, починають ся заходи з метою більш планової опозиційно-ліберальної боротьби, наслідком чого з'являеть ся засновання власного органу під назвою „Освобождение“. В цій часописі російські ліберали протягом часу займають усе більш опозиційне становище і в кінці не задовольняючись конституційною монархією, добалакались до республіканського устрою в будучій політично-вільній Росії!

Отже-ж зовсім несподівано після вибуху війни проф. Струве, редактор „Освобождения, сей доси гостро радикальний ліберал, дав своїм прихильникам раду, щоб замість „Боже царя...“ кричали „Да здравствует Россия“, „Да здравствует армия“... Може це з його боку лише та стара тактична помилка російських лібералів, котрі шріють, що йдучи буцім-то в унісоно зі зворушенням національно суспільством здолають усіх незадоволених притягти до себе і по-

---

багато антиліберальних поглядів не лише в урядових, але і в революційних кругах. Може в сьому невияшеному стані думок і лежала головна слабкість російських лібералів, які крім того й соціально не виявляли з себе ніякої такої сили, що могла-б відіграти ролю хоч девчому аналогічну до ролі прим. колишнього французького буржуазійного лібералізму. Взагалі оперованс чужими, французькими та англійськими шабльонами в осуджуваню російських суспільних і політичних порядків наробило дуже багато шкоди всім російським партіям, а особливо революційним. Що російські ліберали не піддержали тзв. Льоріс-Меліківської конституції, се зовсім натурально й оправдано; адже ся пародія на конституцію й зроблена була навмисно для затуманення наївних і не давала лібералам навіть ніякої можности піддержати її, а робити задля неї революцію, се вже був би верх наївности. *І. Фр.*

вести в бажаному напрямі. Не треба доказувати, що це дуже небезпечно, можна навіть сказати, зовсім негодяща гра з огляду на низький ступінь політичного виховання російського буржуазійного суспільства. Здавалось, що проф. Струве здолав досить уявити собі, що нема иньшої дороги для досягнення політичної свободи, як дорога боротьби без ніяких, хоч би найменших уступок нездарній самодержавній бюрократії. Захоплений зорганізованими при помочи поліції, шпігунів і босяків маніфестаціями редактор звернув із вище показаного шляху, не вмючи як слід розібрати ся в щирости прояв патріотизму недозрілого суспільства. Йдучи далі в такому напрямі, російський опозиційний лібералізм може дуже легко свої ідеї і принципи продати урядови за „миску сочевиці“ мрійних реформ. Розуміть ся, і це траплять ся лиш тоді, коли уряд буде в сильному клопоті. Коли-ж йому удасть ся побідити всіх справжніх „Японців“ чи то в середині, чи за кордоном царства, то тоді ліберали з'їдять облизня, як уже з ними бувало. Але може бути й так, що користуючись закордонними і внутрішніми колотнечами ліберали дійдуть до влади. Особливо це може скоїтись тоді, коли війна цілком викаже неможливість існування самодержавія, а побільшенне суспільно-революційної пропаганди злякає уряд марою близьких народніх розрухів. Як би не були „радикально“ настроєні ліберали, все-ж вони ніколи не зачеплять справжніх інтересів пануючих клас і реакціонери це добре розуміють.

Російський лібералізм має досить численних прихильників серед усіх земств, серед професіональної інтелігенції і навіть серед чиновників і офіцерів. Вплив і сила лібералів виявлять ся в сю щить, як тільки вони займуть урядове становище. Яку-ж силу мають організації, що репрезентують інтереси пролетаріату? Всі знають, що існують дві партії: соціально-революційна і соціально-демократична робітницька. Перша сильно потерпіла після атен-тату на Сіп'ягіна. Пльве, дбаючи за свою шкіру, перш усього взяв ся до соціалістів-революціонерів. В цьому допомгла йому зрада. Др. Євген Черняхівський видав майже всю Катеринославську і Київську організацію, що займала ся масовою агітацією, а офіцер Грігорєв видав т. з. „Боевую організацію с. р.“. Процес показав, що боева організація була дуже слаба і існувала майже виключно дякуючи незвичайній енергії одного чоловіка (Гершуні). Процес цей показав також, як тяжко в паші часи зібрати людей під прапором террору і що боевій організації с. р. в особі Гершуні іноді приходилось

тягнути до себе людей, котрі очевидячки не мали ніякої охоти коштом свого життя стати народними героями (Григорев).

До зневірення в терорр причиняєть ся також надія соціалістичної інтелігенції і передових робітників систематичною агітацією скорійш осягнути політичне визволення. Правда, соціалісти революціонери розкинули чимало брошур і відозв, але у них десь певне не має досить сил, щоб організаційно скористувати ся можливими наслідками сього способу агітації. Діяльність їх після вибуху війни виявила ся лиш одним невдачним проєктом замаху на Плеве (?) (смерть Казанова в „Hôtel du Nord“). Видано також скілька відозв. Треба одначе признати, що соціалісти-революціонери в загалі виказують досить революційного запалу. Вони перші і майже одні з сучасних російських революціонерів видавали революційні брошури для селян і енергічно ширили недєгальну літературу по селах. Вони також далеко ширійше і отвертійше, ніж соціалні-демократи висловлюють ся про національне питання. Таке становище дає їм змогу вийти в близькі відносини з революційними організаціями иньших національностей у Росії. Що до централізації партійного заряду, то безумовно у соціалних революціонерів ця справа поставлена досить добре. Партійний заряд у них сходить ся ві вьшому з єдиним закордонним партійним органом „Революціонная Россія“. Навпаки, соціал-демократи в незвичайно важній історичній хвилі в прямованню до сполучення на скликаннюму з сього приводу з'їзді вповні виказали гострі ворожі відносини між іскровцями (прихильниками програму „Искри“) і централістами з Луніном на чолі. На одному зібранню дійшло навіть до поганої лайки між ворожими таборами. Ця несимпатична боротьба ще неприємнійша для всіх, хто бажає загибелі царату, коли звернемо увагу на те, що російські соціал-демократи справді далеко сильнійші, ніж соціалісти революціонери, мають більше безпосереднього впливу серед робітників і таким чином опирають ся на далеко міцнійші основи.

Систематична праця ріжних соціал-демократичних гуртків, груп і місцевих організацій виховала чимало робітників, що признають ся зовсім свідомо до соціал-демократичної програми. Окрім того соціал-демократи навіть у найкритичнійших для себе хвилях, на скілько мені відомо, підтримують постійні зносини хоч із невеликою частиною робітників, хоч із поодинокими людьми. Вони наділяють їх літературою і відозвами, що йдуть із рук до рук, тоді

як соціалістам-революціонерам не раз приходиться ся лиш розкидати свої проклямації, без ніякої певности, чи дійдуть вони до рук тих, для кого призначені. Діяльність соціаль-демократів, особливо в південній і південно-східній Росії, має виразний характер постійного, глибоко закоріненого руху, тоді як діяльність соціалістів-революціонерів, виявляючись зовсім несподівано в деяких місцях незвичайно блискучо і сміливо, так само скоро гасне. Що наслідки діяльності соціаль-демократів досі не проявлялись кожного року з однаковою силою в масових і иньших демонстраціях, то на перешкодї сьому стоїть передовсім мобілізація в такі часи урядом великих мас війська й поліції.¹⁾ Коли-ж пригадаємо демонстрації в Ростові, в Києві 1901 р. і иньші, якими уряд був несподівано захоплений, то дійдемо до переконання, що праця соціаль-демократів не була без здобутків. Навіть у страйках минулого року, що мали здебільшого характер стихійний, були виразні признаки наслідків інтензивної партійної агітації. Не можу при тім не звернути уваги на цей цікавий факт, що соціаль-демократичний і в загалі революційний рух поширив ся найбільше в землях не-російських, хоч і в Великоросії є місця (Московщина) з сильно розвиненим великим промислом. Треба признати також соціаль-демократам, що вони ні на ступінь не одступили од принципу „геть із террором“, думаючи, що лиш крок за кроком, працюючи „в потї чола“ можна здобути політичну свободу. Тим лише я поясняю собі їх гостру, завзяту, часто несимпатичну і з боку революційної етики шкідливу (особливо для робітників!) сварку в соціалістами-революціонерами. Що до відносин до неросійських організацій, то соціаль-демократи в загалі займають становище досить невизначне. Ледви останніми часами „Искра“ звернула увагу на Польську партію соціалістичну (П. П. С.), а перед тим зносила ся з такими гуртками, як Соціалдемократія Царства польського і Литви, або „Пролетаріят“, тому лише, що вони не ставлять незалежної, сепаратистичної програми. Що-ж до українських партій (Р. У. П. і У. С. П.), то „Искра“ досі цілком нехтує їх.

Кінчаючи огляд російської опозиції, не можу ще раз не заважити, що на здобуття політичної свободи могла-б мати найбіль-

¹⁾ Агітація серед війська ведеть ся не так давно. Перші почали вести роботу соціалісти-революціонери.

ний вплив із посеред російських революціонерів — соціально-демократія. На перешкоді тому стоять між иньшим хиби в організації, і в інтересі робітників, яких дуже легко можуть поминути ліберали, треба бажати, щоб російські соціально-демократичні комітети сполучилися в одну сильну партію і в відповідний час почали атаку зразу на всіх пунктах.

II. Ірредента.

Все дужший і дужший утиск царського уряду в напрямі „обрусїня“, який захоплює що раз нові загарбані краї, розбудив прямування до національного відродження майже серед усіх націй пригноблених царатом. Повстають пів-легальні і легальні товариства просвіти, з'являється національна, зовсім уже нелегальна агітація, виходять часописи і брошури, а слідом за націоналістичним ідеї рух суспільно революційний, який часто користується працею, веденою доси виключно з заміром національної оборони. Виступають проти уряду і такі племена, як Ести й Латиші, яких російська гакатистична преса лукаво підтримувала проти Німців. Як не чудно, але-ж це зовсім певно, що закладаються національні і революційні гуртки серед Білорусів, найменше національно свідомого славянського народу. В наші часи, в часи все більшої класової свідомості робітників, рух виключно національний ніколи не може гостро зворушити народніх мас і таким чином не може рішучо допомогти до знищення існуючого державного ладу в Росії. Лише сполучення агітації класової з рівнобіжним виясненнем сільському і міському робучому людови його прав на національний розвиток, на отримання соціалістичної просвіти в найбільш зрозумілій рідній мові, що можливе лише при власному політичному устрою, — таке лише, повторяю, становище революційно-соціалістичної ірреденти може міцно загородити шлях як урядови, так і всякого сорта „лібералам“ до притягнення на свій бік робучого люду при помочи аби яких уступок, а коштом його насущних потреб. Останніми літами більшість російських ірредентистичних партій іде в сьому напрямі. П. П. С., котра вже давно поставила пункт „самостійної Польщі“, иноді навіть за далеко заходить у бік націоналізму (в часописах), що соціалісти Поляки поясняють історичними умовами їх краю. Не знаючи ближче сучасних польських відносин, можна би з сього приводу робити лиш принципіально теоретичні закиди, бо на практиці

одержала гору, о скільки можна судити, власне революційна система П. П. С.

З посеред усіх націй для нас, розуміється, найцікавіші ті, котрі чи розвитком національної свідомости, чи силою і впливом організацій, чи історично доказаним революційним настроєм людности будуть мати в купі з иньшими рішучий вплив на боротьбу з царатом. Такими націями я лічу: Грузин, Вірмен, Фінляндців, Поляків і Українців. Що до Кавказу в загалі, то у мене дуже мало жерел до оцінки впливу кавказських революційних груп. Дві кавказські нації доси найбільше виявили своє опозиційне становище: Грузини і Вірмени. Серед Грузин розвивається більше рух національно-революційний; серед Вірмен останніми часами почався рух також і соціалістичний. Грузини особливо зворушилися після підлої адреси вірности царю грузинської шляхти (1900 р.) з приводу столітнього прилучення Грузії до Росії.¹⁾ Грузинські патріоти видають у Парижі часопис „La Georgie“ і ширять нелегальну літературу серед свого суспільства. Вірмени далеко більше революційно настроєні. Вони не цураються і терору, як показали події в Баку. Грабунок вірменських церковних маєтків зворушив і тих Вірмен, яких не захопила досі революційна агітація. Що до соціалістів, то існують дві вірменські соціально-демократичні групи: одна стоїть у близьких відносинах із російською соціально-демократією, а друга домагається федеративного сполучення соціалістичних організацій у Росії.

Про Фінляндію мені не прийдесть ся багато говорити. Висока культурність Фінляндців виявила ся на останній французській виставі в Парижі, де всі чужоземці дивувались розглядаючи їх культурні здобутки. Мало того, всі признали, що коли иньші держави головним чином виставили свій промисловий, фабричний і військовий поступ, маленька Фінляндія звернула найбільшу увагу на виявлення загальної народної просвіти. Національна свідомість Фінляндців і одностайність виявились фактами всім відомими. Досить пригадати лиш адресу-протест до царя з 550 тисячами підписів (на 2 $\frac{1}{2}$ міл. населення!), щоб зрозуміти, яким духом дише та народність. Що вони в корисній для себе хвилі прилучаються до загального революційного руху в Росії, се річ зовсім (? Ред.) певна.

¹⁾ Див. Літ.-Наук. Вістник, т. XVI, ст. 179, 2 від.

Треба лише пам'ятати, що Фінляндці мусять бути дуже обережні, бо втрата для них сильно велика. Вони не можуть легкодушно віддати знищенню свою країну, де кожний кавальчик землі, якою вони на різні способи користують ся, без прибільшування політичї їх кривавим потом.

Єдиною жидівською революційною організацією є партія, що виступає під назвою „Бунд“. Придивляючись не раз до агітації Бунда, до наслідків її, до революційного настрою і солідарности жидівського пролетаріату, я не можу не згодити ся на те, що Бунд зовсім справедливо боронить своєї окремоности і не хоче инакше як федеративно ввійти в звязок із російською соціалъ-демократією. Яке велике значіння має жидівський рух, доказає завзяте, з яким уряд в особі Плеве гонить Жидів. Кишинівський і иньші погроми, висилки, масові арешти і всякий утиск, се відповідь уряду на становище жидівського пролетаріату. Але Бунд не лякаєть ся того зовсім і далі енергічно веде роботу. Можна сказати, що тепер нема ні одного найбільшійшого містечка на Україні (не кажучи про Литву), де-б не було прихильників Бунда, де-б не заходили відозви або й брошури друковані жаргоном. Чимало страйків провів Бунд із успіхом, і що року його організації по деяких містах демонстративно сьвяткують 1 мая. Одну лише хочу зробити увагу. Уряд усіми силами стараєть ся запевнити народ, що в загалі весь революційний рух роблять Жиди. Отже чи не лучше було-б для справи жидівського пролетаріату, зберегаючи внутрішню незалежність організації й агітації, явно (в демонстраціях і т. и.) виступати під прапором льокальних російських, польських чи то українських партій?

Од Жидів перейдемо до Поляків. В Польщі, як я вже написав вище, найбільше впливу має П. П. С. Вплив польської партії соціалістичної сильно побільшав від тоді, як вона почала видавати для селян часопись „Gazeta Ludowa“. З широких дописів, по змісту певне оригінальних, можна міркувати, як далеко сягає вплив сеї партії. Те-ж саме можна сказати і про її вплив на промислових робітників, для яких партія видає потайно часопись „Robotnik“. О скільки можна судити, П. П. С., се найсильніша революційна партія польська, яка має доси за собою більшість робучого люду.

Партія т. з. Соціалъ-демократія Царства польського і Литви має прихильників майже виключно в Варшаві і Лодзі і в демонстраціях користуєть ся помічю Бунда.

Третя польська соціалістична партія, т. з. „Пролетаріят“, іще слабша. Часописі її рідко мають більше як одну-дві оригінальні робітницькі дописи.

До війни здавало ся, що досить популярні серед опозиційного дрібно-міщанства, дрібно-шляхецтва і по деяких селах були польські народові демократи (націоналісти). Одначе рішуча хвиля, яка наступила по вибуху війни в становищі всіх нелегальних організацій, виявила зразу й становище польських націоналістів. Злякавшись „революції“ вони перейшли отверто на сторону консерватистів і таким чином стратили всякий вплив на можливі в близькій будущинні події. Про шляхецко-буржуазійні сфери (консерватистів, угодовців) нема що й казати. Вся їх політика і вся надія на те, що ліберали, добравшись до уряду, умовлять ся з ними. Коли-б це справді збулось, то тоді Польща замість теперішніх московських чиновників дістала би власних шляхецко-націоналістичних гнобителів, із якими польські робітники і селяни (не кажучи вже про Русинів!) мали неприємність познайомити ся в Галичині.

Огляд російської ірреденти скінчу Україною. Справжня революційна агітація почала ся на Україні ледви в 1900 р. Спішу при тім завважити, що я не належу до тих, котрі зовсім не признають легальної просьвіти на Україні і в загалі легальної діяльності. Одно лише мушу сказати, що заходи українофілів, які старали ся провести хоч аби-які цензурні книжечки, особливо історичні, на мою думку дуже шкідливі. Краще не давати селянам нічого, як псувати їх поганими, на половину брехливими, а на половину незрозумілими історичними видавництвами тільки тому, що иньших не дозволяють друкувати. Доки не буде змоги давати народови кращі історичні видання, лучше в легальній діяльності обмежити ся книжками спеціальними і красним письменством. В сьому напрямі можна також багато зробити і справді вже досить зроблено для познайомлення народа з рідною мовою і в користю просьвіти на рідній мові. Але вернемось до діла. І українська інтелігенція зраділа війні, покладаючи в ній такі самі надії, як і иньші „вірні“ піддані безталанного Миколи II. Наші ліберали зібрали ся навіть на раду в одному місті і вже зробили були постанову надрукувати протест од Українців проти війни, але, звичайно, злякались і замовкли. Властиву революційну опозицію на Україні творять українські соціалісти, що виступають під назвою: Революційної Української Партії (РУП) і Української Соціалістичної Партії (УСП).

Вони лише ведуть постійну, невтомиму революційну агітацію при помочи брошур і відозв. Здається, що Р. У. П. має більше організаційного впливу, більше звязків і ширить багато нелегальної літератури. Після вибуху війни зворушила ся знов і У. С. П., масово розповсюджуючи відозви. Розглядаючись у соціалістичних українських виданнях обох партій можна на певно сказати, що свідомість робучого люду на Україні швидко йде вперед. Окрім безумовного впливу українських соціалістів на опозиційне становище селян треба в загальні сказати, що настрої українських селян, о скільки мені приходилось самому або через людей і часописі за ним слідити, є для війни сильно неприхильний і смж дуже легко при нагоді можна скористувати ся.

З усього доси сказаного про опозицію в Росії видно, що матеріялів для революційного руху досить багато. Передовсім одначе треба, щоб сполучили свої сили російські соціаль-демократи, зрікши ся думки обгорнути весь соціалістичний рух у Росії. Треба також, розуміється, щоб прийшло до згоди між соціаль-демократами і соціалістами революціонерами. Можливість забезпечити як найбільшу політичну свободу народови не повинна бути пропущена. Може не скоро вже уряд буде в такому як тепер клопоті... Що-ж до ірредентистичних революційних організацій, то вони повинні залишити на якийсь час свої сепаратистичні прямування і користуючись обставинами, в спілці з російськими революціонерами звалити самодержавний лад. Коли-ж російські соціалісти не зрозуміють незвичайної важности історичної хвилі і не приновлять до неї способу діяльности, то ірреденті лишається лиш надіятись на власні сили і підготовляти чим скоріш федеративний звязок усіх революційних неросійських партій.

С. Загородний.

Філософія оптимізму.¹⁾

Розпучливі голоси про „банкротство науки“, що від деякого часу гомонять по цивілізованому світі, не є повою появою в історії людської думки. Опроче й ті, що втратили віру в силу науки, не перечать, що вона зробила багато в справі поліпшення долі людства й побільшення його матеріяльних богацтв. Та про те вбачають вони всю безсильність науки в розв'язуваню моральних і філософічних питань, що ними в найвишій мірі цікавиться ся освічена частина людства. По їх думці наука з'ушла лише зруйнувати основи релігії, а тим самим відібрати людству ту розраду, яку воно черпало з релігії; щось ліпше й стійніше на місце релігії сотворити — наука не змогла.

І справді — сучасне людство живе серед загального, невідрадного розстрою. Хоч обставини, в яких живе нинішня людина, багато більше ніж перше уможливають їй розвиток і досконалене

---

¹⁾ «Філософія оптимізму» — се підзаголовок книжки проф. Іллі Мечнікова «Студії над людською природою», що вийшла торік по французьки та, як мало котра иньша книга, зацікавила широкі круги учених спеціалістів таї загально інтелігенції. Перед кількома місяцями вийшов її німецький переклад, зроблений звісним ученим-фізиком і філософом В. Оствальдом. І. Мечніков, тепер директор одного відділу славного інститута Пастера в Парижі, був зразу професором в Одесі, та задля своїх поступових переконань мусів виїхати з Росії. Вже в Одесі, як професор зоології, здобув собі своїми працями славу визначного дослідника; в Парижі перекинувся на иньше поле природничих дослідів та просявив ся як творець «порівнючої патології». Книга, з якої тут даємо реферат, є доказ, що Мечніков не поринув зовсім у своїх працях спеціаліста, а навпаки **заховав** незвичайно тонке чуте й розуміне філософічних і суспільних течій свого часу.

великої скількості її функцій, то все-ж таки почуває вона всю свою безпунтність із тою хвилиною, коли доводить ся їй рішати про напрям свого життя та означувати свої відносини до сім'ї, народа, раси, цілого людства.

Той хоробливий стан проявляєть ся в незадоволеню існуючим та доводить до песімізму або містицизму. Відомо, що більшість філософічних систем ХІХ столітя — се ніщо инше, як неґація щастя, а їх консеквенція — знищенє бутя. І справді скількість самовбійств у цілому культурному сьвіті сильно побільшала.

Ось тут глядіти треба жерела тих змагань, що в найновійших часах силкують ся оснувати нові реліґії або поліпшувати, відроджувати старі. Та з другого боку вже від давного часу насуваєть ся людям питанє, чи ніщо инше, як тільки віра, не змогло-б управильнити людське житє та з загального розстрою й незадоволеня вивести людину на шлях щастя, до фізичної й духової гармонії. Мудреці й філософи ріжних часів думали, що людська природа саме подає нам усі потрібні умови, що з них можна побудувати основи розумової моралі.

Так грецька думка вбачала лік на розстрій і незадоволенє людини, а тим самим і мету нашого морального життя, в його згоді з природою. Людське тіло було для Греків ідеалом краси: на образ і подобіє його сотворили вони своїх богів. Плеканє й досконаленє всіх своїх здібностей доводило Греків до того супокійного, погідного універсалізму, тої „божеської“ гармонії, що нам доси видають ся недосяжними.

Та в иньшій напрямі подала ся думка людська на Сході, — та думка, що опісля заволоділа також сьвітом римським. Суцільність людської природи була тут розбита. Передовсім виділяєть ся тіло, — ся хвилева поволока, сей хвилевий одяг, сей негідний тягар духа. Роздвоєна людська натура тратить давню творчу силу; впливи небесних сил входять на її місце. Суперечність між силами земними й небесними росте; для людської природи родить ся погорда. Тіло належить умертвляти, бичувати: санкція для морального життя людини приходить геть зпоза обсягу природи.

Добре знаємо, який був вплив письменників і теологів христіянських на розвиток того дуалізму. Чи-ж прим. російська секта скопців не вказує як на привід до своєї практики калічення тіла на слова сьв. Матвія (XXI. 11. 12) про евнухів, котрі стали та-

кими, щоб увійти до царства небесного? Розкинений тими письменниками посів сходить ненастанно: енцикліка папи Льва XIII „De secta Massonum“ із 1884 р. вчить нас про конечність усмирюваня бурливих аспірацій людської природи.

На всіх полях людської діяльності слідно вплив того дуалізму. Згадаймо лише про повний занепад різьбарства в VIII стол.! Тен (Taine), аналізуючи штуку середніх віків, каже: „Могло би здавати ся, що все людство звиродніло та людська кров з'убожіла“.

Але-ж і античний світогляд не загинув зовсім. Навпаки — з новою силою виступає він у ту мить, коли людина оглядаєть ся за природними основами для своєї моралі, відкидаючи таку моральну санкцію для своїх вчинків, яка походить зпоза „сього світа“. Часи „Відродження“ знов попхнули людей до студіюваня людської природи: тогочасна штука — се найкращий доказ сього.

Яка причина такого хитаня людського духа від одної крайности до другої? Чому стільки людських істот пидіє й хиріє в фізичних і моральних невгодах? Де жерело того розстрою між людськими поривами та силами? А найважнійша річ — чи людська природа може дійти до повної гармонії? Отее питання, що станули перед одним із найбільших сьогочасних учених, Мечніковим, та спонукали його відірвати ся від учених занять спеціаліста по лабораторіях та перейти на голосну арену боротьби й спорів. Наляканий особливо зростом містицизму, в якому розпука, сумніви й ревігнація шукають захисту перед бурею сьогочасного життя, не знайшовши заспокоєня в дотепершній науці (відси й голоси про „банкротство науки“!) — стає проф. Мечніков перед своїми противниками з виразами иньшої віри, багато погіднійшої, ніж містицизм.

Пізнанє людської природи є для вченого бактеріолога одиноким виходим із умової кризи, серед якої тепер живемо. Наука, яка доведе нас до того пізнаня, покаже нам також способи, як усмирятн суперечности, та дасть нам вірну картину життя й смерти.

„Студії над людською природою“ складають ся з трьох частин. У першій подає Мечніков „дісгармонії людської природи“, факти та причини, що родять суперечности й песімістичний настрій. У другій частині автор показує й оцінює перед нами релігійні й філософічні системи, в яких бачить „змаганя до ослабленя лиха, що корінить ся в дісгармоніях людської природи“. Третя

частина дає нам образ того, що „наука може зробити задля ослаблення дісгармоній людської природи“.

При теперішнім стані науки не може бути досліджуване людської природи відокремленим епізодом у науці. Дослідник мусить усе тямити про розвій усього органічного світа. Отже знаємо, що заки ще чоловік появився на землі, заселявали її многи рослини й звіринні організми. Одні з них живуть іще в наших часах, інші-ж не могли достосувати ся до перемін в оточуючій їм середі та загинули. Годі одначе думати, мов би то загиніли постигла тільки організми на нижшій ступні розвитку. Навпаки — загиніло багато животин із високо розвиненими організмами, а багато організмів із слабенькою розвиненою організацією протривало від епохи камяного вугля до наших часів. Тут рішав не висший або низший ступінь розвитку, а тільки здібність даного організму достроїти, пристосувати ся до змінених внішніх умов буття. Ті факти ясно доказують, що нема в природі тої сліпої, безоглядної тенденції до розвитку, про яку пишуть деякі природники. Далі нема сумніву, що появляють ся нові організми, яких форми належать до нижших, — ось як деякі мікроби та *pediculus vestimenti*. Останні появили ся аж геть після чоловіка. При житю остали отже тільки такі роди, які зуміли вжити ся в нові обставини буття. Досліди Дарвіна над орхідеями та досліди інших учених над деякими родами пчіл і ос показують дуже добре той процес пристосованя до оточеня. Їхній механізм прямо досконалий, так гармонійний із оточенем, що дехто вбачує в ньому плянову й систематичну інтервенцію висшої сили, яка свідомо творить ту гармонію.

Коли одначе ліпше вглянемо в природу, то побачимо, що біля такого гармонійного механізму пристосованя до обставин життя існують іще невдатні, скривлені породи. Скільки-ж то комах гине задля своєї нездібности роздобути собі поживу! Кілько даремної праці й труду з'уживають деякі комашки, щоб дібрати ся до меду в цвітах, яким вони лише можуть пожити ся! Чому мати-природа, що призначила для них поживою мід цвітів, не дала їм разом відповідних до здобутя меду приладів і сил? Якій руїні в звірячому світі сиринює ся половий інстинкт! Скільки смерти приносить він — він, що має служити до розмножуваня! Чи-ж не дісгармонійний той інстинкт, що тягне нетлі до світла й до смерти!

Коли-б у всіх животию була свідомість та здібність уділювати свої вражіння і думки, то одні (напр. орхідеї) визнавали би філософію оптимістичну, бо-ж усе їм щасливо веде ся, — иньші-ж (напр. петлі, що їх інстинкт половий жене до огню) були би непримиреними песімістами. Бо ї якже сей світ лихо для них уладжений — ліпше було-б їм не родити ся, а ще ліпше, коли би світа взагалі не було!

Для нас найважійше питанє, до котрої категорії причислити нам людину. Відповідь на те питанє залежить від відповіді на иньше питанє, що ось як формулуєть ся: чи людська природа гармонійна з обставинами, серед яких живе людина? Чи може людина — се організм дісгармонійний?

Годі відповісти на ті питання, заки не рішить ся kwestія про становище людини в природі. Наукова критика мусить передовсім опрокинути ті погляди, що добачують у людині результат якогось ввімкового акту сотвореня.

В нинішній науці нема ніякого сумніву про близьке спорідненє людини з антропоморфними малпами. Нові досліди основно опрокинули всі заміти, які в своїм часі робив зоолог Оуен про різницю між будовою малпачого й людського мізку. Ще більше — нові досліди показали спільні признаки кормового каналу. Ембріологія дає нам нові докази про спорідненє людини з антропоідами. В найновіших часах проби з суровицею (*serum*) виказали наглядно й понад усякі сумніви те спорідненє.

Вже Дарвін завважив, що деякі породи, замість поступенно розвивати ся, повставали незвичайно скоро. Тут проф. Мечніков показує ся прихильником теорії Де Вріє (*De Vries*). Перші люди повстали ймовірно в наслідок скорого пролону: мов які тенії, чудові діти, народили ся вони з антропоморфних малп. Відерсгайм обчислив, що людина наділена в відношеню до своїх попередників 15 органами, що розвивають ся, — але рівночасно є в неї 17 органів, що стоять у стані повільного заникання та виконують свої фізіологічні функції недокладно. Всі ті більш або меньше заникаючі органи з одного боку дають свідоцтво людському походженю й становищу в звірячому світі, — з другого-ж боку дають основу дальшим выводам проф. Мечнікова.

В неодному з'уміла штука перевисшити природу та витворити форми досконалі, ідеальні, яких у природі дарма шукати. Ні один звук природний не встоїть ся в порівнаню з гарною музикою. В го-

родництві й плеканню птахів витворив чоловік нові відміни, багаті барвами й формами. Та всякі з'усилля красних штук, чи то малярства, чи різьбарства, представити людину в досконалішій формі, ніж се робить природа, не повели ся. Крила на ногах людини в штуці грецькій або на плечах людини в штуці християнській — ні трохи не зробили людини кращою, ніж вона є в дійсности. Форма, зверхній вид людини — се для нас безумовно найідеальніша краса й досконалість. Та далеко до такої досконалости, коли приглянемоє усьїй організації чоловіка.

Людську шкіру покриває волосіне. Може би прихильники цілевости й божого провидіння зволили пояснити нам „ціль“ сього волосіня. Зьвірині волосє потрібне, щоб захищати її перед холодом, але по що його нам, які без одягу ні кроку не ступаємо? За те лікарі вміють вичислити цілу низку хворіб, що дошкулюють людині в наслідок запаленя корінців того волося та спричинених мікробами, які під тим волосєм сидять собі дуже вигідно. — А зуби? Певна річ — ми дуже охотно зреклись би чести посідання зубів „мудрости“, щоб за те увільнити ся від недуг (часто смертельних), які супроводжують виклюване тих зубів. Як звісно, показують ся вони аж у старшому віці; значний процент людий їх зовсім не дістає; при жованю поживи вони ні трохи людині не помагають; оттак стоять собі „від паради“, щоб усяких „скептиків“ переконувати про походженє чоловіка від низших зьвірів. Тамтим (як ось жувачам) вони були потрібні, та вже малпи їх не потребують, а що-ж чоловік! Ну, а се-ж хіба не дуже ідеальна „цілевість“ і гармонійність у будові людського тіла (пригадуєть ся звісне „образ і подобіє боже“!), коли в людині є органи зовсім зайві задля її житя, та за те шкідливі їй і дошкулюючі їй усякими недугами! Одним таким, після наших предків (і то не малп, а ще жувачів) полишеним нам органом є хробаковатий виросток сліпої кишки. Статистично доказано, що в 25% людий він живе в стані заникання. Щоб показати, скільки лиха приносить сей орган людині, скажемо, що в часі 1895—99 в однім шпиталі в Парижі („Hospital Trousseau“) було аж 443 недужих з приводу сього органа. Але й сама сліпа кишка (coecum) є в людий, у порівнаню зі ссавцями, в стані невикінченого розвитку. Багато операцій свідчить про те, що „coecum“ се орган зовсім зайвий. Те саме можна сказати про т. зв. грубу кишку в загалі. У зьвірів, які вганяють ся за добичею або втікають перед воро-

гами, груба кишка грає ролю складу, де пробуває з'ужита пожива перед випорожненем. В нинішнього чоловіка нема в неї великої користі, та за те є вона все збірником і осідком хвороб. На 1.148 випадків рака кишок (у пруських шпиталях 1895—6 р.) 1.022 т. є. 89% хвороби мали свій осідок у грубій кишці; в тихже шпиталях на 10.537 випадків рака в проводі кормовім 40% було викликаних жолудком, без якого людина могла би дуже легко обійти ся!

Додаймо ще всякі аберації, які існують в інстинктовому виборі поживи, а побачимо цілу низку недосконалостей і хиб у наших кормових органах, — хиб, які витворюють дісгармонію в людській природі. Про велику недосконалість наших зміслів не треба й згадувати. Вельми характеристичні недокладности в наших розродних органах; досить зазначити, що в загалі у людей половий нахил та любовні почування проявляють ся довго перед половою зрілістю та довго ще тривають опісля, коли вже з віком здібність репродукційна зникла. Про якусь гармонію тут годі говорити.

А хіба-ж буває повна гармонія в родинному інстинкті? Любов до дітей, та славна любов, дозволяє людям систематично убивати малих дітей, зганяти плід (у деяких малокультурних рас є навіть спеціальні боги, що опікують ся тою практикою та окремі священники, що доконують сього). Не треба впрочім аж дикунів до сього: про систему „одної пари дітей“ знаємо аж надто багато!

Суспільний інстинкт розвинув у собі чоловік аж із часом, то-ж і дісгармонії, які в ньому існують, менше нас дивують, ніж ті, з якими стрічаємось у інстинкті самозаховачім.

Іще одно. До найприроднійших і неминучих епізодів у життю людини належить безперечно смерть. Ми її бачимо стільки разів, нікого вона не дивує, ми сьвято пересьвідчені про її неминучість, а про те ми перед нею жахаємось. Ми інстинктивно боїмо ся смерті — жадними розумованями сього інстинкту заспокоїти ми не в силі: він вроджений нам! Яка-ж трагічна дісгармонія між нашою сьвідомістю, нашим знанєм, що мусимо померти, а волею життя, інстинктовим жахом перед смертю! Чи-ж не щасливійші в тім згляді звірі? Нема в них сьвідомости смерті, нема також страху перед смертю. Інші інстинкти можемо заспокоїти: голод, спрагу, жоловий інстинкт, — страху перед смертю ні! Противно, сей інстинкт росте в простім відношеню до скількості пережитих літ.

У дитині жаху перед смертю майже нема: він приходить аж із літми, а найдужший він у старпів, які вже скоро мусять померти. Проблем смерти, загадку тої трагічної дісгармонії в людській природі розв'язати силкуєть ся релігія й філософія. Слова Гійо: „релігія — се головню міркуванє про смерть“ заключають у собі велику правду.

Одним словом — бачучи стільки дісгармоній у людській природі, пригадуємо собі нетлі, що тратять свої крила, ведені своїм-же інстинктом до світла. Серед людства була все свідомість тих суперечностей і воно гляділо все за способами направи лиха. Погляньмо, які способи вибирало собі людство, та які помічні засоби може нам подати наука.

В релігії й філософії гляділо людство заспокоєня й відради. Починаючи від первісного анімізму аж до сучасних нам системів філософії, всюди глядить людина за відповідю на питанє, відки приходимо й куди йдемо, глядить за з'ясованєм житя, та намагаєть ся заволодіти жахом перед смертю.

Первісні релігії ставлять людину на зовсім просту точку виходу: вони нехтують смерть. Людське тіло по смерти вести-ме далі таке-ж житє, як передше. Відси йде культ померших та віра в вічне житє й воскресєнє мертвих. Така основа всіх релігій — дарма, що деякі матеріялісти, як ось Біхнер і Гекель, намагають ся доказати противну думку. Новійші досліди буддизма показали нам, що й многими так ославлена Нірвана не означає зруйнованя всього бутя — отже й душі, — а тільки блажений стан, у якому безсмертна душа живе серед вічного, повного супокою.

Філософії годі було задоволити ся таким наївним нехтованєм смерти. В людському єстві відріжняє вона частини індівдуальні та універсальні. Індівдуальна часть нашого єства вмирає, але універсальна його частинна (себ-то напр. ідея людської породи — гатунку) безсмертна. Ясна річ, що таке філософованє заспокоїти нікого не могло. Тому й сам Шопенгауер добачує недостачі своєї системи, яка тільки як неґація може встоятись. Одним словом, і філософія, що відкидає безсмертність душі, не спроможна нам показати иньшу відраду поза резигнацією; сам проблем смерти остаєть ся й перед її очима окутаним мракою таємничости.

А що-ж дала нам наука? — питають ті, що почувають свою безрадність супроти смерти. Про банкрутство науки чуємо багато в остатніх часах, а такі голоси гомонять саме тоді, коли

гроза смерти стає перед очима сучасних людей. Навернений на містицизм Брінетієр (Brunnetière) кличе проти „здобутків науки“ : „адже серотерапія не врятує нас перед смертю, не з'ясує нам навіть, чому вмираємо.“ Однак се нетерпеливе переборщене — говорити про невідомість науки в розв'язуванню основних питань життя й смерті, про банкрутство науки супроти найважнійшої квестії : відки та куди йдемо.

Прихильчики містицизма не повинні забувати про сей факт, що й релігії намагалися протиділати поодиноким дисгармоніям людської природи. Релігії накидували вибір поживи, релігії силкувалися упорядкувати полове життя, релігії виступали з цілим арсеналом лічних засобів проти хвороб і фізичних недомагань чоловіка. Отже в тій царині наука зробила в остатніх часах величезний поступ. Праці Пастера довершили навіть революції в медицині. Холера, що стільки страху завдала Шопенгауєрови, стрінула тепер майже євного побідника в особі Коха. Пошесть, що про неї песимістичний філософ Гартман пише з таким острахом, уже від 1894 р. поневолена завдяки праці кількох учених, між иньшими й японського, Кітасато.

Поменшала смертність жінок при злогах, — за те побільшала сила й здібність до життя в новонароджених. Навіть шкідливість війни зуміла наука влагодити : праці Пастера й Лістера поталанилося знизити смертність ранених у битвах ; коли в часі Кримської війни вмирало 17% ранених, то в війні англійсько-бурській упав сей процент до 6.64% ! Оттак зуміла наука дати людству поміч навіть у таких обставинах, де всякі иньші (суспільні, реформаторські) змагання людей — не принесли майже ніякого хісна.

Але що знає наука про смерть ? Отже передовсім треба нам розглянути те, що наука може нам сказати про нашу старість, про сей стан звироднення нашого організму й занепаду сил, коли саме жах перед смертю буває найбільший. Чи наша старість є тепер появою фізіологічною (отже неминучою й природною), чи може патологічною (себ-то хворобливою, неприродною) ?

Отже зі старістю стрічаємось майже в цілім звірячій світі. Правда, досліди деяких учених над вимочками показали здібність сих організмів відроджувати ся, здібність немов би до вічного життя, — та про те попереджають сей процес прояви занепаду, звироднення, мало не зануку. Старістю можемо отже назвати той період життя, коли житеві сили меншають і занепадають,

аби вже більше не підвестись. Таку епоху стрічаємо в житті всіх звірів. Що спричинює в тій дегенерації? що буває її признакою? Дехто добачує тут заникання клітин слизових. Деманж (Demange) зробив цікаві досліди, що показують приріст клітинок сполучаючих — розвиток т. зв. склерози (тому то говоримо про старе м'ясо, що воно задеревіло як підшва!) і т. н. Проф. Мечніков узагальнює всі ті спостереження та бачить у старості постійну атрофію всіх шляхотніших, зложених клітин і тканин, що їх місце забирає в старості тканина лучна (Bindegewebe). Той процес, се наслідок боротьби, що веде ся в нашому організмі. В нашій тілі пробувають дві армії т. зв. фагоцитів. З одного боку „мікрофаги“, незвичайно ворухлива частина білих кульок у нашій крові. Мікрофаги — се армія людини, — се її борці й союзники в боротьбі зі світом мікробів. Другий табір — се макрофаги; вони допомагають людині тим, що незвичайно нахабно споживають усю непотрібну кров у ранах, яка без них підпала би розкладови й спричинила би ся невилічності рани. Але в старості літ макрофаги, що заселяють усякі сугуби людського тіла, абсорбують його-ж життєву силу; саме вони викликають атрофію нирок у старців, вони руйнують або прямо з'їдають нервові клітинки, вони пожирають барву (пігмент) нашого волосся, яке тим самим сивіє.

Коротко мовлячи, теперішня старість представляє ся як проява, споріднена з недугою, — в отже станом патологічним. Із тою хвилиною, коли в старості вбачати-немо патологічний стан, видаєть ся нам боротьба зі старістю, як із хворобою, можливою; се вже не утопія, коли глядіти-немо за способами, що змогли би піддержати шляхотніші, життєві елементи людської природи в боротьбі з макрофагами. Серотерація (себ-то лічення суровицею) має перед собою широке поле як спосіб продовження нашого життя.

По досліді Штрасбургера в нутрі людини є біля 128.000,000.000 населення; така маса бактерій має свій осідок головню в грубій кишці. Справді — у птахів, у котрих нема грубої кишки, нема також такої буйної фауни, як у ссавців, — тому-то птахи загалом довше живуть. Як се вже зазначено висше при вичислюванню дисгармоній людської природи, одержала людина в спадку по своїх предках органи, що пособляють розвиткови фауни бактеріологічної в органах травлення. Але людина має розвинений мозок, що дає їй свідомість життя й смерті та почуте потреби бо-

роти ся зі всім, що витворює хворобливий стан у людськiм організмі.

Ходить отже про те, щоб зробити старість проявою фізіологічною, щоб побороти все, що дає їй патологічну кваліть. Усе, що помагає в боротьбі з мікробами, відбирає також старости її патологічне значня. Крім серотерапії вибір поживи, яка би противила ся розвиткови мікробів, загалом відживлюване нашого організму, яке дало би шляхотним клітинкам спроможність бороти ся з напором ворожих елементів, — усі ті способи мусять скріпити житєву силу людської природи. Продовжене житя, витворене нормальної старости було все загадкою великих мислителів (як Декарт, Бекон), та шарлятанів, що користували ся бажанєм житя у своїх братів. Макробіотика цікавила не лише всяких чародіїв, але нині абсорбує уми позитивних дослідників наукових.

Опанованє сифіліса, ліченє ран, які алкогольїзм розвиває серед людства, далі раціональнійший спосіб житя та розвій серотерапії, все те разом може зробити старість проявою природною, фізіологічною.

Остаєть ся одначе „останній ворог“ — смерть! Чи-ж можна й її перемогти? Чи-ж слабіє її гроза? Чи смерть взагалі, а з'окрема смерть людського організму, фізіологічно неминуча?

Вперед відповідь на останнє питанє. Отже можемо безсумнівно запевнити ся про доконечність смерти всіх висших організмів, отже й людини. Иньша річ із найнижшими животинами, одноклітинними вимочками. Як уже висше згадано, вони множать ся через роздвоєнє своїх організмів на дві нові животины; в таких значіню вони й безсмертні. Коли візьмемо під увагу людину, то недалекии правди покажеть ся вислов філософа-песиміста, що „смерть — се мета й ціль житя“. Справді — годі про те сумнівати ся. Коли вважаємо фізіологічним і природним увесь процес людського житя, як людина від зародка переходить цілу еволюцію аж до вродин, далі від немовляти до молодця, мужа й старця, то й смерть мусять вважати рівно природним і фізіологічним завершенєм того процесу, як усі иньші його етапи. Смерть заключаєть ся так само потенціально вже в заплідненіи зародку, як у ньому-ж потенціально заключаєть ся весь його розвій зі всіма його житєвими формами.

Тільки-ж така смерть, яка тепер панує серед людства, далеко не фізіологічна. Знаємо вже, скільки то чинників прискорює

нашу старість та робить її тягаром самої людини та її оточення. Ненормальна, бо прискорена насильно, та патологічна буває наша старість, ненормальна й патологічна наша смерть. А саме серед старців найсильніше розвинений „інстинкт життя“, себ-то жах перед смертю? Ми всі бачили певний рід комах, т. зв. однодневницї, ефемеріди. Вони виходять на світ тільки задля запліднення й зложення яєчок. Живуть вони тільки дві три години — їхній організм неадібний уже в природі до довшого життя (їх слабенько розвинений провід кормовий не дозволяє їм приймати ніякої поживи); інстинкту життя в них нема, нема й найменшого страху перед нічим: хоч є в них крила й хоч ними можуть вони добре літати, та про те вони ні перед чим не жахаються; можна їх ловити рукою: однодневницї не показують ні слїду страху ні охоти, до втеки. Але бо й найдокладніші, мікроскопійні дослїди над тілами мертвих однодневниць не показали нам у їх нутрі жадних елементів, котрі прискорили би насильно їхню смерть; вона наступає в них так само природно, як сон після втоми, молодечий вік людини після хлопячого. Інстинкт життя заступлений в них інстинктом смерті!

Такий інстинкт смерті був колись у наших батьків. Неприродні, зверхні обставини, що прискорюють нашу старість та роблять її станом патологічним, прискорили й смерть та витворили в людини жах перед тою передчасною старістю та смертю, — забрили в нїй інстинкт смерті. Та він дрїмає на дні людської природи: вельми нечисленні випадки в наших часах, що показують нам, як старці, які хоч трохи нормально прожили свій вік та доступили поважної скількості літ життя, не то що годять ся в думкою про близьку смерть, але й смерті спокійно й без страху вижидують як сну після довгої днини, — далі безперечно автентичні вискази Біблії, що ось то сей або иньший патріярх, проживши стільки або стільки літ, „ситий життя“, щасливий, серед своєї рідні до третього або четвертого покоління, помер спокійною смертю, — отсі факти дають нам найкращий доказ на те, що й жах перед смертю можна побідити, або — ліпше сказати — від нього можна увільнитися, його прямо не знати. Отже найгрізніша дїсгармонія людської природи усунена: не вірою в безсмертність душі, упованєм у метафізичний стан Нїрвани, а наукою, що дає нам пізнанє причин тої дїсгармонії й приладжує нам способи ліку на неї.

Наука се провідниця життя! Вона переведе людину від уродження до смерті, вона дасть їй спроможність розвитку всіх сил

і здібностей тіла й ума, вона звільнить її від розстрою між її чутєм і волею, її бажанєм і спроможністю, вона дасть людині спокійну, природну старість, а сварливих і незадоволених старців перемінить на всіми поважаних філософів, яких житевий досвід стане важним чинником у суспільному житю людства.

„В поході до визначеної мети буде чоловік усе примушений радити ся природи... В розв'язуваню загадки людської долі людина ніколи не задовольнить ся тим, що вже дала їй природа: велика тут вага людської діяльності. Як чоловік вплинув на зміни в природі зв'єрів і рослин, так само зможе він переобразувати свою-ж людську природу, щоб учинити її гармонійнішою.

„А як що можливий ідеал, який з'умів би з'єдинити всіх людей у якусь релігію будучности, то основою сього ідеалу мусить стати наука.“

Ось так кінчить ся книжка проф. Мечнікова, — книжка богата новими, оригінально прослідженими фактами та сьмілими думками й широким поглядом на суспільні й філософічні квестії. Для нас вона цікава особливо як одна з нечисленних поки що прояв того суспільного й філософічного духа, який звільна опановує й спеціалістів-учених, витягає їх із лябораторій на сьвіт божий у вир боротьби й велить їм здобутки свого знаня узагальнювати й уділяти їх широким верствам людства. Ота струя симпатична нам уже тим, що противділає „заскорузлости“ кабінетних учених та затісняє узли між наукою і суспільністю. Мимохіть пригадуєть ся мені другий великий дослідник, що попав у ту течію й подав нам плоди своєї довгої, більш 50-літньої лябораторійної праці, — в формі всесторонньої філософічної системи. В порівнаню з Гекелевими „Загадками сьвіта“ показуєть ся книга Мечнікова куди симпатичнішою. Коли Гекель, кидаючи ненастанно громи на всяких метафізиків, сам несвїдомо попав ся в метафізику найдешевшого сорта, бо матеріалістичну, та своєю нетерпимістю до чужих думок викликає прямо несмак, то ні сліду чогось подібного нема в Мечнікова. Пошана перед чужою думкою, вирозуміість для поглядів, із якими автор не годить ся, та передовсім той дух любови до страждаючого людства, той дух суспільно-реформаторський, що ним нав'яна ціла книжка Мечнікова, — роблять її автора нам якимсь мов би рідним, мов би братом. І честь йому за те!

Василь Панейко.

Музично-драматична школа М. В. Лисенка в Києві.

Наш славний ювілят і заслужений діяч на полі української музики, Микола В. Лисенко приступає в біжучім році до виконання плану, що може мати велике значінє для цілого розвою музикальної і драматичної штуки на Україні, а власне до отвореня власної музично-драматичної школи в Києві. З огляду на важність сеї справи також для Галичан, а особливо для тих молодих людей, що бажали би здобути собі висше виобразование та виробленє в тій штуці, а також із огляду на той широ-національний і високо-артистичний характер, яким визначаєть ся Лисенкова музична творчість і його школа, ми вважаємо потрібним подати тут як мога докладні інформації про ціль, характер та наукові засоби його школи та подати заразом повну програму цілого курсу, ласкаво уділену нам нашим славним майстром.

Про ціль і характер Лисенкової школи інформує найліпше затверджений рос. міністерством внутрішніх справ устав її, де заразом подають ся умови до вступу в музично-драматичну школу М. В. Лисенка.

Ось він у перекладі на нашу мову:

1. Музично-драматична школа М. В. Лисенка, заснована в Києві, має на меті дати своїм вихованцям цілком закінчену художню, музичну і драматичну освіту.

2. Викладові предмети удіяні в школі поділяють ся на а) спеціяльні і б) помічні.

3. Спеціяльні предмети: гра на фортепяні, скрипці, віолончелі, контрабасі, флеті, обої, кляринеті, фаготі, вальторні, трубі (сурмі), корнеті з пістонами, тромбоні, арфі, на стуккових інстр.,

сольовий спів, теорія музики й творчости, дірігентура оркестрова й хорова, сценічна гра і деклямація.

Помічні предмети: сольфеджіо, елементарна теорія, гармонія, енциклопедія, інструментація, хоровий спів мирський і церковний, оркестрова гра, оперний і камерний (інструмен.) ансамбль, історія музики, історія драми, історія культури і літератури, естетика, італіянська мова, шіміка, фехтування, танці й грім.

4. Виклади предметів музикальних пристосовані відповідно до програм консерваторій, а виклади драматичних клас відповідно до програм Московського філярмонічного музично-драматичного училища.

5. До школи можуть вступати особи всіх станів як муштини, так і женщины.

6. Особи, які бажають вступити до школи, удають ся з прошеннем до директора школи і в тім прошенні зазначають, який властиво предмет обірають для спеціальної науки. До прошення долучити треба свідоцтво особи (паспорт) і свідоцтво набутої шкільної освіти.

Увага. За дітей і теж недорослих із прошеннем про їх уміщенне удають ся родичі або їх заступники.

7. Особи, що мають вступити до школи, складають іспити і заміщують ся в класи відповідні їх знанням.

Увага I. Музичний відділ школи має 4 класи; дві перші складають низчий відділ (5-річний курс), дві другі класи складають висший відділ (курс 4-річний). В драматичнім відділі 3 класи; перші дві складають низший відділ (курс 3-річний), третя класа творить висший відділ (курс 1-річний).

Увага II. До вступу в підпершу (приготовну) музикальну класу (перший рік низшого відділу) потрібно мати добрий музичний слух, музичну пам'ять і добрий стан фізичного здоров'я, завірений лікарським свідоцтвом. Особи, що вступають до драматичного відділу, мусять мати ще й сценічну вроду.

Увага III. До класи фортепяна та скрипки вступають особи не молодші 9 років, до класи віолончелі 11 років, до класи контрабаса 14 років, до класи всіх духових інструм., окрім флета й тромбона, не молодші 16 років, до класи арфи від 12 років, до класи співу, драми та деклямації панни від 16, юнаки від 17 років.

8. Що до платні за право слухати виклади учні музично-драмат. школи поділяють ся на комплектних і надкомплектних.

а) Комплектні учні за спеціальні виклади платять: фортепян, арфу, спів-солю, композицію (творчість), діригентуру, драмат. клас — 100 р. на рік: 15 вересня — 60 руб. а 15 січня — 40 руб.; за класу скрипки і віолончелі 80 руб.: 15 вересня — 50 руб., а 15 січня — 30 руб.; за класи усіх інших оркестр. інструментів 50 руб.: 15 вересня — 30 руб., а 15 січня — 20 р. Помічні предмети оплачують ся: за теорію музики, оркестрову гру, камерний ансамбль, обовязкове фортепяно, хоровий спів мирський і церковний — 10 руб. на 15 вересня. За оперний ансамбль — 50 р. (15 вересня 30 р. і 15 січня 20 р.); за міміку, фехтування, танці і гриміровку — 30 руб. на 15 вересня.

б) Надкомплектні вступають до школи за плату по умові з дирекцією школи.

Увага I. Внесена плата не повертаєть ся.

Увага II. Особи, які в показаний час не внесли плату за вчення, вважають ся полишившими школу.

9. Особи, які бажають слухати виклади деяких предметів нарізно од курсів шкільних, можуть вступити до школи яко вільні слухачі по умові що до плати з дирекцією школи.

10. Курс викладів починаєть ся з 1 вересня по 15 мая ст. ст.

Увага. Вступні іспити відбувають ся в кінці серпня.

Додаємо тут іще спеціальну програму курсів драматичної штуки.

Іспитова комісія становить вступаючим на драматичні курси такі вимоги: а) сценічність вроди; при тому безумовною перешкодою до вступу на курси вважають ся фізичні вади в складі тіла (кульгання, горбатість), такі вади, що роблять цілком нездатним ні до якого амбуа, безпорадна зіпсованість мови (гунявість, замкування, безпорадна шепелявість і т. и.) і занадто слабкий або негарний голос, нездатний до поправної сценічної мови; б) умілість поправно й поточно читати по українському і в) загальна освіта в розмірі що найменше чотирьох клас гімназійних.

Місцьова вимова не вважаєть ся за перешкоду при вступі на драматичні курси, але як що ученик не відстане за рік від такої мови, то не зможе перейти на висший курс.

Коли ученик має відповідну вроду, але мало підготований що до загальної освіти, то може бути прийнятий на драматичні курси з обов'язком слухати лекцій і здавати іспити в наукових класах музикально-драматичної школи.

Вправи на драматичних курсах поділені на чотири курси (роки).

Курс перший.

а) Дікція, — себ-то умілість поправно послуговуватись голосом; виразна вимова, зміцнення, пониження й підвищення тона.

Помічними студіями служать: читання гекзаметра, александрийського вірша і т. и., і для того основно студіюється теорія версіфікації й инш., і спів (гамми, sons filés, сольфеджіо) для тих, хто має голос і слух.

б) Перші початки деклямації: теорія артистичного читання (зупинки, назви, льогічні та символічні наголоси, тон епічний, ліричний, драматичний, тон байки, розвиток плавної, текучої гармонійної мови).

в) Історія літератури (див. програму наук. предметів 1-й рік).

г) Танці

л) Фехтування і гімнастика } для розвитку плястики й гнучкості рухів.

Увага. Ученик ні в якому разі не може бути прийнятий просто на другий чи на висший курс; але як що за перше півріччя виявиться, що він має зовсім паладжену дікцію і досить добрий загальний розвиток, то він може бути переведений з півріччя на другий курс тільки з обов'язком зложити потім, переходячи на третій, іспити з усіх предметів першого і другого курсів.

Курс другий.

а) Деклямація: широкий розвиток артистичного читання, засвоєння відповідного тону для виразу ріжних рухів душі (внутрішніх афектів). Читання балад, ліричних поезій, байок і т. и. і монольоїв із пес. Перші вправи діяльога. Розвиток міміки.

б) Історія літератури 2-й рік.

в) Історія культури (див. проґр. наук. предм.) 1-й рік.

г) Історія драми 1-й рік.

д) Танці.

е) Фехтування (Turnkunst) і гімнастика (остаточний бал для аттестату).

і ж) Спів.

Учні двох перших курсів не мають спеціальних практичних вправ на сцені в школі, але професори, по зможі, вживають їх вихідні ролі у вправах старших курсів. Се дає їм змогу прибирати звиклости на сцені і починати вправляти ся в грімі (шмінці).

Курс третій.

а) Практичні вправи на сцені. Виконання драматичних творів і уривків (фрагментів) артистично-літературного репертуару, — як для розвитку сценічних здібностей кожного окремого ученика, так і для осягнення ансамбля виконання. Поруч із тим виробляєть ся звичка до самостійної сценічної праці через самостійні репетиції, тільки за порадою професорів. Закриті вистави (спектаклі) (генеральні репетиції) з уривків. Остаточне вияснення сценічного амплуа кожного учня.

б) Деклямація — одна лекція на тиждень.

в) Історія культури — 2-й рік.

г) Історія драми — 2-й рік. Через літо перед третім курсом — самостійне студіювання авторів.

Увага. Остаточним балом із сих двох предметів для аттестата вважаєть ся середній з тих, що виставлені при переході на другий і при переході на третій курс, бо в сі обидва роки іспити складають ся в присутности пп. депутатів.

д) Танці (остаточний бал для аттестата).

е) Спів (остаточний бал для аттестата).

Курс четвертий.

Виключно практичні вправи на сцені, при тому, по зможі, становлять ся цілі песи або чималі уривки з артистично-літературного репертуару. Студіювання цілих роль. Ще ширший ніж на третьому курсі розвиток самостійної праці.

Випускні (публичні) вистави, починаючи з другого півріччя, вважають ся разом із тим остатнім іспитом для учеників.

Вільні університети.

I.

Ідея ширити висшу освіту через організоване наукових курсів і для людей, що не мають доступу до офіційних університетів, зродилась і розвинула ся найперше в Англії. При оксфордським і кембріджським університетах існують постійно окремі комітети, що мають організувати по різних містах ряд систематичних університетських курсів. Розумієть ся, вільними курсами такі виклади назвати не можна, але звідти вийшов імпульс до організуваня таких курсів на континенті. Під понятє „вільних наукових курсів“ дуже близько підходять т. зв. „літні мітинги“, що повстали перший раз у 1888 р. Се ряд лекцій зі всіх предметів університетського курсу, з природничих наук, політичної економії, літератури, історії, медицини і ин. Вони відбувають ся в університетських будинках і мають до диспозиції всі університетські колекції.

„Літній мітинг“ триває звичайно 3 тижні і ділить ся на дві майже рівні части. Записувати ся можна на одну або на другу, плата за цілий курс 2 фунти штерлінгів (коло 50 кор.). Після такої лекції частина слухачів лишаєть ся в залі і робить „конференцію“, тоб-то прелєгент входить із ними в близші диспути. Такі „літні мітинги“ відбувають ся в різних містах: в Оксфордї, Кембріджі, Лондонї і то звичайно в часі під кінець липня і з початком серпня. На них записують ся слухачі майже зі всіх сторін сьвіта (передовсім туристи); пр. на „літнім мітингу“ в Оксфордї в 1899 р. тільки дві держави на сьвіті не були заступлені: Туреччина і Китай. Підчас „мітингів“ організуєть ся ряд екскурсій, а також окремі вечірні сходи — conversations — на яких слу-

хачі зазінають ся між собою і з місцевим товариством. Прелеґентами бувають найбільші наукові авторитети.

У Франції є декілька „вільних наукових курсів“, звичайно кожний для одної тільки групи наук. Найгарнійша „Вільна колеґія суспільних наук“ (Collège libre des Sciences Sociales) у Парижі, заснована в 1895 р., яка розвивається що раз ліпше. Французький парламент ухвалює для неї річно 6000 фр. субвенції. Її характер виключно науковий і в ній викладається про найбільше пекучі соціальні питання. Дальше є висша наукова інституція, славна „Французька колеґія“ (Collège de France), яку хоч удержує уряд, але вона в більшій частині має характер „вільних курсів“. Виклади приступні для всіх, свідомств нема ніяких, а кожний професор має повну свободу вибирати собі тему для своїх викладів. Програми жадної нема, а прелеґенти по більшій частині пенсіоновані учені. Там викладав між ин. славний проф. Ренан. Менше науковий характер має „Вільна школа висших суспільних студій“ (École libre des Hautes Études Sociales), заснована в 1900 р. Вона поділена на три відділи: на суспільну школу, школу етики і педагогії і школу дневникарства. Вона, як і попередні, розвивається гарно і французький парламент також для неї ухвалює річно 6000 фр. субвенції. Тут викладається виключно суспільні науки такі, що не примінують ся до сучасної хвилі. Дуже мало характеру „вільних курсів“ має т. зв. „Вільна школа політичних наук“ (École libre des Sciences Politiques). Вона хоч зложена приватними людьми, удержувана приватними фондами та вільна від усякої урядової контролі, все таки ані методою науки ані ідейними напрямками нічим не різняється від державних університетів і тільки дещо доповнює їх програми. Крім суспільних наук не менше гарно заступлені й природничі. Тут найперше згадаємо „Антрополоґічну школу“ (École d'anthropologie), рід одного спеціального вільного факультету. Її заснувало й удержує приватне товариство „Асоціація для розповсюдження антрополоґічних наук“, яке крім своїх власних фондів має ще субвенції від міста Парижа й уряду. Відчити зовсім публичні, відбуваються по два на день і обмежені на антрополоґічні науки. Слухачі не вписують ся і нічого не платять. При антрополоґічній школі є декілька сталих професорів, а иньших запрошують на спеціальні курси.¹⁾ Гарно з'організовані

¹⁾ Там читав виклади д. Хв. Вовк.

курси при урядовім „Музею природничої історії“ (Musée de l'histoire naturelle). Виклади зовсім свобідні, професори, разом директори дотичних музеїв, вибирають собі тему до впадоби, вступ вільний, дипломів нема ніяких; вкладки ніякої не платять ся, а до наукових лябораторій приймаєть ся кожного, хто тільки хоче, зовсім безплатно. Ціла інституція складаєть ся з великого музея, з ботанічного і зоологічного саду і великого числа лябораторій. В кінці треба згадати про париську „Російську школу“ (Русская высшая школа общественных наук), де викладає чимало професорів і доцентів, що були змушені покинути свої посади в Росії, а також публіцисти і приватні учені. Школа та — приватна інституція, нею завідує комітет і рада професорів; її душею є звісний учений Максим Ковалевський. Слухачі записують ся і платять вкладки. До невеликого числа сталих професорів тої школи належить також теперішній прелегент львівських українських курсів д. Хв. Вовк, що живе постійно в Парижі. Минувшого року комітет професорів запросив був до Парижа проф. М. Грушевського, що відчитав у тій школі двотижневий курс української історії. Виклади відбувають ся звичайно по російськи, деколи по французьки й німецьки.

В Бельгії обставини дещо инакші. Всіх університетів там пять, із того два державні, а три приватні. Завдяки свободі науки кождий приватний кружок професорів може заложити університет і коли сей тільки буде мати приписані законом 4 факультети, робить ся зовсім вільним від державної контролі і зовсім рівноправним у видаваню дипломів і наукових степенів. Тільки іспити відбувають ся перед комісією, зложеною по половині зі своїх професорів і з делегатів уряду. З тих трьох приватних університетів найважнійший т. зв. „Новий університет“ (Université Nouvelle) у Брукселі, заложений в 1883 р. Тут головну вагу покладено на суспільні науки, факультети медичний і природничий наслідком урядових інтриг тимчасово завішені. Слухачів не багато, переважно Росіян.

У Німеччині до нині, а в Австрії до 1903 року подібних курсів не було. Тільки в останніх часах повстало в Зальцбурзі „Товариство наукових вакаційних курсів“ головно заходом професора віденського університету Л. Гартмана, і воно минувшого року 31 серпня отворило наукові курси, розложені на 2 тижні (два „курси“ по 7 днів) з осібними „факультетами“, які пригадували

державний університет. Виклади відбувалися на теми суспільно-історичні, літературні, правничі і економічні. В них узяло участь багато першорядних німецьких наукових сил, як проф. В. Зомбарт, проф. Лямпрехт, проф. Курт-Брайзіґ і ин. Одначе ті курси мають дуже мало спільного з „вільними курсами“, а були зроблені тільки як антиклерикальна демонстрація за відновленем у Зальцбурзі давнього державного університету, а проти наміру заснувати там „вільний“ католицький університет, за яким агітують німецькі і австрійські клерикали. Та хоча німецький уряд перестерігав перед участю в антиклерикальних заходах, прибули до Зальцбурґа з Німеччини не тільки професори, але й багато студентів, що мали перший раз нагоду почути з одної катедри будь що будь славних людей з різних університетів.¹⁾ Крім Німців було там багато Роеіян, Поляків, Французів. Був то перший того рода приватний почин в Австрії.

За Німцями хотіли піти австрійські Італіянци і урядили вільні наукові курси в Інсбруці. На прелсентів покликано найвизатнійших італійських учених із самої Італії. Одначе до тих курсів, що мали бути заравом демонстрацією проти браку італійського університету в границях Австрії, не прийшло, бо австрійське правительство заборонило їх. В Австрії, як бачимо, і се можливе!

Другі по Німцях пішли Русини, а треті Поляки. Ті останні поділили ся на дві групи; одні, консерватисти урядили рівночасно з нашими виклади в краківськїм університетї, на які впис коштував 50 кор. Одначе ті курси нічим не ріжнили ся від звичайних офіційально-університетських. Друга група поступовців заснувала в Кракові „Towarzystwo wyższych kursów wakacyjnych“, яке має з'організувати вільні наукові курси від 1—31 серпня в карпатській кліматичній стації Закопане. Там має відбути ся цикль двацять кількох курсів із філософії, природничих наук, психології, антропологиї, фізіологиї, історії, літератури, штуки,

¹⁾ Важнійші теми викладів у Зальцбурзі: проф. Зомбарт: »Сучасний капіталізм« і »Німецька господарка в ХІХ в.«; проф. Айленбург: »Про торговельну політику«; проф. Вебер: »Тайни великопромислового розвою«; проф. Ціґлер: »Про університети і університетські студії«; проф. Тенніс: »Історія суспільно-філософїчних поглядів«; проф. Курт-Брайзіґ: »Порівнююча історія Європи«. Цікаве те, що по кождім такім викладі появляли ся в вечірних виданнях місцевих часописий широкі реферати.

політичної економії, соціології, права, історії культури, естетики і ин.¹⁾ Прелюбенантами виступають визначні, а часом найзначніші репрезентанти польської науки. З курсами мають бути сполучені геологічні екскурсії в Татри.

В часі між 23 червнем і 23 липнем з'організувало „Товариство прихильників української літератури, науки і штуки“ цикл українських наукових курсів у Львові. Виклади відбувалися на тему історії і іст. літератури України, історії культурного руху в Галичині, історії західної Європи, філософії, природничих наук, антропології, етнографії, етнології — при участі проф. М. Грушевського, д-ра І. Франка, проф. Хв. Вовка, проф. К. Студинського, д. М. Ганкевича, проф. Томашівського, д-ра І. Брика і проф. І. Раковського. Вправді один такий курс відбув ся вже у Львові попереднього року²⁾, однак то був тільки курс передісторичної антропології, а наукові курси на таку скалю як сього року з'організовано у нас перший раз. У нас наука в загалі не стоїть світло, а знанє України спеціально; тому не меншої ваги буде побіч загально-культурних проблем також пізнанє себе самих. Задля того якийсь час наукові курси у нас будуть мусіти багато місця присвячувати спеціально українським питанням, про які нїде инде не можна почути. Се потрібне для нас в Австрії, а конечне для російських Українців. Бо коли де инде шукають у таких вільних наукових курсах свобіднішого пристановища науки філософії, а спеціально суспільні, то у нас не менше потребує такого пристановища наука української історії і письменства. Розуміється, через те не треба відкидати загальніших курсів із наук суспільних, історії культури, філософії, і вони певне будуть у дальших курсах сильніше заступлені. Зрештою у доборі тем важну ролю грає участь закордонових Українців, що в себе дома не мають зовсім спромоги довідати ся про свою історію і письменство.

Іван Кривецький.

¹⁾ Важніші теми: проф. Бодуен де Куртене: »Психологія мови зі спеціальним поглядом на польську мову«, В. Лімановский: »Вплив Європи на польські рухи за свободу«, К. Мокловский: »Подвійний напрям у нашій артистичній культурі«, І. Радліньский: »Історія одного бога« і ин.

²⁾ Курс передісторичної антропології проф. Хв. Вовка від 1 до 15 листопада 1903 р., організований історичною секцією Наукового Товариства імени Шевченка.

II. Українсько-руські наукові курси.

Широко розповсюджена останніми часами організація приватних, свободних від офіційної контролі й реґляментації наукових курсів, чи так званих свободних університетів, як коректив чи доповнення офіційної школи, не могла поминути також і українсько-руської суспільности. Вона стріла ся тут зі змаганнями до національної висшої школи взагалі, що глибоко порушили особливо в останніх (1901—3) роках галицьку суспільність. Після того як правительство не показало готовости, чи відваги піти назустріч сим домаганням та заснувати український університет, якого домогала ся українсько-руська суспільність у Галичині, виступають ріжні пляни організації висшої школи власними силами. Так якийсь час досить живо дискутував ся плян засновання коштом суспільности приватного університета у Львові, на взір австрійських, в надії, що по кількох роках істновання такий університет буде перейнятий на кошт держави. Коли вияснила ся непрактичність і неможливість такого пляну, піднесено гадки про організацію систематичних наукових курсів. Справа ся займала останніми часами Наукове Товариство ім. Шевченка, і минувшої осени заходом його історично-філософичної секції був організований, з повним усьпіхом, публичний курс із археології, а на сей рік плян подібних курсів укладає секція фізіологічна. Коли до підписаного як до голови новозаснованого у Львові Товариства прихильників української літератури, науки й штуки звернули ся люди з України з гадкою, чи не можливо-б було зорганізованне наукових курсів на вакаціях, коли-б на такі курси могла приїздити молодіж із російської України, ся гадка знайшла повне співчуте в згаданім Товаристві, і в цьвітії с. р. рішено було організувати такі курси. А що з огляду на вигоду заграничних учасників курси сї рішено організувати як збори за запросинами, які можуть бути організовані тільки ad hoc утвореним комітетом, то зложено комітет із підписаного, заступника голови того-ж товариства Івана Франка, скарбника Марії Грушевської й містосекретаря Володимира Гнатюка, і сей комітет мав близше заняти ся організацією курсів. На курси визначено місяць, при кінці дїтнього семестра, а на авіторію винайнято велику салю в готелю Belle vue. Дня 10 (23) червня о год. 9¹/₂ курси були отворені. Я позволю собі навести вступну частину зі своєї промови, котрою

я відкрив сі курси, пропускаючи другу половину, де містили ся різні пояснення практичної натури :

„Яко голова Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, якого заходом і трудом організовані нинішні курси, маю честь повитати вібраних, а передовсім наших гостей з України. Підіймаючи ся організації сих курсів, Товариство се ішло на зустріч бажанням, які передовсім піднесені були від наших закордонних земляків і звернені до нього, але при тім мало перед очима більше принципіальну, більше далекосяглу сторону сього проєкта — а то його значінне з становища змагань української суспільности до висшої національної осьвіти.

„Такі змагання у нашої суспільности мають свою — дуже і дуже поважну історичну давність. Я не буду сягати одначе дуже далеких часів — хоч зазначу, що вже в плянах Володимира Вел. був очевидний плян перенесення на Русь висшої осьвіти в тій формі, яка була тодішній Русі звісна — себ-то в формі византийській. В менше віддалених від нас часах змагання до висшої національної школи з усею виразністю виступає підчас релігійно-національного руху в українсько-руських землях з кінця XVI в., коли дійсно й творять ся більше або менше удатно школи висшого типа, а один із найбільше характеристичних репрезентантів тодішньої українсько-руської інтелігенції, автор Перестороги висловляє жаль, що руські „ревнителі“ давнійших часів, будуючи й прикрашаючи церкви великим накладом, не подбали про заснованне „посполитих шкіл“ — розуміючи тут не тільки низші, але й школи висшого типа. В Галяцькім трактаті, де ми будь що будь маємо дезідерати вершків тодішньої української суспільности, в часах найбільшого розбудження її енергії й мисли, ми маємо постулат двох українських висших шкіл по типу краківського університета — одинокої властиво висшої школи в Польщі. Сей постулат був повторений кілька років пізнійше Дорошенком. Століте пізнійше козацька старшина лівобічної України в своїй петиції російському правительству 1764 р. ставить бажання засновання в лівобічній Україні двох університетів, кількох гімназій, друкарень, і сей університетський дезідерат повторяєть ся кілька років пізнійше в петиціях різних полків у комісію 1767 р.

„Розумієть ся, в сих жаданнях були часто певні практичні, моментальні мотиви, але попри них говорить тут очевидно і більше або менше виразна свідомість потреби національної висшої осьвіти

для повного й здорового національного розвитку, свідомість, що суспільність, аби не чути себе пониженою супроти інших культурних народів, мусить сотворити у себе також сю підвалину культурного розвитку, якою неминучо являєть ся висша національна школа. Коли зі становища потреб найширших верств, робучих мас такі справи як націоналізація висшої освіти, як сотворення національної науки, красної літератури, штуки можуть видавати ся чимсь екзотичним, люксовим, то се тільки на перший погляд, бо власне без задоволення сих висших потреб людського духа на національній основі не можливе почуте культурної вартности своєї національности, яке у культурного чоловіка неминучо мусить входити в почуте національної гідности, рівнорядности його національности з культурними націями світа. почутя, що служачи підвалиною відпорности національного організма, заразом стає могутчою підоймою суспільної діяльности культурного чоловіка і його заходів коло прилучення до національного поступу найширших верств свого народу.

„Не диво, що змагання до націоналізації висшої освіти виступає і в українськiм відродженню, скоро лише виходить воно за границі чисто етнографічних інтересів і підносить ся до свідомости національних потреб. Особливо-ж в останніх літах у Галичині справа національної висшої школи стала горячою, актуальною справою, порушивши всі веретви нашої суспільности, ставши постулатом політичних віч і всякого рода резолюцій. За сі девять літ, що минули від часу, коли я порушував справу осібногo українського університета, приходять ся сконстатувати величезний поступ у сій ідеї. І хоч як непрактичні або навіть наївні бували часом проекти, які підносили ся для задоволення сеї потреби, які-б не були тактичні помилки, зроблені в тих змаганнях, — живе заінтересованнє сею справою широких кругів нашої суспільности являєть ся дуже цінним показчиком культурного поступу її й дозрілости сеї самої справи висшої національної освіти.

„Надії, що правительство зверне увагу на так горячо й однодушно заявлену нашою суспільністю потребу й постараеть ся її задоволити, не справдили ся. Нім обставини візьмуть прихильнійший для нас оборот і зроблять можливим заснованнє публичних українських висших шкіл, ми можемо й мусимо старати ся використати кожду нагоду для того, аби зробити крок наперед в осягненню їх. Таким кроком наперед уважаємо організацію систематичних нау-

кових курсів, і в тім переконанню Товариство поспішило ся відізнати ся на звернені до нього заклики і забрало ся до організації нинішніх курсів. Їх метою являєть ся: дати можливість нашим землякам із Росії, позбавленим вповні національної школи, прослухати систематичні курси в українсько-руській мові з найважніших суспільних дисциплін; дати ряд курсів із деяких наук, не заступлених у програмах тутешніх висших шкіл, а дуже важних в нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, в яких таких курсів іще нема; в кінці — дати поле новим науковим силам для приготування для академічної діяльності. Осягненне сих цілей справді має чималу вагу для поступу справи висшої української освіти й наукового розвитку, і тому треба бажати, аби ся перша проба, зроблена нашим Товариством, випала так, аби могла заохотити до дальшої організації подібних курсів іще в ширших розмірах“...

По сій промові наступив вступний виклад д-ра Франка в історії українсько-руської літератури: про еволюцію науки історії літератури взагалі.

Виклади відбували ся що дня окрім неділь, від 10 (23) червня до 9 (22) липня, так що всього було 25 викладових днів. З початку викладано по три години, пізнійше по чотири години денно, від 8^{1/2} до 12^{1/4} год., при чім для збереження часу практиковано також подвійні лекції, без перерви, що тривали 90 до 100 минут, а одиночні лекції звичайно цілу годину. Всіх викладів відбуло ся 90 годин. Час приходило ся використовувати, аби змістити в границях одного місяця програму, зачеркнену для курсів; але практика показувала, що чотири години викладів рішучо за багато, і тим часом як перші два тижні більшість слухачів ходила на всі виклади, в других двох тижнях, коли викладано денно по 4 години, а сила й увага слухачів дещо притупили ся, не більше третини ходило на всі виклади, звичайно-ж вибирали: ходили на перші дві, або на останні дві години. Скомбінувати-ж вечірні години з ранішніми не можна було тому, що саля була до розпорядимости тільки перед полуднем; з рештою пополудні можна-б було відбувати не більше як один виклад, що найбільше — півторагодинний.

Програму курсів зосереджено коло трьох дисциплін: історії, історії літератури й етнографії, при чім головне місце дано укра-

інознавству. В основу положено загальні курси в сих дисциплін, що здавали ся комітетови найбільше потрібними й відповідними на початок, і до них долучено кілька спеціальніших.

З історії низше підписаний підняв ся загального курсу з української історії — „Огляд історії України-Руси“. Читано його 9 годин. Перша година присвячена була вступним заміткам про напрями в історіографії, про українську територію й народність, її сформованне й становище супроти інших славянських народностей. По коротких замітках про розселенне українських племен подано образ суспільних форм і економічного життя їх у часах сформовання київської держави і представлено процес сформовання і потім розкладу сеї держави та зазначено ті суспільні й культурні сліди, які полишила вона в житю племен, що входили в її склад. По представленню тих зверхніх політичних обставин, в яких жили українські племена в XIII—XVI вв., подано ширший образ тих перемін, які в сих століттях перейшли суспільно-економічні відносини в українських землях — нове формованне суспільних верств, еволюція шляхетства і селянства, початки національної й релігійної боротьби в містах, у кінці — сформованне козаччини й початки її становища як репрезентантки загальнонародних інтересів. На сім, за браком годин і за нездоровлєм прелегента, огляд скінчив ся.¹⁾

Наче-б продовженням його мав послужити курс д. Стефана Томашівського „З історії українсько-польських відносин XVII в.“, але він не був скінчений також, за браком годин (1 година). Прелегент мав на меті подати загальний огляд польсько-українських конфліктів від Люблинської унії аж до кінця XVII в., з головним позором на найважніші елементи боротьби, підчеркуючи розширення і що раз яснійше кристалізоване мотивів: соціальних, релігійних, політичних, культурних і національних, — взагалі генезу і поступенний зріст української національно-політичної ідеї.

Більший, заокруглений курс „З новішої історії західньої Європи“ (15 годин) прочитав д. Микола Ганкевич. Зміст його був такий: 1) Стан суспільно-політичний Франції перед великою революцією. Причини її вибуху („Ancien regime“). 2) Перша фаза революційного руху аж до террору (1789—1793). 3) Часи террору;

¹⁾ Змісти курсів подаю так, як були вони уложені самими прелегентами. Тим поясняють ся відміни в укладі їх.

причини його, значінє і характеристика. 4) Часи Директоріяту; перехід до диктатури Наполеона. Наполеон великий; значінє його в історії французької революції і в історії Європи; характеристика. 5) Часи відновлення монархії (т. зв. Реставрація). Причини повороту Бурбонів до влади і причини їх остаточного упадку (1815—1830). 6) Люї-Філіп (1830—1848) — період т. зв. буржуазійної монархії. 7) Революція французька 1848 р. і державний замах Люї Бонапарта (Наполеона III.). 8) Середня Європа, а передовсім Німеччина в часах перед 1848 р. Стан суспільно-політичний та культурний Німеччини з кінцем XVIII та в першій половині XIX століття. 9) Революція 1848 р. в середній Європі. Перша її фаза. „Весна народів“. 10) Дальший розвій революції 1848 року в середній Європі. Причини повільного подавлення руху революційного (від другої половини 1848 року до року 1851). 11) Часи від 1851 р. до р. 1870. (Війна кримська, італійська, прусько-австрійська, німецько-французька). Період „революцій в гори“. Частинне сповнення завіщання революції 1848 року. 12—13) Війна німецько-французька і паризька Комуна (1870—1871). Причини вибуху і упадку Комуни. 14—15) Короткий огляд руху робітничого і соціалістичного в XIX століттю.

З історії української літератури загальний курс держав д. Іван Франко під назвою: „Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка“ (18 годин). Він розпочав його коротким оглядом дотеперішніх праць над історією літератури в західній Європі та оглядом ріжних цілей, які кладе собі та дисципліна і ріжних метод, якими послугуєть ся вона. Потім, не вдаючи ся в дискусію над поділом нашої історії літератури на епохи, він переходив її хронологічно, століттями, а в XIX в. десятиліттями, підносячи в кождім таким періоді найважнійші літературні явища, їх основні, провідні ідеї і групуючи довкола них явища підрядної ваги.

В старім укр. письменстві домонгольської доби прелегент розглянув поперед усього ріжнородні чужі впливи, що причинили ся до витвореня і сформованя письменства на українськім ґрунті, зазначаючи з окрема вплив жидівських ідей, вплив Корсуня, і зупиняючи ся детальнійше на впливах Византії та Болгарії. З огляду на те, що наше старе письменство було сплоджене тими посторонніми впливами і служило в домонгольській добі переважно потребам церкви і держави, прелегент присвятив спершу один виклад огля-

дови перекладаної літератури, зазначаючи вже тут намагання старих руських книжників — дати своїй суспільності в перекладі енциклопедію всього потрібного церковного, морального, а по часті й світського знання (численні збірники), а надто дати їм інтересну лектуру, що zarazом давала-б відповіді на масу питань незаспокоєних церковними книгами (апокріфи). Далі йшов огляд староруських проб оригінальної літератури, отже літописий, поучень, гагіографії, творів полемічних та законодавства духовного й світського, а на решті староруської поезії книжної й традиційної.

Зазначивши далі, що монгольська руїна не перервала староруської письменської традиції, що старі, доси вироблені форми (літопись, поучене, притча, житіє) живуть далі, прелегент звертає увагу на розділ староруської традиції на дві парости: з половини XIII в. починає зазначувати ся своїм окремим характером північна, володимирсько-суздальсько-московська парість, що йде досить не-вільничо слідами староруської традиції, не розвиваючи, а радше затісняючи її, коли натомість південна, українська парість, під впливом литовського, а далі польського верховодства звільна змінює фронт і від Візантії повертаєть ся, так сказати, лицем на захід. Сербо-болгарський літературний вплив XIV—XV в. тільки злегка торкаєть ся України; так зване „добрословіє“ не зробило тут таких спустошень як у північнім письменстві. Руське слово тепер здобуває собі Литву, робить ся знов органом держави; в Литві під впливом білоруського наріччя витворюєть ся нова літературна мова, яка з часом робить ся загально-принятою на Україні в XVI—XVIII в., підлягаючи раз сильнішим, то знов слабшим впливам народної української мови. І зміст і круг ідей тої нової літератури змінюєть ся під впливом духових течій заходу: флорентійська унія, впливи гуманізму, винахід друку, реформація — ось ті чинники, що за чергою вносили нові ідеї, нові імпульси в наше письменство. Прелегент характеризує ті нові чинники, переглядає їх відгуки в нашім суспільнім житю і письменстві, зупиняєть ся особливо на містах і організації в них руського елементу та на виробленю в них того корпораційного духа і тої національної свідомости, які бачимо при кінці XVI в. На тлі подій, що настали по люблинській унії, а спеціально змагань до церковної унії прелегент характеризує головних літературних діячів тої доби — кн. В. Острожського, Гер. Смотрицького, Василя Суражського, Христофора Бронського, Івана Вишенського, Юрка Рогатинця, а з при-

хильників унії Потія та Рутського. Внесене унією роздвоєне в національну свідомість Українців вияснює прелегент фігурами таких хитких людей, як Лавр. Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Касіян Сакович, Мелетій Смогрицький. Від р. 1616 духовий провід у церковному й літературному житю України обіймає Київ; праці київських учених (Копистенського, Плетенецького, Памви Беринди і ин.) завершують ся великим культурним ділом Петра Могили — заснованєм колеґії і реформою церковного житя.

Другу половину XVII в. характеризує прелегент як добу великого політичного перевороту і занепаду літературного житя на Україні. Київська школа виховує багато людей по тодішньому вчених і талановитих, але їх сили абсорбує Московщина; до рідної країни у них інтересу мало, їх цікавлять справи книжні, далекі від практичного житя. Найвиднійший репрезентант тої доби — Галатовський, многосторонній талант із публіцистичним темпераментом, який одначе не вміє сказати українському народови нічого істотно такого, що могло-б служити його практичній потребі в тяжку добу руїни. Найздібнійші ученики Києво-Могилянської школи — Еп. Славинецький, Полоцький, Ст. Яворський, Дмитро Туптало, Теофан Прокопович ідуть у Московщину і помагають там витворити ту державно-централістичну машину, яка від тепер 200 літ мала матеріально висисати і духово гнобити Україну.

І ось XVIII вік являєть ся у нас віком розтічи. Українська інтелігенція на лівім боці Дніпра московщить ся, на правім боці польщить ся; українське слово тікає від друкарських станків, найціннійші укр. писаня того часу лишають ся в рукописах, доступні лише невеличким кружкам людей (козацькі літописи, духовні драми та інтермедії). Звільна одначе серед сеї розтічи виробляють ся елементи нового розвою: чисто народня мова (в інтермедіях і віршах), змаганє до популяризації знаня й письменства і приспособлення їх до вжитку ширших народніх мас (у тзв. карпаторуськім письменстві), нарешті змаганє до вироблення суцільного гуманістичного світогляду (Сковорода).

Кінець XVIII в. зазначив ся в історії України многоважними фактами такими, як упадок Польщі й Кримського ханства, зруйнованє Січи і закріпощенє народніх мас; наполеонівські війни приводили многих Українців у живу стичність із європейським заходом, і у нас появляють ся також відгуки західно-європейського раціоналізму та сентименталізму. Отсі ріжнородні впливи, прищиплені на

ґрунт невивгаслої ще козацької, демократичної та автономістичної традиції, витворюють нову українську літературу, що починаєть ся появою „Енеїди“ Котляревського. Її прелєгент присвятив найбільшу часть (10) своїх викладів. Довкола таких появ, як Котляревський, Квітка, руська трійця в Галичині, Шевченко, Куліш і Костомарів, рух 1848 року, петербурська „Основа“, київська громада 70-их років, Драгоманів на еміґрації, „Кієвская Старина“, галицькі „Зоря“ та Наук. Тов. ім. Шевченка він зібрав і схарактеризував головні ідейні течії та літературні здобутки українського слова в ХІХ віці і закінчив свої виклади загальними увагами про характер нашого письменства, його хиби і вигляди на будуще.

Доповненням до курсу д-ра Франка був поменьший курс д-ра Кирила Студинського п. т.: Культурний рух у Галичині від виступу М. Шашкевича до 1860 р. Прелєгент у формі короткого вступу подав огляд культурного руху в Галицькій Русі від прилучення її до Австрії до виступу Маркіяна Шашкевича, опісля перейшов детально і оцінив літературну та ідейну вартість творів Шашкевича, і схарактеризував вплив українського письменства на духовий роввій у Галичині, почім подав історію москвофільського руху від р. 1850 по рік 1860, та вияснив, якими дорогами він приходив до нас і з якою реакцією він у нас стрічав ся. Історія москвофільства в Галичині була оперта на незвісних доси листах, писаних до провідника сього руху Якова Головацького, на невикористаних доси статях, розсіяних по „Зорі Галицькій“, „Вістнику“, „Отечеств. Сборнику“, „Ладі“, „Семейній Библиотеці“, „Церковній Газеті“ і „Церковн. Вістнику“, видаваних тоді у Львові, Відни та в Будині (на Угорщині), та на різних архівальних матеріялах і на иньших сучасних виданях.

Курс української етноґрафії д. Федор Вовк попередив коротким загальним курсом антропльоґії (6 годин). По вступному відчиті про зміст і положенне антропльоґії і етноґрафії серед иньших наук прелєгент подав короткий виклад головнійших анатомічних відмін поодиноких рас і перейшов до антропльоґії України, у котрій означив загальні відзнаки (колір волося і очей, зріст, головний, носовий і иньші показчики і т. д.) українського племени на підставі зібраного досі матеріялу і у порівнанні з иньшими славянськими і другими сусідними племенами, звертаючи при тім увагу на висловлені в сучасній науці теорії походження і розселення Славян.

Курс української етнографії зайняв 16 годин. Подавши у першому відчиті загальний огляд теперішнього стану етнографії в західно-європейській науці і у нас, прелєгент у дальших викладах пореглянув найголовніші сторони матеріального побиту українського племені: етнографію здобування і вживання вогню, полювання і рибальства, скотарства і пчільництва, оброблювання дерева, рога, шкіри, вовни і иньших волокнуватих матеріалів, глини і иньших мінеральних річей, способів плавби і їзди, народньої їжі, одежі і будівлі — у порівнянню з иньшими славянськими і другими племенами. Виклади були ілюстровані численними фотографіями і малюнками, а також відвідуванням археологічних і етнографічних збірок Наук. Товариства ім. Шевченка, музею Дідущицьких й ин. При демонстрації археологічних колекцій Наук. Тов. ім. Шевченка відбув ся довший виклад із археології.

В звязку зі вступними викладами д. Вовка з антропологии стояв курс д. Івана Раковського: „Онто- і філогенезіс чоловіка“ (6 годин). Прелєгент подав перегляд важнійших стадій онтогенетичного розвою та погляд на повстанне важнійших органів людського тіла. Потім наступив огляд основних типів зьвіринного сьвіта на основі порівнючої анатомії та ембріологии і начерк розвою питання про постійність зьвіринних типів та походжене чоловіка. В кінці подані були важнійші погляди і теорії про філогенезіс чоловіка.

В звязку з курсом української етнографії стояв виклад п. Стефана Томашівського п. т. „Угорська Русь“ (1 год.). В нїм наперед подано огляд географічних обставин території, заселеної Русинами, при тім піднесено з них те, що тісно звязане з давньою і новою колонізацією, з теперішніми етнографічними і язовими відносинами. Дальше означено докладнійше головну етнографічну межу Русинів, чужі острови серед них і руські острови та колонії скрізь по Угорщині; простір і число людности визначено докладно. Що до язових відносин, схарактеризовано найважнійші прикмети і територіяльний розклад поодиноких угро-руських говорів. З історії Уг. Руси порушено кілька кардинальних питань (не розвязуючи їх). В кінці наступив огляд теперішнього стану У. Руси що до відносин: 1) релігійних; 2) соціально-економічних; 3) політичних; 4) культурних і 5) національних.

Осібне місце займав практичний курс українсько-руської мови, поручений д-ру Івану Брику і обчислений головню на по-

треби заграничних слухачів. Курс сей п. н. „Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики“ зайняв 12 год. Спершу обговорив прелеґент питання про місце, яке належить ся українській мові в громаді індоєвропейських язиків, а особливо в групі язиків слов'янських. Звернув головну увагу на відносини української мови до російської (в.-руської), вказуючи на її діалектичні різниці, якими почавши уже від XI в. відзначають ся пам'ятки південні від північних, як ті спершу незначні діалектичні поняття ростуть і більшають дорогою дифференціяції і в результаті дають із одної сторони мову російську, в другій українську. До питання самостійности та окремішности української мови підійшов прелеґент і дорогою культурно-історичних моментів та чисто теоретичних аргументів, які подає сучасна лінгвістика та філософія. Перейшов коротко погляди учених на українську мову та дискусію, яка вела ся над її окремішністю та самостійністю, в чим зв'язав короткий огляд історії Погодін-Соболевської теорії аж до недавних тенденційних публікацій проф. Фльоринського.

По огляді діалектів української мови подав прелеґент основні і характерні появи в області фонетики. Вказуючи на еволюцію (зміни), яка зайшла в укр. мові, брав до порівняння мову праслов'янську та мову староруських пам'яток. Сучасний стан укр. фонетики порівнював із иншими мовами слов'янськими, особливо підчеркував різниці із мовою російською. Розвій фонетики обох т. зв. руських діалектів пішов у розбіжно протилежних напрямках. З оглядом фонетики зв'язував прелеґент тісно і питання про практичну ортографію, по чім додатково обговорив се питання окремо, віддаючи рішачий голос моментам фонетичним, а в разі їх хитання моментам історичним. По огляді українських суффіксів іменникових, прикметникових, прислівникових і дієсловних перейшов до огляду деклінації. Пояснивши хід змін і розвою української деклінації головню по причині аналогії, обговорив прелеґент доволі докладно ті питання, що стали — так сказати-б — злогою дня і старав ся із зглядів практичних подати певну норму. Те-ж саме зроблено і при огляді конюґації.

Так представляєть ся програма курсів, словнювана взагалі дуже докладно — о скільки позволяли тісні границі часу.

Дня 5 (18) відбула ся при участі комітету, прелеґентів і слухачів довша конференція, де учасники обмінювали ся гадками що до способу організації подібних курсів на будуще та висловляли

свої девідерати що до програми таких курсів; присутні висловляли ся за обмеженням їх науками суспільними і за задержаннем головної ваги в програмі на українознавстві. Дня 9 (22) курси були замкнені низшепідписаним, при чім подано було коротке справозданне й статистичні дані про них. Подаємо їх тут.

Всього взяло участь у курсах 135 осіб. Учасники вложили на покриття їх коштів 345 корон, решту покрито Товариство прихильників української літератури, науки і штуки, котрому один із українських земляків зложив на сю ціль спеціальну жертву. Кошти виносили коло 1700 кор., але що ліпше ситуовані матеріально прелегенти зrekli ся гонорарів за виклади, знизили ся вони до 1558·40 кор., в тім 270 кор. оплати за салю, гонорарів і коштів подорожі 1124 кор., видатки друкарські, поштові, оплати служби й ин. 164·40 кор.

Число учасників треба уважати за досить значне як на ті обставини, в яких відбували ся виклади: паспортів трудности в Росії наслідком війни, те що оголошень не давано заздалегідь у пресі, аби не стягнути якихось трудностей для заграничних учасників, як побоювали ся декотрі. Число учасників місцевих було-б далеко більше, як би попри ранішніх були години пополудневі. В данім разі перешкодили технічні причини також.

Що до внутрішньої сторони, то зазначу тільки, що прелегенти, загалом узявши, все мали огляд, попри практичні, ті наукові ціли, про які згадано вище й держали свої виклади на академічнім рівені, так що з боку науковости мабуть не можна зробити їм закиду, і коли ся перша проба дійсно заохотить до дальшого урядження таких курсів із ширшою програмою, се могло-б мати дуже важні і цінні наслідки.

М. Грушевський.

АНТІН ЧЕХОВ.

† 2 (15)/VII 1904.

Телеграф обніс вістку по всьому цивілізованому світу про смерть Чехова, і багато-багато людей мусіли почути при с'ім щирій біль як по утраті сердечного приятеля, що ділився з ними сумними або меланхолійними спостереженнями над с'ім повним сумних конфліктів і гірких абсурдів світом. Його довголітня недуга, його довга й тяжка боротьба зі смертю була звісна його прихильникам, хоч як у загалі мало звісно було з його приватного, особистого життя. Але ся довголітня боротьба давала надію, що дорогому письменнику ще удасться довго ся боротьба, тим більше, що бачили його в розцвітті творчості, серед роботи — і не думалося, що саме по виставах його останньої п'єси (Вишневі сади), виставленої сеї зими, під його особистим наглядом, смерть перерве нагло його творчу роботу.

Як довідуємося з вісток, опублікованих у сих днях, вже в 1890 р., підчас подорожі з Сахаліна через Сибір¹⁾ у Чехова показалися вибухи крові. Заразом давала себе відчувати хвороба серця, і вже в 1895—6 рр. він жив під ненастанним страхом наглої смерті. Щоб не підлати ся, треба було вести життя як можна гігієнічне, в теплім підсоонню, в вигоді; а на се не було гроша, не легко було його заробити, і не було практичних здібностей у покійника, аби добути грошем добре зарядити. В 1899 р. він продав

---

¹⁾ По біографічні дати життя Чехова — в загалі досі дуже не багаті, відсилаємо до вступної статі при збірці його оповідань »Змора«, виданій сього року Видавничою Спідкою.

авторські права на всі свої твори, вже написані, чи які-б написав в будучности, петербурському книгареві Марксу за 75 тис. рублів, що мали бути йому виплачені протягом трьох літ; покійник поясняв сей учинок тим, що чуючи близьку смерть, хотів бодай останні роки прожити по людськи. Але тими грошима господарити він не вмів, і перед смертю був знову не в світлих матеріяльних обставинах, так що й потрібної вигоди не міг мати.

Хоробливість, вічна близькість смерти положили глибоке пятно на творчість покійника — в неї віє ся меланхолія скоротечности життя, його краси й змісту, і неминучість їх кінця. Тільки в перших

Антін Чехов.

серіях оповідань чути сьміх і безжурний жарт молодого, не зачіпленого сею сьвідомістю чоловіка — пізнійше нема його зовсім. Се толкували впливом на Чехова серйозної критики, що привела його до поглиблення творчости, або навіть — невдачею його гумористичних оповідань (хоч про невдачу ледво чи можна говорити). Але хто зна, чи не головну ролю відіграли чисто психофізичні причини — слабкість і сей подув смерти. Перша більша повість Чехова — „Нудна історія“ присьвячена дуже тонкій, майстерній аналізі того перевороту, який передсмертний упадок сил і сьвідо-

мість її близькості робить у чоловіці, навіть як найліпше, здавалося-б, забезпеченім від такого „малодушія“ — визначнім ученім і лікарі. В сім засудженім на близьку смерть ученім впливає, ще в неясних і несвідомих формах, та туга по „богу живого чоловіка“ — ідеальному, вічному змісту людського життя, що потім служить провідною ниткою в творчості Чехова, що також тужить по нім, хоч і не вміє його вказати — аж до смерті.

Ся меланхолійна ревігнація все глибше переходить потім у творчості Чехова й робить його ще чутливішим до людських страждань, болів — і до аномалій життя. Люди розбиті фізично й морально, люди, що не знаходять собі місця в житю, люди, яких переїхало тверде колесо життя, всякі придавлені його грубою силою — тими сильними і здоровими, що уживають собі життя, забиваючи в пута безвольних і слабших — контрасти сеї грубої, трівіяльної сили й страждань тих обділених життям, силами і здоровлем, контрасти безмисного спокою краси мертвої природи й боязьких і тужних, безвихідних поривань людської душі — звертають його особливу увагу. Се вже дістало назву „чеховського тону“, „чеховської манери“. Одним вона подобаєть ся, иньші обрушують ся на неї за сеї брак житєвої енергії, за пасивність і брак ідеалів. *De gustibus non est disputandum*. Але й найгорячіші прихильники горожанських ідей у літературі не повинні переочувати глибокого й гуманного в ліпшій значінню слова вражіння, яке робили й робити-муть твори Чехова. В однім своїм оповіданю („Мороз“) він описує, як трьох старих людей на найвисших становищах міста — архієрей, губернатор і президент міста (голова) згадують, що вони на віку колись терпіли — „думали про те, що в чоловіці висше роду, висше гідности, богацтва й знання, що останнього жебрака наближає до Бога — про неміч чоловіка, його болі й страждання“. Чехов власне умів порушувати в чоловіку те, що при різницях обставин, складу, всього змісту життя вяже його з людьми, умів відізнати ся до сього людського чуття в чоловіку. При безграничнім майже просторі обсервацій він умів знайти ту струну, яка відзивала ся в читачу, хоч би як віддаленім від ситуації, описуваної автором.

Він був поетом людського чуття, сумного, меланхолійного чуття, і тому так багато мав щирих приклонників і приятелів серед людей, котрі також мали нагоду відчутти на своїй шкірі й костях тверді колеса життя, пережили тріумфи грубої еґоїстичної сили і не

прилучили ся до неї. В його тихій ревігнації лежав глибокий і вічний протест против сеї грубої сили і неуставний поклик до „бога живого чоловіка“.

Смерть перервала, як я вже сказав, творчість Чехова серед її розцвіту: як раз останніми роками появили ся найглибші й найсильніші його твори. Він далеко не сказав іще свого останнього слова — і тим гірший жаль викликає вістка про його смерть.

М. Грушевський.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Шевченко в німецькій одязі.

Видавана в Відні „Ruthenische Revue“ порушила практично одну важну справу, а власне справу знайомлення ширшої європейської публіки з кращими творами української літератури в перекладах. Справа без сумніву важна, але їй не легка, особливо коли ходять про перекладане таких наскрізь національних і своєрідних творів, як Шевченкові. Незвичайна простота Шевченкового вислову, його мальовничість та натуральність ваблять перекладача, але разом доводять його до розпуки, коли він хоче своїм перекладом передати не лише механічно значіне українських віршів, але хоч приблизно українську мелодійність, вражінє, яке робить оригінал. Се почували всі ті, кому доводилося перекладати Шевченка на яку будь иньшу мову, і ніде краще як на нашій Кобзарі не справджує ся італійська приповідка: traduttore — traditore (перекладач, се зрадник). Із численних перекладів Шевченкових поезій на різні мови можна вибрати дуже не багато таких, що дають вірне понятє про

його стиль і роблять вражінє хоч троха близьке до оригіналу; до найудатніших перекладів в усякім разі треба зачислити чеську збірку Ружени Єсенської. Ті, що перекладали Шевченка на неславянські мови, бачили відразу, що вповні вірно передати і зміст і форму Шевченкових віршів буде їм неможливо, і для того зрікалися або одного, або другого: або перекладали свобідно, пильнуючи поперед усього, щоб переклад робив хоч троха те саме вражінє, як оригінал, або посвятиючи рим або навіть віршову форму, щоб передати як мога докладніше сам текст. Сею другою дорогою пішли такі перекладачі, як Німець Каверау, що зладив прегарний, хоч неримований переклад „Кавказа“, як Бельгієць Еис, що переклав французькою прозою „Катерину“, як Драгоманов, що переклав на російську мову „Марію“ рядок за рядком, не дбаючи про ритм ані про рим.

Д. Шпойнаровський, що видав недавно в Чернівцях книжечку німецьких перекладів із Шевченка (Schewtschenkos ausgewählte Gedichte, Czernowitz 1904, переклади на стор. 11—36) пішов

пильною дорогою і перекладає, як каже в титулі, „mit Beibehaltung des Versmasses und des Reimes“. Цевна річ, деякі твори, особливо дрібні, ліричні, удали ся д. Шп. не вте, як прим. „Минають дні, минають ночі“ (перекл. на стор. 17—18), „До Музи“ (ст. 15—16). Та більша часть перекладів не то що не робить поетичного враження оригіналу, але навпаки. Щоб заховати розмір і рим, перекладач посв'ячує докладність передачі оригіналу, посв'ячує його простоту, мелодійність і грацію, а головню — заколює на тім вітварі німецьку мову. Він перекладає Шевченка на неможливий, страховинний німецький жаргон, який у кожного, хто привик читати німецькі вірші, може збудити тільки регіт, а в дальшій ряді нехить до нашого поета, а принаймні породити дуже некорисну опінію про знанє німецької мови й верифікації у „ц. к. професора гімназьяльного“ з Буковини. Досить буде вказати пару прикладів. У прегарній поезії „По вулиці вітер віє“ (Огоновський II, 41) (вона вся перекладена дуже слабо) остатній чотиривірш

Не довелось! Виблагала
Тую копійчину,
Та Пречистій поставила
Сьвічечку за сина —

перекладає д. Шп. і невірною і прегогано:

Muss man froh sein, wenn paar
Groschen
Sie kann dort erlehen,
Dass vorm Heil'genbild ein Kerzlein
Für den Sohn kann stehen.

Невірною і непоетично передано в зв'язній чотиростиху „І день

іде і ніч іде“ ось ті слова: І голу схопивши в руки Дивуєш ся“ німецьким: „Du raufst dein Harr, kannst nicht ergründen“. Просто не врозумів текту перекладач, пишучи в вірші „Думи мої, думи мої“ (Огон. I, 3):

Fragen würde man dann nicht
nach meinem Leid,
Nicht warum dem Schicksal muss
ich fluchen, klagen
Ziellos lebend: spotten würden nicht die Leut':
„Kannst nichts machen!“

Отже „вудити сьвітом“ не значить „Ziellos leben“, а людський насміх „Нічого робить“ не значить „Kannst nichts machen“. Шевченко каже, що люди, бачучи його пісні-сльози, кепкувати-муть: от віршує, бо не має що ліпшого робити. Німецький переклад зовсім затемнює сю думку. Шевченкове класичне реченє про Україну „Там широко, там весело од краю до краю“ передано у д. Шп. деревляною фразою:

Dort ist's breit, im fernsten Winkel
Herrscht dort frohes Treiben.

Зовсім невірною передано: Якта воля, що минулась (сі слова вяжуть ся з попереднім: там широко, там весело), Дніпр широкий, море (у Огон. тут непотрібне тіре зам. коми), — у д. Шп.

Wie die Freiheit der Dnipro
rauscht
Hin in Meeresbreite.

Шевченкове: „Тут родилась, гарцювала“ і т. д. (Огон. I, 12) передає д. Шп.:

Dort erstand Kosakenfreiheit,
Dort sie kämpfte wacker.
Mit der Schlachta, mit Tataren
Ward besät der Acker,
Ward besät mit den Leibern,

Dass er Früchte trage; (Поки не
остило!)
Freiheit gieng zur Ruh', Kurhane
Traten dann zu Tage.
Über ihnen (над ким? В оригі-
налі „над нею“) і т. д.

Особливо незугарно перекла-
дено „На спомин Котляревсько-
му“. Тут що крок попадають ся
такі версіфікаційні цвітки, як
„Denkst ans Schlimme, dir's nicht
leid tut“,

Ist's ein Waisenkind, das frühe
Aufstehn muss, sich plagen,
Es bleibt stehen, eifrig horchend,
Als ob würden fragen,
Mit ihm sprechen seine Eltern —

і т. д.

Цевна річ, д. Шпойнарівському
належить ся подяка за його до-
бру волю — познайомити Німців
з Шевченком. Але треба-ж і те
сказати, що добра воля при браку
сил може не раз більше пошкодити,
ніж допомогти, а його приклад впли-
ває заразливо на інших, ще мен-
ше укваліфікованих до перекла-
даня Шевченка, які в остатніх
н-рах тої-ж Ruthenische Revue
починають друкувати переклади
ще гірші. *Ів. Франко.*

II. Нові книжки.

**Записки Наукового Товари-
ства ім. Шевченка**, виходять у
Львові що два місяці під редак-
цією Михайла Грушевського. Рік
XIII. Кн. III. Т. LIX. Львів,
1904. З друкарні Наук. Тов. ім.
Шевченка. Ст. 198, 8°. Ціна 3
кор. Зміст: 1) Святий Климент
у Корсуні, причинки до історії
староруської легенди. Х. Віднай-
дене мощей св. Климента, напи-
сав др. І. Франко (далі буде). Ст.
181—208. — 2) Виговський і

Юрій Хмельницький. Історичні
студії, написав Василь Герасим-
чук (далі буде). Ст. 1 40 — 3)
Матеріяли до історії Колівищини.
II. Кілька документів про участь
ченців київських монастирів в
гайдамацьких рухах XVIII ст.,
подав Сергій Грущенко. Ст. 1—
16. — 4) Miscellanea: Варшав-
ський синод з року 1561, подав
Олександр Сушко. Ст. 1—17. —
5) Наукова хроніка: Антропльо-
гія, археологія і етнографія в
західно-європейській науковій лі-
тературі останніх років, подає Зе-
нон Кузеля. Ст. 1—65. — 6) Бі-
бліографія (рецензії й справовдан-
ня). Ст. 1—33.

**Chronik der ukrainischen Šev-
čenko-Gesellschaft der Wissen-
schaften in Lemberg.** 1903, Se-
ptember-Dezember. Heft IV. N.
16. Львів, 1904. З друкарні Наук.
Тов. ім. Шевченка. Ст. 32, 8°.
Ціна 30 сот.

**Олександр Сушко. Впрова-
джене єзуїтів до Польщі.** Істо-
рично-критична студія. (Відбитка
з „Записок“ т. LVII, LVIII і LIX).
Львів, 1904. З друкарні Наук.
Тов. ім. Шевченка. Ст. 60, 8°.
Ціна 60 сот.

Денис Лукіянович. Від кривди.
(Белетристична Бібліотека. Ч. 64).
Львів, 1904. Накладом україн-
сько-руської Видавничої Спілки.
З друкарні Наук. Тов. ім. Шев-
ченка. Ст. 136, 8°. Ціна 2 кор.

**Андрій Чайковський. Опові-
даня.** (Белетристична Бібліотека.
Ч. 65). Львів, 1904. Накладом
укр.-руської Видавничої Спілки.
З друкарні В. А. Шийковського.
Ст. 176, 8°. Ціна 2 кор. Зміст:
1) Повдинок. Ст. 3—22. — 2)
Серенада в навечере св. Войті-

ха. Ст. 23—29. — 3) Моя перша любов. Ст. 30—39. — 4) Із степеня на стень. Ст. 40—71. — 5) Перечислив ся. Ст. 72—75. — 6) На Олімпі. Ст. 76—91. — 7) Добра рада. Ст. 92—100. — 8) На Олімпі. Ст. 101—115. — 9) Як я шукав гувернантки. Ст. 116—131. — 10) Редакційна тайна. Ст. 132—139. — 11) Дві стрічі. Ст. 140—155. — 12) Ні разу не вдарив. Ст. 156—176.

Олександр Кониський. Листи про Ірландію. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 80). У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. IV + 64, 16°. Ціна 45 сот.

Іван Левицький. Гуморески. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 81—82). У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 128, 16°. Ціна 75 сот. Зміст: 1) Баба Параска та баба Палажка: I. Не можна бабі Парасці вдержатись на селі. Ст. 1—22. II. Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти. Ст. 23—45. — 2) Невинна. Ст. 46—62. — 3) Чортяча спокуса. Ст. 63—127.

Др. Юлій Візнер. Житє рoстин у морі. З німецького переклав Ст. Дольницький. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 83). У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 25, 16°. Ціна 16 сот.

Своїми силами. Повість в трьох томах д-ра Андрія Чайковського. (Бібліотека найзнаменитших повістей. Т. LXVIII—LXI). Накладом редакції „Діла“. З дру-

карні Ставропігійської і Манецких. Львів, 1904. Ст. 530, 8°.

Лесь Гринюк. Весняні вечери. В Коломиї, 1904. Накладом Е. А. Крушинського. Черенками В. Бравнера. Ст. 96, 16°. Ціна 1·20 кор. Зміст: 1) Весняні вечери. Ст. 9—13. — 2) Картка з дневника. Ст. 17—30. — 3) Старий пан. Ст. 33—39. — 4) Настася. Ст. 43—63. — 5) Троє дітей. Ст. 67—72. — 6) Синово весіле. Ст. 75—82. — 7) Смерть. Ст. 85—88. — 8) Через гори. Ст. 91—96.

Бунть въ сели Вышнівци. Написавъ Степанъ Загородный. (Видавництво Української Соціялістичної Партії). Видбытка въ часопыси „Добра Новына“. Львів, 1903. Друкарня Удїлова. Ст. 32, 8°. Ціна 30 сот

В розгарі краснорічivosti або кацапське віче, монольоґ на основі кацапських віч в Галичині. Написав В. Б. Грущенко. (Видане Н. К. У. Ш. М. Чистий зиск на український театр.) Львів, 1904. Наклад П. Волосенки. З печатні Народної. Ст. 20, 8°. Ціна 20 с.

Псалтиря розширена въ дуся християнської молитвы и церковного богослуженя. На основѣ выкладѣвъ д-ра М. Вольтера, Р. Белярмина и д-ра В. Райшля уложивъ Алексій Слюсарчукъ, рускокат. парохъ въ Рунгорахъ. Жовква, 1904. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 526, 8°.

Ицко и Яцко. (Анекдоты). Собралъ Ивановичъ. (Поучительное Чтеніе. Ч. 7.). Унгарь, 1904. Изданіе Акційнаго Общества „Унію“. Ст. 32, 16°. Ціна 20 сот. — Подаючи недавно назву одной книжечки в нашім журналі, я означив, що в популярних виданях повинна все бути жива народня

мова, загально зрозуміла і кождому доступна, навіть і найменш освіченому селянинові, та висловив надію, що редакція „Поуч. Чтенія“ схоче сього держати ся. За те редакція, що не знає порядно ні одної славянської мови, накинула ся на мене з лайкою і викликала на сторінках „Науки“ цілу „українофільську“ полеміку, лаючи всіх галицьких Русинів (а помінаючи російських Українців) „Піляками“, пашу мову „пільською“ і т. п. Відповідати на ті дитинні лайки я не маю потреби, а що до уживання народньої мови в „Поуч. Чтеніи“ то заявляю, що я говорив не за заведенем нашої „пільської“ мови в угро-руські видання, але таки місцевої народньої, яка від часу до часу з'являється навіть у „Науці“, прим. „Нисьма Свистака з Пешту“. Такої мови, як Свистака, повинна уживати редакція „Науки“ всюди, коли не хоче, щоб її видання розминали ся цілком з цілю. Твердження редакції, що на Угор. Руси виробила ся вже своя літературна мова, зовсім неправдиве. Ніякої літературної мови там нема, а кождий з тамошніх „писателів“ писав, як знав, кождий по своєму й кождий інакше, з більшою або меншою примішкою церковщини та московщини. Такою мішаниною зложена й брошурка „Ицко и Яцко“. Що до її вартости, то значу, що се брошурка зовсім не для народа. Вона подає дотепи (пераз дуже кепські) вибрані очевидно з різних гумористичних мадярських часописів, які селянина абсолютно нічого не навчать. А в такім разі не шкода грошей викинутих на неї? Може редакція

спровадила би собі популярні німецькі видання і придивила ся, як вони виглядають? Звідти могла-б не одно перекласти і тим способом справді причинити ся до просвічення темних угорських Русинів. В.

Промова посла д-ра Олесницького, виголошена на засіданню галицького сойму дня 13 жовтня 1903 при розправі над бюроми посередництва праці. Львів, 1903. Накладом автора. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 38, 8⁰.

Бюджетова промова посла д-ра Олесницького, виголошена в соймі дня 27 жовтня 1903 при загальній дискусії над бюджетом з р. 1903 і 1904. Відбитка з Діла. Львів, 1903. З друкарні Ставропигійського Інститута. Ст. 24, 8⁰.

Промови посла д-ра Евгена Олесницького в галицькім соймі на сесії 1903 р. Львів, 1903. Накладом автора. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 50, 8⁰.

Забави і гри рухові. Зладив І. Боберський, учитель руханки. (Відбитка зі „Звіту“ львівської української гімназії). У Львові, 1904. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 31, 8⁰. Ціна 10 с.

Ярослав Весоловський. Стефан Баторий а Русини. Накладом товариства українських студентів „Січ“. Чернівці, 1904. Ст. 16, мал. 8⁰. Ціна 10 сот.

Переклади з української мови. Львівський дневник „Kurjer Lwowski“ надрукував у фейлстоні 196 ч. оповіданє Е. Мандичевського п. н. „Chłopskie żyto“.

В ч. 24 тижн. „Южына Записки“ поміщений переклад одної поезії В. Чайченка, виготовлений Ів. Білоусовим. В ч. 28 є пере-

клад оповідання Надії Кибальчич п. з. „Изъ автобіографіи идеи“, що було друковане в українськiм оригіналі в „Літ. Н. Вістнику“. Переклад виготовила сама авторка.

Україніса в чужих виданнях.

Спми днями появилa ся в Пасау (Passau, M. Waldbauer) в Німеччині интересна книжка п. н. К. К. Goetz, Das Kiewer Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands Ціна 7 марок.

В берлінськiм кварталнику „Zeitschrift des Vereins für Volkskunde“ (Heft 3, 1904) надрукована рецензія д-ра Ал. Брікнера на етнографічні (і ті що з ними стоять у звязи) видання Наук. Тов. ім. Шевченка (ст. 337—339), дуже прихильна.

III. Театр і штука.

Укр. артистична вистава у Львові. Товариство прихильників української літератури, науки і штуки уряджує під кінець жовтня виставу образів (рисованих і мальованих) українських артистів, артистичної різьби на дереві гуцульських майстрів і українських старинних килимів і плахт. Виділ товариства звертає ся до Ц. Т. публіки і наших артистів із просьбою про як найбільшу участь в проєктованій виставі. На виставу можуть бути прийняті: українські плахти, килими, що походять найпізнійше з першої чвертини 19 віка, ткани на етнографічній території України, гуцульські різьби на дереві з виключенем дрібних предметів, і образи артистів Українців без огляду на їх зміст і тенденцію. В обєм вистави не можуть входити предмети, що визнача-

ють ся тільки етнографічною вартістю, безартистною, і ті твори штуки, що вже були раз у Львові виставлені. Про прийняте предметів (надісланих коштом автора або властителя) децидувати буде спеціально до сеї ціли вибрана журі, яка буде складати ся на половину з артистів. По укінченю вистави будуть виставлені предмети відіслані властителем коштом Товариства прихильників укр. літ., науки і штуки. Близші дані що до терміну надсилання виставових предметів як і дати отвореня вистави і місця, де буде устроєна, будуть оповіщені в найближшій книжці Літер.-Наук. Вістника. Интересовані можуть вести кореспонденцію з секретарем товариства. Голова товариства: *проф. Михайло Грушевський*. Секретар: *Іван Труш*, Львів, ул. Чарнецького, 26.

IV. Персоналія.

Некрольоґ. В перших днях липня с. р. помер др. Теодор Герцль, творець і голова сіонізма. Мущина доволі високого росту, пристойний, із гострими рисами лица, якому довга борода додавала виразу особлившої енергії — отсе портрет сього великого жидівського діяча, якого звали деякі фанатичні сіоністи найвизначнійшим провідником жидівського народу від смерти Мойсея. Таку велику симпатію серед Жидів, а навіть розголос у ширшій світі здобув собі Герцль написанем невеличкої книжечки п. з. „Judenstaat“, у якій начеркнув фантастичну картину жидівської держави. Над берегами Йордану, на землі, приобіцяній Богом Жидам, бажав він воскресити Сіон,

збудувати царство слави й сили, про яке мріє кожний правовірний Жид. Не диво-ж, що ця книжечка зробила велике вражінє в світі і здобула йому багато прихильників. Але що иньшого ідеал, а що иньшого холодна дійсність. „Здійсненє ідеалу — як говорить Лев Толстой — можливе тільки в ідеї, в думці...“ Правдивість сих слів скоро сповнила ся на авторі „жидівської держави“. Султан не лише не хотів продати Палестини, але навіть заборонив Жидам вступ до неї. Треба було отже оглянути ся за иньшим куснем землі. Але де? Синайський півостров не надавав ся до колонізації; Кипр, а ще більше полуднева Америка позбавлені були чару. Герцлеве око зупинило ся на східній Африці і він вибрав — Уґанду. Сей вибір наробив йому багато лиха. Даремно доказував він, що Уґанда буде лише етапом, де зібрані в пяти частин світа Жиди перетоплять ся в один суцільний нарід. Незадоволена меншість відірвала ся від нього і почала агітувати проти нього, а навіть із проф. Вільковским і др. Розенбавмом на чолі зажадала була від нього, аби вложив провідництво, коли не візьме назад проєкту колонізації Уґанди. Герцль не прийняв вправді їх ultimatum, відмовляючи їм компетенції та покликаючи ся на сїоністичні конґреси, яких ухвалили лише з'обовязують його; в кождім одначе разі Уґанда — притемни-

ла зізду Герцля. Та Герцль був непохитний і не тратив надії. На сю осінь вибирав ся він під рівник, тим паче, що звідси доходили доволі радісні звістки, які в рожевих красках з'ображали територію відступлену Жидам Англією. Смерть перервала його пляни й не дала діждати ся оwoчів його праці... М. М.

Недавно обходила Італія 600-ті роковини уродин свого великого лірика Франческа Петрарки (1304—1374). Поет походив із фльоренцької родини; спершу вчив ся права, опісля присвятив себе духовному станову. Славу придбав собі скоро. Вже на 30-тім році життя італійські міста віддавали йому почести, а Рим прикрашував його скрань лавровим вінком. Памятником Петраркової слави є збірка еротичних сонетів, пісень та баляд, що була видана під скромним заголовком „Rime“. Про Лавру, яку поет звеличав у своїх творах, є лише дуже непевні звістки. „Хто схоче — пише один критик — у чудовій роботі Петраркових „Римів“ шукати огнистих вражінь, не знайде їх безперечно, але штукакар, що подивляє довершенність форми, все буде захоплювати ся ними.“ Автор „Римів“ займав ся також дослідями та розширюванєм архитворів клясичного письменства і мав особливе щастє до знахідок старинних латинських рукописів. М. М.